

УДК 94(=161.2.477):327.39"1991/..."

У черговому випуску опубліковано статті, в яких розкриваються проблеми розвитку українства в постколоніальну добу. Проаналізовано особливості сучасного російського неоколоніалізму та виклики, які ставить перед українською спільнотою імперська політика путінської Росії, а також специфіку російського колоніалізму в українських та білоруських землях в історичній ретроспективі. Досліджено вплив процесу декомунізації на розвиток пострадянської України, а також громадські, релігійні та політичні рухи України постколоніального (перехідного) періоду. Висвітлено окремі аспекти національно-патріотичного виховання сучасних українців.

Для викладачів, науковців, аспірантів, студентів.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	М. І. Обушний, д-р політ. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	С. Р. Кагамлик, канд. іст. наук, старш. наук. співроб. (заст. відп. ред.); К. А. Кобченко, канд. іст. наук (відп. секр.); І. В. Верба, д-р іст. наук, проф.; І. С. Добронравова, д-р філос. наук, проф.; В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; Ф. М. Кирилюк, д-р іст. наук, проф.; А. Є. Конверський, д-р філос. наук, проф., акад. НАН України; Т. В. Орлова, д-р іст. наук, проф.; І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф.; В. І. Сергійчук, д-р іст. наук, проф.; Ю. М. Сорока, д-р іст. наук, проф.; Л. О. Шашкова, д-р філос. наук, проф.; М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; Л. Збибел, д-р філос. наук (габілітований), проф. (м. Люблін, Польща); Я. Мокляк, д-р іст. наук, проф. (м. Краків, Польща); Я. Г. Риєр, д-р іст. наук, проф. (м. Могильов, Білорусь); Р. Сап'єнко, д-р філос. наук (габілітований), проф. (м. Зелена Гура, Польща).
Адреса редколегії	03033, Київ, вул. Володимирська, 60, Центр українознавства філософського факультету ☎ (38 044) 239 34 96
Затверджено	Вченою радою філософського факультету 24 квітня 2017 року (протокол № 8)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова президії ВАК України № 1-05/1 від 25.01.02 Наказ МОН України № 515 від 16.05.16 (переатестація)
Зареєстровано	Державною реєстраційною службою України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 20005-9805Р від 17.05.2013
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" (кімн. 43), 6-р Т. Шевченка, 14, Київ, Україна, 01601 ☎ (38044) 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2330

UKRAINIAN STUDIES

19/2017

Established in 1994

УДК 94(=161.2.477):327.39"1991/..."

The issue contains the articles devoted to the problems of development of Ukrainianess in postcolonial age. The peculiarities of modern Russian neocolonialism and the challenges putting out for Ukrainian community the imperial policy of Putin's Russia as well as the specificity of Russian colonialism in Ukrainian and Belorussian lands in historical retrospection are analyzed. The influence of the processes of de-communization on the development of modern Ukraine as well as activities of public, religious and political movements in Ukraine in postcolonial (transitive) period are also studied. Some aspects of national-patriotic upbringing of modern Ukrainians are also investigated.

For scientists, professors, students.

EXECUTIVE EDITOR	M. Obushnyi, Full Professor, Dr. Hab.
EDITORIAL BOARD	S. Kagamlyk, Senior Research Fellow, PhD (Deputy Editor); K. Kobchenko, PhD (Secretary); I. Verba, Full Professor, Dr. Hab.; I. Dobronravova, Full Professor, Dr. Hab.; V. Kapeliushnyi, Full Professor, Dr. Hab.; F. Kyrylyuk, Full Professor, Dr. Hab.; A. Konverskyi, Full Professor, Dr. Hab., Member of the National Academy of Sciences of Ukraine; T. Orlova, Full Professor, Dr. Hab.; I. Patrylyak, Full Professor, Dr. Hab.; V. Sergijchuk, Full Professor, Dr. Hab.; Yu. Soroka, Full Professor, Dr. Hab.; L. Shashkova, Full Professor, Dr. Hab.; M. Sherbak, Full Professor, Dr. Hab.; L. Zdybel, Full Professor, Dr. Hab. (Poland); Ya. Mokliak, Full Professor, Dr. Hab. (Poland); Ya. Ryer, Full Professor, Dr. Hab. (Belarus); R. Sapenko, Full Professor, Dr. Hab. (Poland).
Address of Editorial Board:	03033, Kyiv-33, Volodymyrska str., 60, Center of Ukrainian Studies of the Faculty of Philosophy ☎ (38044) 239 34 96 E-Mail: uaznav-conference@ukr.net
Approved by	Academic Council of Faculty of Philosophy 24.04.2017 (protocol № 8)
Attested by	By Higher Attestation Commission. Decision of Presidium of HAC of Ukraine № 1-05/1 from 25.01.02 Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 515 from 16.05.16 (Re-attestation)
Registered by	Ministry of Information of Ukraine Certificate of state registration KB № 20005-9805P from 17.05.2013
Founded and published	Taras Shevchenko National University, Publishing and printing center "Kyiv University" The Certificate included in the State Register ДК № 1103 від 31.10.02
Address of publisher	PPC "Kyiv University" (off. 43), 14, Taras Shevchenko blv., Kyiv, 01601, Ukraine ☎ (38 044) 239 32 22; Fax 239 31 28

© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv University Publishing and Printing Centre, 2017

ЗМІСТ

Обушний М. Російський неокolonіалізм у пострадянській Україні	4
Грабовська І. Імперськість Росії та колоніальність України очима сучасних російських інтелектуалів	8
Воропасва Т. Україна в контексті імперіології та постколоніальних досліджень (кінець XIX – початок XX ст.)	10
Ятченко В. Статус сучасної України в контексті постколоніальних теорій XX ст.	15
Кобченко К. Від "війни пам'ятників до боротьби пам'ятей: минуле як політичний аргумент"	18
Скляр В. Радянська модель російського колоніалізму в Україні: етномовні аспекти	22
Чирков О. Вплив російської агресії 2014–2017 рр. на етнічну структуру населення окупованих територій та всієї України.....	26
Бойко С. Українознавчі засади національно-патріотичного виховання як відповідь на виклики постколоніальної доби	30
Авер'янова Н. Консолідаційний потенціал українського мистецтва в контексті гібридної війни	33
Агсєв А. Правове регулювання системи школьної адукації Магіл'єуской губерні як адлюстрування каланіяльної залежності беларуских земель ад Расійскай імперыі	37
Кагамлик С. Українська Церква у протистоянні російському централізму: історичний досвід та сьогодення	40
Грабовський С. Парадокси "червоного" українофільства Лева Троцького	44
Висовень О. Атеїстична пропаганда радянського тоталітарного режиму як засіб колонізації українців	47
Стамбол І. Штрихи до визначення колоніальної залежності українського народу у публіцистиці представників української громади Одеси поч. XX ст.	50
Афанасьєва Л., Букрєєва І. Соціокультурне середовище як референт модернізації сучасного українського міста	52

CONTENTS

Obushnyi M. Russian Neocolonialism in Post-Soviet Ukraine	4
Grabovska I. Russian Imperial Policy and Ukrainian Colonial Status in Conceptions of Modern Russian Intellectuals.....	8
Voropayeva T. Ukraine in the Context of Imperial and Postcolonial Studies (End of 19th – Beginning of 20th Centuries)	10
Yatchenko V. Status of Modern Ukraine in the Context of Postcolonial Theories of the 20th Century	15
Kobchenko K. From the "War of Monuments" to the Competition of Memories: Past as a Political Argument.....	18
Sklyar V. Soviet Model of Russian Colonialism in Ukraine: Ethno-Lingual Aspects	22
Chyrkov O. Influence of the Russian Aggression of 2014–2017 on the Ethnic Structure of the Population of Occupied Territories and of the Whole Ukraine.....	26
Boiko S. Principles of Ukrainian National-Patriotic Education in Response to the Challenges of Post-Colonial Era	30
Averianova N. Consolidation Potential of <i>Ukrainian Art</i> in the Context of Hybrid Warfare	33
Aheyev A. Legal Regulation of the School System of Mogilev Government as the Reflection of Colonial Dependence of the Belarusian Lands of the Russian Empire.....	37
Kagamlyk S. Ukrainian Church in Confrontation to Russian Centralism: Historical Heritage and Modernity	40
Hrabovsky S. Paradoxes of "Red" Ukrainophilism by Leon Trotsky	44
Vysoven O. Atheistic Propaganda of the Soviet Totalitarian Regime as a Means of Spiritual Colonization of Ukrainians.....	47
Stambol I. The Strokes to Definition of Ukrainians' Colonial Dependence in Publications of the Representatives of Ukrainian Community in Odessa on the beginning of 20th century	50
Afnas'eva L., Bukrieieva I. Socio-Cultural Environment as the Referent of Modernization of a Modern Ukrainian City.....	52

УДК 329.4:327ю39(=1612)"19"

Обушний М., д-р політ. наук, проф.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОСІЙСЬКИЙ НЕОКОЛОНІАЛІЗМ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті аналізується низка різновидів російського неоколоніалізму, що використовується путінською Росією в сучасній Україні. У контексті поглиблення неоколоніалістських прагнень Росії після Революції Гідності аналізується, зокрема, потенційно небезпечні складові гібридної війни: окупація Криму, військова агресія на Південному Сході України, інформаційна зброя тощо.

Ключові слова: колоніалізм, неоколоніалізм, путінська Росія, гібридна війна, окупація, національна безпека.

Становлення незалежної України пов'язане з ухваленням Верховною Радою "Декларації про державний суверенітет України" (16 липня 1990 р.) та "Акту проголошення незалежності України" (24 серпня 1991 р.), який був схвалений 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням.

Ці історичні документи наочно засвідчили не тільки сам факт появи на світовій арені нової держави – України, але і початок краху Радянської імперії, а, відтак, і біполярності світу.

Поява незалежної України, – як вважає відомий учений, державний та політичний діяч США Збігнев Бжезинський, – є за своєю історичною значимістю третьою подією в ХХ ст. після розпаду Габсбурзької монархії і розколу світу на протилежні системи після Другої світової війни. Аналізуючи наслідки розвалу СРСР, Зб. Бжезинський зазначав, що "найболючішою була втрата України", яка стала істотною геополітичною невдачею для російської держави. Політичне самовизначення України приголомшило Москву і подало приклад, за яким пішли, хоча спочатку невпевнено, інші советські республіки. Втрата України, – зазначає Зб. Бжезинський, – суттєво обмежить геостратегічні можливості Росії, зокрема, у плані створення євразійської імперії [1, с. 92–93].

Наведені прогностичні висловлювання Зб. Бжезинського, зроблені у перші роки незалежності України, не втратили своєї актуальності і сьогодні як стосовно перспектив розвитку України, так і Росії, яка з метою відродження імперії застосовує щодо України не тільки традиційні, але і нові т.з. гібридні методи та засоби, які у сукупності являють собою ніщо інше як гібридну війну. Остання у самому загальному вигляді включає одночасне використання військових і невійськових засобів, включно із застосуванням інформаційних пропагандистських, економічних, енергетичних, політичних та інших засобів впливу, які за своїм характером і змістом безсумнівно є неоколоніалістичними. "Так, Росія через економічний тиск і механізми культурно-інформаційної комунікації активно просуває на територію країн, які постали після розпаду СРСР (насамперед України й Білорусі, концепцію "руського мира" – своєрідну політичну, економічну, культурну реінкарнацію Російської імперії (або СРСР) у сучасних формах Митного або Євразійського союзів. Проявом реалізації цієї мети стала відкрита і завуальована військова агресія Росії на початку 2014 р. на Півдні та Південному Сході України [8, с. 106].

У 2015–2017 рр. Росія не тільки урізноманітнила, але і суттєво посилила свою неоколоніалістську політику на усіх напрямках своїх можливих впливів, у тому числі на воєнному. Нинішня політика путінської Росії проти України здійснюється з політичною метою її упокорення, знищення державного суверенітету та повернення України до сфери геополітичного впливу РФ. "Цю мету передбачено досягти за допомогою трьох політичних вимог, сформульованих ще до початку гібридної війни, їх виконання (разом чи окремо) могло б засвідчити поразку України. Це федералізація нашої держави, офіційний статус російської мови як другої державної, і зміна зовнішньополітичного курсу, тобто юридично зафіксована відмова України від європейської та євроатлантичної

інтеграції" [15, с. 47]. Проте, цей очевидний за свою суттю неоколоніалістський задум Путіна стосовно України, окремі вітчизняні дослідники не відносять до такого, оскільки для них і СРСР не був імперією, а лише наддержавою, федерацією вільних народів. З цього приводу російський дослідник українського походження В.Я. Прохоренко пише: "...ідеологічний наркотик Російської імперії виявився вельми ефективним засобом паралізації волелюбних прагнень українського народу, ... незважаючи на своє майже 350-річне поневолення російським імперіалізмом, українці так і не навчилися адекватно-практично орієнтуватися в закрутах менталітету "старшого брата". ... Вельми знаменно, що й досі шовіністично-імперський чад не проходить не тільки в Росії, але і в багатьох інших, звільнених від колоніального гноблення незалежних країн на широкому пострадянському просторі (підкресл. – М.О.)" [12, с. 242–243].

Від себе лише додамо, що особливо прикро дивитися, коли не розуміють цих ідеологічних закрутів російського неоколоніалізму окремі представники української національної еліти, котрі до того ж і не розглядають російський неоколоніалізм після 1991 р. як проблему. Зокрема, прибічники комуністичної ідеї в Україні, підкреслює відомий український науковець Л. Залізник, – "... давно змирилися з приватною власністю, капіталістичним ринком, експлуатацією найманих робітників, але затято захищають імперські претензії Москви до її колишньої колонії України" [5, с. 27]. Причому нерідко окремі представники національної еліти взагалі заперечують застосування колоніальної парадигми до України, а, відтак, хоч і опосередковано, але ігнорують і сам факт проголошення незалежності України. Нагадаю, що Україна як колонія царської Росії визнавалася М. Грушевським, М. Міхновським, Ю. Бачинським та іншими вченими. Колонією Україна була названа і в радянській Україні у 1922 р. [6, с. 163–165]. В. І. Ленін напередодні першої світової війни зазначав, що Росія "висмоктує все" з України, а у відповідь не дає нічого. Це можна тлумачити як визнання економічного колоніалізму. У спеціальній статті Малої радянської енциклопедії, присвяченій Україні, йдеться про те, що УРСР це "російська колонія" [11, с. 116]. Цю тезу поділяли і тогочасні українські комуністи.

У радянських дослідженнях після Другої світової війни підросійська Україна подавалася як "напівколонія". У той же час Західна Україна визнавалася як австрійська "колонія".

Термін "колонія" стосовно радянської України відродився у дисидентських публікаціях у 60-х роках ХХ ст. Відомий український історик М. Брайчевський перший серед вітчизняних дослідників запропонував використовувати термін "колонія" до радянської України. З нагоди першої річниці проголошення незалежності України Президент України Леонід Кравчук (1991–1994) сказав: "...сьогодні вже всім зрозуміло, що ми не матимемо розв'язки жодного серйозного завдання, залишаючись у межах такої політичної системи, народженої колишнім колоніальним статусом (підкреслено. – М.О.)" [10, с. 4]. Отже, і на найвищому державному рівні було визнано, що Україна у радянський період була колонією.

Проте, немало представників вітчизняної соціогуманітаристики і після проголошення незалежності України дотримувалися і, на жаль, дотримуються іншої думки щодо радянської України, помилково вважаючи, що Україна була рівна серед рівних і будь-які навіть натяки на російське колоніальне домінування є упередженими. Тому такого роду твердження ці люди найчастіше зустрічають з обуренням, оскільки Україна нібито мала особливий статус в царській Росії та Радянському Союзі. Відмінності між позиціями науковців щодо колоніального статусу України віддзеркалено й в суспільстві. Національно свідомі громадяни вважають, що російський колоніалізм існує, і саме він відповідальний за бідність в Україні. Вони схвалюють боротьбу представників своєї нації в минулому проти російського колоніалізму та розглядають цю боротьбу як важливий приклад національної звитяги [2].

У цьому зв'язку слід нагадати, що один із вождів комуністів В. Ленін застерігав, що сама по собі політична незалежність перетворюється у фікцію, якщо не досягнута економічна самостійність. Відновлення української державності у 1991 р. є ще одним підтвердженням його висновку. З тим, щоб не випустити Україну із сфери свого впливу з самого початку проголошення її незалежності Росія застосовувала різного роду засоби економічного тиску. Американський дослідник фонду Карнегі за Міжнародний мир Шерман У. Гарнет з цього приводу писав: "Росія пропонувала списати українські борги в обмін на отримання контрольного пакета акцій в таких важливих галузях економіки України, як нафтопереробні заводи та трубопроводи. Вона регулярно намагалася домогтися участі України у різних заходах, що глибше втягують до механізму Співдружності Незалежних держав... російський уряд дезавував постанову парламенту країни, що ставить під сумнів теперішній (1994 р. – М.О.) статус Криму й Севастополя. Він назвав проблему Криму "внутрішньою справою України". Довгострокові наміри Росії прояснятимуться, – зауважував Шерман У. Гарнет, – лише паралельно з її виходом з кризи й відновленням свого потенціалу" [14, с. 74].

Практика становлення української державності з самого початку виявилася навіть складнішою за політичний прогноз Шерман У. Гарнета, оскільки потребувала від української влади сприяння та контролю за відтворенням інститутів приватної власності, впровадженням ринкової економіки, залученням іноземного капіталу в економіку тощо. Керманічі ж української влади, особливо у перші 10–15 років державної незалежності всупереч покладених на них повноважень, почали самозбагачуватися, прямо чи опосередковано, сприяючи російському капіталу по суті безконтрольно та за безцінь скуповувати українські державні підприємства, у тому числі і стратегічні. Так, російська компанія "Лукойл" придбала Одеський нафтопереробний завод, Тюменська нафтова компанія, що контролюється російською "Альфа-груп", Лисичанський нафтопереробний завод, за російський капітал, через створену в Україні компанію "Український алюміній" було викуплено Миколаївський глиноземний завод тощо.

Різновидами російського неокolonіалізму в Україні слід вважати також і неодноразові перекриття нафтового і особливо газового кранів, перманентне винесення питання на обговорення, а по суті шантаж щодо будівництва низки російських газопроводів, які оминатимуть територію України, через відмову України передати газотранспортну систему у концесію Росії.

І все ж, імовірно, що найпідступнішим, а, відтак, і найнебезпечнішим серед економічних різновидів російського неокolonіалізму в Україні уже після анексії Криму та розв'язання Росією війни на Південному Сході

України, як виявилось у 2017 р., стала приватизація українських банків російським капіталом. Серед перших – Київський інвестиційний банк, який був викуплений російською компанією "Альфа-груп" та перейменованій в "Альфа-банк". Нині в українській банківській системі до 40 % контролює російський капітал, який здійснює фінансування таких стратегічно важливих для України підприємств як: Укрзалізниця, Укроборонпром, Укрэнерго та деякі інші.

Здавалося б, що нічого поганого немає в тому, що російський капітал вкладається в українську економіку, а навпаки, це добре. Однак, це лише на перший погляд, оскільки російський капітал – це капітал переважно кримінальний, з ним прямо і безпосередньо пов'язана політична корупція, яка до того ж ще і перешкоджає залученню до країни цивілізованого західного капіталу.

З огляду на це слід вважати небезпідставним рішення прийняте у березні 2017 р. Радою національної безпеки і оборони України "Про використання персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)" стосовно деяких українських банків з російським капіталом", зокрема ПАТ Сбербанк, ПАТ "Ві Ес Банк, ПАО "Акціонерний комерційний банк промислово-інвестиційний банк", ПАО "ВТБ Банк", ПАО "БМ Банк", яким Національний банк України, на виконання рішення РНБО, ввів санкції на вивіз капіталу за межі України строком на один рік. Актуалізується це рішення і тим, що деякі банки з російським капіталом підтримують російсько-терористичні війська на південному Сході України.

Якщо врахувати ще і те, що російські власники українських стратегічних підприємств і банків за українські гроші багато в чому формували і сьогодні формують українську політику та потужну колабораціоністську колону в Україні, мета якої захищати російські неокolonіалістські інтереси, то стає зрозумілим занепокоєність української влади. Під впливом і контролем поборників євразійської моделі розвитку перебувають і засоби масової інформації, які вже майже на 90 % виконали свої неокolonіалістські завдання. Особливо серйозна ситуація склалася на потужних каналах телебачення України, звідки майже зникли або "витиснуті" незалежні телекомпанії. ...Росія закладає підвалини для перетворення України на свій неокolonіальний додаток" [13].

У цьому контексті ідеологам української державності слід дослухатись до висловлювання талановитого українського кінооператора та режисера Юрія Іллєнка, який говорив, що головним інструментом боротьби проти нього особисто була дезінформація. "У чийх руках інформація – той новітній диктатор. Кожна держава дбає передусім про свою інформаційну незалежність, недоторканість, суверенність і самодостатність. Решта – похідне. Економіка – похідне. Виробництво – похідне. Церква – похідне. Все в інформації і через інформацію. Особливість інформаційної ери, на відміну від попередніх історичних формацій, полягає в тому, що кожною країною править той, хто володіє її інформаційним простором" [7].

Безсумнівно, що російські великодержавники добре розуміють місце і роль інформації у житті суспільства. Не випадково ж нині військове відомство Росії замінює свої контрпропагандистські структури на інформаційні війська, заявляючи при цьому, що зараз інформаційне протиборство вийшло на передній план. З цього приводу академік НАН України Горбулін В.П. зазначає: "...інформаційні інструменти вона (Росія. – М.О.) перетворила на повноцінну інформаційну зброю, атакуючи цивілізований світ одразу на багатьох фронтах. Введення в оману, дезінформація, фейки, тенденційне висвітлення подій, нав'язування власних трактувань кар-

тин світу, повна відмова від традиційних стандартів об'єктивної журналістики – це лише частина тих прийомів, до яких сьогодні вдається "нова російська пропаганда" [4, с. 5].

Отже, у гібридній війні Росії проти України головною зброєю є інформація, в основі якої покладена супернахабна брехня, спотворення реальної картини світу. Російський агресор застосовує поряд із дезінформацією й інші засоби – церкву (утвердження "канонического православия", "русского мира"), поширення підривної літератури, теракти, техногенні аварії тощо. Особливо активно включилася російська інформаційна зброя у дискредитацію української мови, добре усвідомлюючи, що без української мови не буде української нації. Слід пам'ятати, що між нацією і мовою існує взаємний зв'язок: не лише загибель нації призводить до загибелі мови, але і загибель мови веде до зникнення нації і держави, що не вберегли свою мову.

Це добре розуміють російські ідеологи-великодержавники, тому усіма можливими засобами захищають російську мову. У чинній Стратегії національної безпеки Росії їй відведена чи не найважливіша роль у забезпеченні державної цілісності країни та міжнародного спілкування народів Російської Федерації, як основи розвитку інтеграційних процесів на пострадянському просторі.

Таким чином, російська мова розглядається не тільки як засіб внутрішньої єдності поліетнічної Росії, але і як основа інтеграційних процесів держав СНД, тобто російська мова об'єктивно покликана слугувати засобом поглиблення неоколоніалістських прагнень Росії на пострадянському просторі. Що стосується України, то найрельєфніше російська неоколоніалістська політика проявилася у період Помаранчевої революції (2004–2005 рр.) і, особливо, у часи Революції Гідності (2013–2014 рр.), коли тисячі українців вийшли на Майдани своїх міст та сіл з вимогою до влади захистити права та свободи, своїх громадян, їх економічну безпеку та інтереси. Революція Гідності не на жарт налякала московських неоколонізаторів, котрі для того, щоб приборкати її, вдалися до різного роду провокацій. При цьому вони підло скористалися гострою політичною кризою в Україні, пов'язаною насамперед з ганебною політикою проросійського президента-втікача В. Януковича та його найближчого оточення. Насамперед окупували Крим за участі військових, т. зв. зелених чоловічків, а потім вдалися до воєнної агресії на Південному Сході України як останнього наюгіднішого та найтрагічнішого неоколоніалістського аргументу нинішньої путінської політики Кремля.

З цього приводу вітчизняний дослідник А. Козицький пише: "...після Революції Гідності Москва побачила, що нація, яку росіяни постійно вважали "малою" виросла і не збирається далі слухатися того, що їй диктують з Кремля. Путін відреагував дуже істерично, злякавшись, що він втрачає час і, що коли мине хоч кілька років, то українці позбудуться залишків ментальної залежності від росіян. Путін побачив, що втрачає Україну" [9, с. 8].

За умов, що нині склалися в Україні не без "братньої допомоги" Росії, коли все ще певна частина українського населення і досі себе вважає громадянами іншої або навіть неіснуючої країни, а путінські політики відверто заявляють про бажання відновити панування над Україною, наукові дискусії щодо колоніального минулого та боротьби проти російського неоколоніального сучасного є не тільки корисними, але і вкрай необхідними. Такі дискусії безпосередньо пов'язані з "...питанням життя чи смерті української нації. Історія переконливо свідчить, що політика етноциду була засадничим принципом існування Російської імперії, починаючи з тотального нищення псково-новгородців

Іваном IV і закінчуючи сталінськими голодоморами та путінським "примиренням" Чечні. Враховуючи масштаби етноциду українців у ХХ ст., можна не сумніватися, що чергового "єдинення" під патронатом Москви українці не переживуть" [5, с. 27].

Рівно як не переживуть українці чергового їх "роз'єднання", яке нав'язує країна-агресор, вимагаючи внесення конституційних змін до внутрішнього державного устрою України – а саме запровадження в ній федеративного устрою. У цьому контексті автор поділяє занепокоєння відомого українського вченого Власюка О.С. стосовно того, що "Нині федералізація загрожує національній безпеці України – вона становить важливу частину загарбницьких (неоколоніалістських. – М.О.) планів агресора, який вже анексував та окупував чималі українські території. Було б справді дивно, якби країна-жертва агресії змінила свій внутрішній устрій на вимогу країни-агресора. Нарешті, війна не час для експериментів з державним устроєм" [3, с. 523].

Українці були і є цілісною нацією. Наявні регіональні відмінності не є принциповими і не можуть бути підставою для їх роз'єднаності. І це слід пам'ятати не тільки зовнішньому агресору путінській Росії, але і внутрішнім колаборцістам – кремлівським "воїнам невидимого фронту", яких, хоч і прикро визнавати, але виростила, випестила, вигодувала Україна, "...а подекуди й обдарувала високими званнями, ступенями, посадами" [3, с. 520].

Залишається лише сподіватися, що з часом місцеві прихильники промосковської еліти все ж збагнуть, у якій державі живуть вони, їх діти та внуки і повернуться обличчям до неї, тим самим зробивши і свій внесок у переборення російського неоколоніалізму у пострадянській Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бжезинський Зб. Велика Шахівниця. Американська першість та її геостратегічні імперативи / Зб. Бжезинський. – Львів-Івано-Франківщина : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
- Величенко С. Питання російського колоніалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток / С. Величенко / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vpered.wordpress.com/2010/10/14/velychenko-russian-colonialism/>
- Власюк О.С. Національна безпека України: еволюція проблеми внутрішньої політики: Вибр. наук. пр. / О.С. Власюк. – К. : НІСД, 2016. – 528 с.
- Горбулін В.П. Вступне слово директора Національного інституту стратегічних досліджень / В.П. Горбулін // Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник. Серія "Політика". – 2011. – № 4(41). – С. 5–7.
- Залізник Л. Україна та Росія: війна цивілізацій / Л. Залізник // Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2016) / упор. П. Гай-Нижник. – К. : МП "Леся", 2016. – 352 с.
- Єфименко О. Історія українського народу / О. Єфименко. – Харків, 1922. – 166 с.
- Ілленко Ю. Країною править той, хто володіє інформаційним простором / Ю. Ілленко // Газета Всеукраїнського об'єднання "Свобода". – № 293. – 19–25 лютого 2015 р. – С. 3.
- Капелюшний В.П. Колоніалізм / В.П. Капелюшний / Енциклопедія сучасної України. – Т. 14. – К., 2014.
- Козицький А. "Путін почав війну, коли побачив, що втрачає Україну" / А. Козицький // Газета "Всеукраїнське об'єднання "Свобода". – 19–25 лютого 2015 р. – С. 8.
- Кравчук Л. Золотий рядок в історії нашої держави / Л. Кравчук // Урядовий кур'єр. – № 35. – 28 серпня 1992 р. – С. 4.
- Малая советская энциклопедия. – М., 1929–1931. – Т. 9.
- Прохоренко В.Я. До з'ясування антитези українського та російського менталітету / В.Я. Прохоренко // Історико-філологічний вісник Українського інституту. – Т. 1 ; 4. – 1997. – С. 242–243.
- Соскін О. Неоколоніальна залежність України від Росії: прояви та небезпека / О. Соскін // Економічний часопис. – 20 жовтня 2000. – № 10.
- Шерман У. Гарнет. Українське питання і майбутнє Росії / У. Гарнет Шерман // Політична думка. Український науковий журнал. – 1994. – № 4. – С. 74.
- Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний контекст / Г.М. Яворська // Стратегічні пріоритети. Науково-аналітичний щоквартальний збірник. Серія "Політика", 2016. – № 14(41). – С. 41–49.

M. Obushnyi, Full Professor, Dr. Hab.
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

RUSSIAN COLONIALISM IN POST-SOVIET UKRAINE

The row of manifestations of Russian neocolonialism used by Putin's Russia towards modern Ukraine is analyzed. In the context of strengthening of neocolonial aspirations of Russia after the Revolution of Dignity the main components of Hybrid War such as occupation of Crimea, military aggression on the Southeastern Ukraine and information's weapons are studied.

Key words: Colonialism, Neocolonialism, Putin's Russia, Hybrid Warfare, Occupation, National Safety.

УДК 101.9+(470+571)

Грабовська І., канд. філос. наук,
старш. наук. співроб.
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка

ІМПЕРСЬКІСТЬ РОСІЇ ТА КОЛОНІАЛЬНІСТЬ УКРАЇНИ ОЧИМА СУЧАСНИХ РОСІЙСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ

Проаналізовано проблему імперськості Росії та колоніальності України протягом віків історії. Досліджено питання висвітлення вказаної проблематики у доробку сучасних російських інтелектуалів, у тому числі і науковців. Акцентовано увагу на ролі даної тематики та її використанні у інформаційній війні путінської Росії проти України, зроблено висновки щодо позицій окремих інтелектуалів та філософських видань РФ у цьому питанні.

Ключові слова: Україна, Росія, колонія, імперія, імперіалізм, інформаційна війна, інтелектуали, науковці.

Питання про колоніальний статус України в російській, а особливо в советській імперії ще і до цього часу, попри вже понад чверть століття української незалежності, викликає дискусії у певній частини наукової спільноти України. Це тим більше дивно і показово, що проблема імперськості Росії у іпостасях Російської імперії, советської тоталітарної ідеологічної імперії та неоімперії Кремля фактично не викликає сумнівів у науковому середовищі як вітчизняних вчених [1], так і значної кількості російських інтелектуалів, серед яких значна частка – науковці.

Наприклад, досить відомий сучасний російський філософ В.К. Кантор так характеризує специфічність Російської імперії (цитата наводиться цілком, оскільки вона є дуже показовою): "Наследовав от Орды вражду к Западу, к его принципам жизни – упорядоченности, методичности, трудовой выдержке, Московская Русь наследовала и ее специфику. А специфика кочевого варварства – в паразитарности, в отсутствии собственной производительной силы. Что не исключает, разумеется, производство оружия массового поражения: от луков и стрел до ядерных ракет. Кстати, татары раньше русских стали использовать при штурмах крепостей артиллерию. К этому надо добавить производ как норму жизни и права, а также привычку к поборам, к дани. Русский человек с легким сердцем берет дань, быть данником он также привык. А как широко распространился этот обычай в среде русского чиновничества, вплоть до современного, – дать взятку. Брать взятку, да разве проживешь в России без этого, прокормишь семью, воспитаешь детей?! Чаадаев писал: "Жестокое, унижительное владычество завоевателей, владычество, следы которого в нашем образе жизни не изгладилась совсем и доньше". Евразийцы в 20-е годы нашего века подтвердили чаадаевский диагноз, увидев в империи большевиков возврат к империи Золотой Орды. Не случайно Сталин постоянно апеллировал к наследию Московской Руси, к Ивану Грозному, т.е. к Руси, ставшей правопреемницей татарского ханства. Железный занавес, опущенный большевиками между Россией и Европой, был символом все того же степного отторжения Руси от Запада" [5, с. 28].

Цей же дослідник пише про долю російської імперії у зв'язку з аналізом теорії Володимира Соловйова. У автора не викликає жодного сумніву наявність імперсько-

го характеру російського самодержавства. Він висловлює дуже цікаву ідею про те, що мислителі російського Срібного віку, передчуваючи крах імперії, яка на той час вже фактично вичерпала себе, запропонували низку утопічних соціальних проектів, реально спрямованих на "перезагрузку" російської імперії. Але, на жаль, на думку автора, перемогу отримала одна з найрадикальніших утопій – марксизм у більшовицькому виконанні. В.К. Кантор зазначає: "Г.П. Федотов называл Пушкина "певцом империи и свободы". Таким же певцом империи и свободы был Вл. Соловьев, ибо... его идея всемирной теократии была по сути либерально-европейской концепцией спасения русской империи" [6, с. 129].

Будь який прояв націоналізму, який В. Соловйов розглядав насамперед як загрозу існуванню цілісності Російської імперії, він кваліфікував як "факт – на манер чуми или сифилиса" [9, с. 142]. Мислитель стверджував, що "революционные идеи разрушительны для империи, как разрушителен и национализм" [9, с. 138], – наголошує філософ. Класичне ставлення імперця до підкорених народів звучить у багатьох сентенціях В. Соловйова. У роботі "Грехи России" він писав: "... в эпоху гражданских реформ широко распространились пределы русской державы. И все шло хорошо, пока мы покоряли черкесов и туркмен или обуздывали расшаривших турок. Но как только предстала нам положительная задача воспитать к новой самостоятельной жизни освобожденные нами народы, Россия вдруг смутилась, разроняла свои трофеи, рассорилась со своими питомцами и осталась ни при чем" [8, с. 210].

Отже, як В. Соловйов, так і сучасні дослідники його творчості однакостайні у визначенні Росії як імперії. Але ж імперія у її класичному розумінні передбачає наявність залежних від метрополії держав, які є колоніями. До таких майже більше 350 років належала Україна. Фактично, метрополія і колонія – два боки однієї медалі. За визначенням оксфордського політичного словника, імперією називають "...групу держав, яка виникла внаслідок колонізації чи завоювання, підлеглу метрополії чи імперській державі, навіть якщо вона ставала республікою (як у випадку з Францією чи СССР)" [4, с. 191]. У такому значенні поняття "імперія" корелюється з поняттям "імперіалізм". Вище наведене розуміння сутності імперії сформувалось на початку ХХ ст.

Як стверджував Шумпетер, імперіалізм – це "...нераціональна схильність держави до безмежної насильницької експансії" [3, с. 190]. Цілком у руслі вказаної думки Шумпетера звучать застереги сучасних інтелектуалів Росії щодо відродження московської імперії. Так, філософ В.К. Кантор справедливо зазначає, що перед постсовєтською Росією: "...встает серьезнейший и даже роковой вопрос: хватит ли у нас терпения и выдержки, силы и прилежания самим строить цивилизованное общество, не захотим ли мы снова просто отобрать имущество у соседа, иными словами., надолго ли этот поворот умов на Запад или это временное помутнение разума у народа, изверившегося в коммунизме и в православии, которое со времен Горбачева пытаются сызнова превратить в государственную идеологию? Не пройдет ли и вера в Европу? Уязвленное имперское самлюбие возьмет верх и – взрвет из своей берлоги медведь национализма или даже национал-социализма... Что тогда? Даже подумать страшно" [5, с. 34].

Очевидно, філософ добре знає ментальність своїх співвітчизників. Найгірші прогнози щодо неоімперських прагнень сучасної путінської Росії збуваються. Гібридна війна проти України, агресія проти Грузії та Чечні красномовно свідчать про імперську експансіоністську політику Кремля.

Відомий в постсовєтській Росії поет та публіцист, російський націоналіст Алексей Широпаев у виступі на московській конференції під красномовною назвою "Цивілізаційний водорозділ людства: Майдан чи Орда?" у 2014 році, організованій на базі Музею та громадського центру ім. А.Д. Сахарова низкою опозиційних громадських активістів, серед яких були Марк Фейгін, Андрей Піонтковський, Ілля Лазаренко та Геїдар Джемаль, говорив про необхідність Україні звільнитись від колоніальної залежності від російської імперії, захистити себе від посягань неоімперії Кремля на незалежність української держави і нації. "Мы сейчас не будем подробно останавливаться на взаимоотношениях Украины с Россией после Переяславской Рады, скажем лишь, что со стороны Москвы шла последовательная политика по превращению Украины в колонию – что и привело к так называемой "измене" гетмана Мазепы. Мазепу, как известно, поддержали запорожцы, и за это Сечь была потом дважды стерта с лица земли – сначала Петром, а затем Екатериной. Уничтожение Сечи является таким же знаковым этапом становления России, как и уничтожение Новгородской республики" [12].

Щодо колоніального статусу України, автор висловлюється ще конкретніше: "Украина стала славянской колонией Российской империи. Я сформулирую даже более определенно: Русь стала колонией Орды. Причем особый гротеск данной ситуации в том, что метрополия называет себя Русью, в то время как собственно Русь лишена этого имени. Колонизаторы назвали Русь-Украину Малороссией, тем самым желая подчеркнуть ее подчиненное положение по отношению к Великороссии. На протяжении двух веков империя рассматривала украинцев лишь как одну из компонент "триединого русского народа" (был создан такой имперско-пропагандистский конструкт для оправдания "московизации" украинцев и белорусов). Тот факт, что украинцы и русские (в смысле – великороссы) – два разных народа всячески игнорировался" [12]. І далі А. Широпаев зазначає: "Не будем на этом подробно останавливаться, просто констатируем, что данная политика ни к чему не привела. Устойчивость украинского самосознания удивительна. На первом же крутом историческом повороте — в 1917 году — украинцы заявили: мы — другие. Причем, подчеркиваю, речь не о верхушечном, интеллигентском поветрии, а о глубинном движении, на что указывает массовая поддержка того же Петлюры со стороны украинского крестьянства. Победившие большевики не могли не считаться с этим фактом, и в результате украинцы были признаны особым народом со своей, пусть и декоративно-колониальной, но, все же, республикой. Тем не менее, потребовался Голодомор, чтобы снять

угрозу украинского народного восстания и выхода Украины из состава СССР. В период Второй мировой войны украинским патриотам пришлось вести войну на два фронта, поскольку не только Сталин, но и Гитлер рассматривали Украину только в качестве своей колонии" [12]. Пропагандистські кліше сучасних російських ідеологів "...о каком-то "пронацистском" характере украинского национально-освободительного движения звучат просто дико" [12], – наголошує автор. Такі ж ідеї, але вже стосовно й інших колонізованих складових російської імперії в усіх її різновидах, висловлює автор і у книзі "Тюрьма народа. Русский взгляд на Россию" [11].

На відміну від 90-х – 2000-х тональність інтелектуальних видань РФ сьогодні різко змінюється. Так, "Вопросы философии" – один із найвпливовіших журналів совєтського, а потім і постсовєтського простору, у якому після розпаду СССР почали з'являтися глибокі розвідки щодо імперськості Росії та СССР, активно розвиває сьогодні провладний дискурс, друкуючи значну кількість статей не лише про особливість "русского пути", окремішність та унікальність "русской цивилизации", "кризу та повний занепад Заходу", але і оспівування "русского мира", добросусідства та етнічної толерантності росіян, їхньої схильності до братерської допомоги іншим етносам [2]. Це особливо цинічно звучить на фоні реалій гібридної війни путінської Росії проти України.

У 2015 р. "Філософські науки" вже друкують статті з відкритим звинуваченням України в расистській та радикально націоналістичній політиці стосовно Росії та росіян. Так авторки статті "Историческая память в информационной войне. Как используются социальные сети в идеологическом противостоянии Украины и России" Т.А. Чернова та К.Ю. Слеповронская стверджують, що вже за часів правління Леоніда Кучми в Україні відбувається обробка масової свідомості населення у націоналістичному ключі. "...уже в ходе своего президентства, отвечая на запрос украинского общества, Леонид Кучма издает монографию "Украина – не Россия", в которой вплотную подходит к тезисам расизма, описывая превосходство представителей украинской этничности в сравнении с российской. Регулярные усилия по конструированию образа России как образа врага в информационном пространстве Украины стали проявляться в начале 2000-х. Виктор Ющенко, пришедший к власти в ходе Оранжевой революции, эти попытки информационных диверсий переносит на государственный уровень. Информационная работа его администрации активно развивала сразу несколько направлений, в том числе переосмысление роли Мазепы, усиление публикаций, визуализаций и дискуссий вокруг массового голода в СССР в 1932–1933 гг., получившего в украинской интерпретации название Голодомора и статус геноцида отдельной нации, героизация личностей Степана Бандеры и Анатолия Шухевича, а также движения УПА-ОУН" [10, с. 18]. Навіть флешмоби "Вишиванка", які почали активно проводитись у різних містах України, авторки кваліфікують як прояв етнічного націоналізму та расизм, елемент інформаційної війни, нібито розгорнутий Україною проти Росії у ході та після Помаранчевої революції. Авторки пишуть: "Рубашка, как важная часть украинской национальной одежды, выглядит идеальным оружием в информационной войне, поскольку содержит серьезный символический подтекст. Светлая рубашка убедительно формирует образ чистого, честного и наивного (сельского) украинца, близкого к природе (содержание узоров) и самим основам жизни. Он противопоставляется испорченному нефтью и властью россиянину. Венок, частный элемент образа украинца или украинки, усиливает эффект, приближая представителей избранной нации к духовным высотам Иисуса Христа, поскольку визуально похож на терновый венок мученика и как бы подчеркивает жертвенность украинского народа и выпавшей на его долю (не без участия вероломного соседа) судьбы" [10, с. 19].

Російські адекватні опозиційні інтелектуали правильно кваліфікують подібні твердження. Так, наприклад, широковідомий не лише в РФ, але й на усьому постсоветському просторі науковець і публіцист, громадський діяч А. Піонтковський назвав дії путінської Росії проти України "братским изнасилованием", а сучасну Росію – мутантною, фашистською державою, головною метою правлячого режиму якої є повернення Україні колоніального статусу за будь-яку ціну. Тому, переконаний аналітик, путінська кліка підтримує ДНР-ЛНР як спосіб руйнації української незалежності. Умови, які висуває Кремль до України – "...это полная легализация всех этих бандитов "ДНР" и "ЛНР", вталкивание территорий во главе с ними в политическое поле Украины, как раковая опухоль, и тем самым блокирование политического, экономического развития Украины. Вот эти цели остались неизменны, ведь Путину не столько нужны куски территорий, не столько сакральный Крым, ему нужна вся Украина. Ему нужно, чтобы она была подтверждена российскому доминированию, изменила свою Конституцию, отказалась от европейского пути развития" [7].

Фактично суголосні ідеї висловлює і А. Широпаєв, стверджуючи: "Мы — Орда и хотим оставить ее. Более того, мы хотим и Украину включить в свой ордынский мир, называя его "русским". Мы кричим украинцам о "братстве", а на деле хотим навязать им курс ускоренной евразийской мутации. А Украина не желает быть частью Орды. Украина не желает и зависеть между Ордой и Европой. Украина желает быть частью Европы. Русью" [12].

Таким чином, авторитетні сучасні російські опозиційні інтелектуали, серед яких певну частку складають науковці, однозначно визначають сутність Росії як імперії, а України – як її колонії протягом віків історії. Запе-

речення даного науково доведеного факту є нічим іншим, як ідеологічною складовою інформаційної війни, розгорнутої неоімперією Кремля проти української незалежності та державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грабовська І.М. Російський колоніалізм і сучасна Україна: теорія та практика / І.М. Грабовська // Zwiastowac. Nauki i praktyki. Priorytetowe obszary badawcze: od teorii do praktyki. – Lublin, 2016. – С. 58–61.
2. Див., напр.: Лапин Н.И. Фундаментальные ценности цивилизационного выбора в XXI столетии. Ч. 2. Аксиологические предпосылки цивилизационного выбора России / Н.И. Лапин // Вопросы философии. – № 6. – 2015. – С. 3–16.
3. Империализм // Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: "ИНФРА-М", Изд-во "Весь мир", 2001. – С. 189–191.
4. Империя // Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: "ИНФРА-М", Издательство "Весь мир", 2001. – С. 191.
5. Кантор В.К. Западничество как проблема "русского пути" / В.К. Кантор // Вопросы философии. – № 4. – 1993. – С. 24–34.
6. Кантор В.К. Владимир Соловьев: имперские проблемы всемирной теократии / В.К. Кантор // Вопросы философии. – № 4. – 2004. – С. 126–144.
7. Пионтковский А. Сколько можно играть в Минские соглашения? / Андрей Пионтковский. – [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://www.obozrevatel.com/blogs/30762-skolko-mozhno-igrat-v-minskie-soglasheniya.htm>
8. Соловьев В.С. Грехи России / В. С. Соловьев // Соч. В 2-х т. . 2. – М.: Искусство, 1989. – 610 с.
9. Соловьев В. Письма разных лет / В. Соловьев // Соловьев В. Смысл любви. – М.: Искусство, 1991. – 704 с.
10. Чернова Т.А., Слеповронская К.Ю. Историческая память в информационной войне. Как используются социальные сети в идеологическом противостоянии Украины и России / Т.А. Чернова, К.Ю. Слеповронская // Философские науки. – № 5. – 2015. – С. 16–23.
11. Широпаев А. Тюрьма народа. Русский взгляд на Россию / А. Широпаев. – М.: ООО "ФЭРИ-В", 2001. – 144 с.
12. Широпаев А. Украина-Русь и Орда / А. Широпаев // Цивилизационный водораздел человечества: Майдан или Орда. – [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://novaukraina.org/news/um:news:14C0B6A>

Надійшла до редколегії 24.03.2017

Grabovska I., Candidate of Philosophy (PHD), Senior Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv

RUSSIAN IMPERIAL POLICY AND UKRAINIAN COLONIAL DIMENSION, SEEN BY MODERN RUSSIAN INTELLECTUALS

The author analyzes the problem of Russia's imperial status and the colonial situation of Ukraine during centuries. The article examined the issues referred in the works of contemporary Russian intellectuals, including scientists. The author focused on the role of this subject and its use in the information war of Putin's Russia against Ukraine. The article contains conclusions about the positions expressed by intellectuals and philosophical publications of Russia on this issue.

Key words: Ukraine, Russia, colony, empire, imperialism, information warfare, intellectuals, scientists.

УДК 009.1(=161.2):94(477)

Воропаєва Т., канд. психол. наук, доц.,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Київ, Україна)

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ІМПЕРІОЛОГІЇ ТА ПОСТКОЛОНІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Аналізуються проблеми і перспективи постколоніальних досліджень в сучасній українській соціоантропологічній науці. Розглядаються основні положення постколоніальної теорії, яка є новою сферою міждисциплінарної взаємодії філософії, історії, політології, соціології, культурології, психології та літературознавства. Проаналізовано основні положення імперіології та постколоніалізму. Україна розглядається в контексті імперіології та постколоніальних досліджень.

Ключові слова: колонізація, колоніалізм, імперія, імперіалізм, постколоніальні дослідження, імперіологія, Росія, Україна, колоніальні та континентальні імперії.

У другій половині ХХ ст. почався період розпаду колоніальних імперій і становлення нових національних держав. Масова міграція жителів колишніх колоній до європейських країн стала основою не тільки становлення мультикультурних суспільств у цих країнах, а й формування постколоніальних досліджень [24, с. 65–67]. Ці умови (пов'язані з такими історичними подіями, як падіння колоніальної системи, визначення курсу постколоніального розвитку звільнених народів) сприяли виникненню безлічі дискусій на теми: "Схід – Захід", "імперії та колоніалізм", "співвідношення панування й підпорядкування", "постмодернізм і постколоніалізм",

"універсалізм і різноманітність" та ін. [30]. Осмислення "колоніального минулого" інтелектуалами і вченими (вихованими на принципах західноєвропейського раціоналізму) призвело до активізації постколоніального дискурсу (у вигляді наукових, науково-популярних, публіцистичних, богословських і художніх текстів, створених авторами, які, як правило, були вихідцями з колишніх колоній європейських держав) і становленню постколоніальних досліджень.

На думку Збігнева Бжезінського, поява на політичній мапі України означала кінець епохи імперій [26, р. 3], оскільки розпад СРСР у 1991 р. втягнув Східну й

Центральну Європу в постколоніальну добу. У цьому контексті М. Шкандрій писав: "Мені здається абсолютно очевидним, що постколоніальні дослідження ... є тією ділянкою, на яку слід звернути увагу українським вченим. Концепти, методи, ідеї і зразки, запозичені з постколоніальної теорії, можуть відчутно стимулювати аналіз українського культурного досвіду" [33, р. 83].

В сучасній соціогуманітаристиці багатьох країн СНД (особливо в Україні, Казахстані, Росії, Білорусі) поступово зростає інтерес до постколоніальних досліджень. Багато авторів підкреслюють, що постколоніальний досвід колишніх імперій повинен уважно вивчатися, що такий досвід можна порівняти з культурно-історичним досвідом Російської Федерації, що після розпаду СРСР виникло безліч проблем, пов'язаних з адаптацією колишніх радянських республік до нової геополітичної, соціально-економічної та соціокультурної реальності. У зв'язку з цим актуальність вивчення України в контексті імперіології та постколоніальних досліджень не викликає сумнівів.

Відомо, що засновниками постколоніальних досліджень вважаються Франц Омар Фанон, Едвард Ваді Саїд, Гомі Бгабга, Гаятрі Чакраворті Співак, Міке Баль, Еме Сезер та ін. У їхніх працях міститься інформація про основні ідеї та концепти постколоніального дискурсу, про специфіку вивчення діалогу "Схід – Захід", про тісні зв'язки постколоніальних досліджень із філософською думкою Європи другої половини ХХ ст. Сучасні дослідники найчастіше цитують праці Ф. Фанона ("Чорна шкіра, білі маски"; "Прокляттям затавровани"), Е. Саїда ("Орієнталізм"; "Культура та імперіалізм"), Г. Бгабгі ("Нація і наратив"; "Місцезнаходження культури"), Г. Співак ("Чи можуть пригноблені говорити?"), А. Меммі ("Колонізатори і колонізовані"), Е. Сезера ("Дискурс колоніалізму"). Постколоніальні дослідження, як нова сфера міждисциплінарної взаємодії філософії, історії, політології, соціології, культурології, психології та літературознавства, почали утверджуватись наприкінці 1980-х років і були спрямовані на вивчення співвідношень "імперії – колонії", "центр – периферія", імперське (поневолювальне) – колоніальне (поневолене) тощо. Завдяки цим дослідженням поняття "постколоніалізм" поширилось і на вивчення специфіки порубіжжя, відновлення свободи і суб'єктності колонізованих ("позбавлених власного голосу") етносів. Методологічна основа постколоніальних досліджень була закладена Е. Саїдом у його працях "Орієнталізм" (1978), "Культура та імперіалізм" (1993), які базувались на поняттях "орієнталізм" і "дискурс" (останній термін був запропонований М. Фуко у працях "Археологія знання" (1969) та "Наглядати й карати" (1975)). При цьому в його книгах насамперед звучав "голос поневолених". Е. Саїд не приховував, що витоки постколоніального дискурсу знаходяться у глибині історії, у ХІХ ст., а часом і у ХVІІІ ст. (зокрема, у Великобританії ще в 1840-ті рр. виник новий напрям у політичній економії – теорія колонізації, яка вивчала економічні й соціально-економічні проблеми колонізації і намагалася виробити рекомендації для англійського уряду). Е. Саїд пов'язував даний дискурс із гуманістичною традицією Й.-Г. Гердера, спираючись також на демократичну традицію А. Грамші.

На жаль, окремі постколоніальні дослідження не супроводжуються рефлексією з приводу змістовного наповнення самого поняття "імперія", уникаючи при цьому і слова "імперіологія" (імперіологія як нова наука, що систематизує міждисциплінарні фундаментальні дослідження імперій, розвивається уже більше 30 років), зокрема, це підкреслює редактор книг та збірок статей Кімітака Мацузато [28, р. 6; 29] та інші науковці (велику роль у розвитку імперіології та нової імперської історії відіграють журнали "Kritika" та "Ab Imperio"). Оскільки колонізація тісно переплетена з імперіалізмом (формою

панування, яке втілювалося в існуванні імперій), то для наукового вивчення постколоніального стану України та українства необхідно встановити систему "концептуальних мостів" між українознавством, імперіологією та постколоніальними дослідженнями. При цьому історія імперій має стати частиною постколоніального дискурсу. Тим більше, що "вивчення імперій знову в моді", – зазначив у середині 1990-х рр. Марк фон Хаген, а історики вже запропонували свої назви цьому історіографічному феномену: "нова імперська історія" або "імперіологія" (imperialology) [18; 28; 31; 32]. Необхідно також звернути увагу: а) на те, що сучасні дослідники часто називають постколоніальні дослідження (Postcolonial Studies) постколоніальними та постімперськими (Postcolonial and Postimperial Studies), б) на тезу Е. Саїда про те, що "імперіалізм – це не тільки стосунки домінування, а й відданість особливій ідеології експансії" [20, с. 267]. В рамках імперіології (див. праці таких вчених, як К. Бржещин, П. Верч, К. Мацузато, О. Мотиль, А. Новак та ін.) пропонуються нові методологічні підходи до вивчення імперій, нові методи описання й аналізу імперського досвіду, імперських ситуацій, імперських історій тощо. В рамках імперіології колоніалізм і колоніальність досліджуються одночасно із імперіалізмом та імперськістю, домінантами та принципами імперій. Зокрема, М. Ферро визначає колонізацію як захоплення, заселення та обробіток колоністами чужої землі. Згідно з таким визначенням, колонізація починається у Давній Греції та Римі, в рамках домодерних імперій [27, с. 9–10]. Колоніалізм же модерних імперій пов'язується з епохою великих географічних відкриттів.

Сучасні дослідники активно шукають різні варіанти універсального визначення імперії, прагнучи з його допомогою адекватно описати відповідні геополітичні, соціально-економічні та соціокультурні процеси. Як правило, під словом "імперія" сучасні науковці розуміють конгломерат територій, що має ті чи інші форми інституціалізованих зв'язків, що склалися в процесі експансії будь-якого народу. Імперію іноді трактують як історичну форму організації великого геополітичного простору, як спосіб управління відмінностями у глобалізованому й модернізованому світі. Крім політичного та управлінського аспектів, у процес інтегративного вивчення імперій має бути залучений і економічний (саме цей аспект допоможе відповісти на питання про "ціну імперії": хто і як заплатив по її "рахункам"). У новітніх дослідженнях імперія розглядається як динамічна, складна організація, як своєрідна "мегаструктура".

Сучасна соціогуманітаристика розглядає імперію (від лат. *imperium* – верховна влада, панування, наказ, управління, держава), як 1) історичну форму державно-політичного утворення (або тип державного устрою); 2) велику монархічну державу на чолі з імператором (або імператрицею); 3) складну за формою устрою державу, що складається з метрополії (грец. *meter* – мати і *polis* – місто), тобто центральної частини держави, і колоній (від лат. *colonia* – поселення), підпорядкованих центральній владі даної держави (наприклад, Римська імперія, Британська імперія, Російська імперія, які встановлювали своє панування над колоніями і залежними територіями в інтересах метрополій). В імперіях один народ вважається панівним, а інші народи – підлеглими (приєднаними, підкореними), це досягається військовою силою, політичним підпорядкуванням, економічною експлуатацією, соціальною, культурною та психологічною залежністю. Імперія може включати в себе як внутрішні, так і зовнішні колонії. Економічний обмін між метрополією та колоніями не є рівноцінним, оскільки імперський центр використовує колонії як свої ресурсні придатки. Імперіям не властиві ні демократичні форми правління, ні громадянське суспільство, ні правовий державний устрій, хоча імперії вважаються історичними "попередниками" національних держав.

Імперії розрізняються за формами експансії на континентальні ("сухопутні", теллуократичні) та колоніальні (морські, таласократичні) імперії. Виникнення централізованих держав та початок новочасної колоніальної експансії привели до виникнення кількох імперій: Іспанської, Португальської, Російської, Французької, Британської та інших. Російська імперія, зокрема, була третьою за площею після Британської та Монгольської імперій [25]. Колонії можуть бути зовнішніми та внутрішніми, відома диференціація колоній на переселенські (Австралія, Канада) і не переселенські (Індія, Ямайка, Нігерія, Сенегал тощо), а також на переселенські (що характеризуються масовим приїздом колоністів, які зазвичай намагалися знайти родючі, придатні для ведення сільського господарства, землі) та експлуатаційні (які характеризуються меншою кількістю колоністів, зацікавлених у використанні місцевих ресурсів для експорту в метрополію; як правило, колоністи з метрополії займають керівні посади в адміністрації, мають значну частину землі й капіталів, але покладаються, в основному, на робочу силу з місцевого населення). С. Величенко виділяє чотири типи колоній, в яких відносини між землею, капіталом, місцевим населенням та поселенцями відрізняються: адміністративні (Південна Азія), плантаційні (Вест-Індія), поселенські (Канада, США) та змішані поселенські (Латинська Америка) [3; 4, с. 237–248]. С. Кульчицький наголошує, що Росія спочатку була імперією традиційного типу, а пізніше стала колоніальною імперією, Радянський Союз також був імперською державою [12].

У постколоніальних дослідженнях сучасних українських науковців, письменників та поетів (які представляють і вітчизняне, і зарубіжне українство) пропонуються нові методологічні підходи для вивчення форм імперської експансії, історії колоніалізму й імперіалізму загалом, а також різноаспектний аналіз колоніального минулого України та інших народів і держав (Д. Андрієвський, С. Андрусів, Ю. Андрухович, О. Баган, М. Богачевська-Хомяк, М. Брайчевський, Л. Валюх, С. Величенко, Б. Винар, В. В'ятрович, Я. Гарасим, О. Гнатюк, В. Голубничий, Г. Грабович, О. Грабович, С. Грабовський, С. Гречанюк, Я. Грицак, Р. Гром'як, Т. Гундорова, Т. Гунчак, С. Дацюк, І. Денисюк, І. Дзюба, В. Долід, В. Дончик, С. Єкельчик, М. Жулинський, О. Забужко, Л. Залізник, Н. Зборовська, П. Іванишин, Г. Касьянов, С. Квіт, В. Кебуладзе, М. Кирчанів, С. Кісельов, О. Кісь, Г. Клочек, Р. Корнієнко, Л. Костенко, Ю. Кравинська, В. Кузін, Т. Кузьо, С. Кульчицький, Б. Лановик, Ю. Луцький, Є. Маланюк, Л. Масенко, В. Моренець, О. Мотиль, М. Наєнко, С. Павличко, М. Павлишин, В. Панченко, В. Парацич, В. Пахаренко, О. Пахльовська, Л. Питльована, Н. Плюта, А. Погрібний, Ю. Покальчук, Я. Поліщук, Н. Полонська-Василенко, Л. Потапенко, О. Рєєнт, І. Розпутенко, М. Розумний, М. Рябчук, Т. Салига, В. Сарбей, Є. Свєрстюк, Л. Сенік, Г. Сивокін, Б. Сікора, О. Сінченко, О. Смотрич, В. Соболев, О. Соскін, Р. Струць, В. Стус, О. Субтельний, С. Троян, І. Фізер, Р. Харчук, М. Хвильовий, Б. Червак, В. Чернецький, М. Чобанюк, М. Шаповал, Д. Шаталов, Ю. Шерех, М. Шкандрій, Р. Шпорлюк, О. Юрчук, О. Ясь та ін. [5; 9; 19; 21; 22; 23]). Праці перерахованих авторів уможливили активний розвиток постколоніальних досліджень в Україні, які були актуалізовані постімперською історичною ситуацією, необхідністю утвердження України як незалежної демократичної держави та формування спільної ідентичності громадян України. Наукові праці представників західної української діаспори (де антиколоніальні мотиви були актуалізовані ще в добу національного пробудження українства (кінець XIX ст. – початок XX ст.), а постколоніальний дискурс утверджувався у процесі полеміки із імперським та неокolonіальним дискурсом) стали базою для новітніх постколоніальних студій.

Відомо, що предтечами українських постколоніальних досліджень вважаються Тарас Шевченко та Іван Франко. Зокрема, антиколоніальні мотиви притаманні практично усій творчості Т. Шевченка. У поемі "Сон" ("У всякого своя доля...") Т. Шевченко вперше здійснив художньо-семантичний аналіз специфіки російського самодержавства як репрезентанта імперського колоніалізму, а поема Т. Шевченка "Кавказ" розглядається як перший у світовій літературі поетичний твір антиколоніального спрямування [22]. Доволі показовою є відповідь Т. Шевченка О. Пушкіну, який схилив кавказькі народи до покори: "Смирись, Кавказ: идет Ермолов!", Тарас Шевченко, навіпаки, закликав їх до боротьби: "Борітеся – поборете! Вам Бог помагає!".

У творчості І. Франка науковці простежують потужний опір колоніалізму, знаходять "точки дотику" між постколоніальною критикою та світоглядними концептами автора. Адже І. Франко у своїх творах аналізував антиколоніальні, націєцентричні ідеї та ідеали. У своїй ґрунтовній праці "Поза межами можливого" автор "органічно продовжує традицію шевченківської ідеї та шевченківського національно-екзистенціального розмірковування", оскільки "справжній постколоніалізм завжди націєцентричний та антиколоніальний. Про це ж свідчать і художні, публіцистичні та філософські твори І. Франка, якого з усією впевненістю можна вважати предтечею й українського, і світового постколоніалізму" [9, с. 20].

Відомо, що українська тематика у творчості К. Маркса представлена у працях, присвячених дипломатичній історії Європи та зовнішній політиці Російської імперії. Зокрема, українське козацтво згадується на сторінках конспекту К. Маркса праці Й. Лелевеля "Історія Польщі", у "Хронологічних виписках" К. Маркса репрезентована його відома фраза: "Запорозька Січ – християнська козацька республіка". У праці "Викриття дипломатичної історії XVIII століття" (російськомовний переклад якої з'явився аж у 1989 р.) К. Маркс вказує на подібність і спадкоємність політики Російської держави та Російської імперії, що була спрямована на ліквідацію республіканських державних утворень (Новгородської республіки, Козацької республіки та ін.). К. Маркс аналізував специфіку колоніального правління (зокрема, діяльність британського уряду, який свідомо стримував розвиток промисловості в Ірландії), прогнозував майбутнє звільнення колонізованих народів, підтримуючи антиколоніальні рухи пригноблених. К. Маркс та Ф. Енгельс, аналізуючи проблеми колоніалізму, приділяли значну увагу колоніальній політиці імперій та національно-визвольній боротьбі пригноблених народів. Зокрема, вони згадують Шаміля (керівника боротьби народів Дагестану і Чечні проти царських колонізаторів у 30-х – 50-х рр. XIX ст.) та князя Г. Потьомкіна, який "керував колонізацією Південного краю Росії" (тобто допомагав колонізувати Південну частину України) [16; 17, с. 149, 422, 441, 465, 474, 475]. Ф. Енгельс у своїх статтях "Німеччина й панславизм", "Соціальне з Росії", "Зовнішня політика російського царату", а також у листі до Бернштейна від 22 лютого 1882 р. писав про колонізаторську політику російського царизму, засуджуючи її. Ф. Енгельс був переконаний, що нав'язування колонізованим народам ошчасливлення підривало б перемогу пролетаріату. Цікаво, що у передмові до російського перекладу творів К. Маркса та Ф. Енгельса підкреслювалась їхня думка про те, що капіталізм не сприяв розвитку експлуатованих колоній [15]. Отже, К. Маркс і Ф. Енгельс першими запропонували всебічний аналіз колоніальної політики в доімперіалістичну епоху. Відомо, що праці К. Маркса та Ф. Енгельса доволі помітно вплинули на світогляд Ю. Бачинського, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, Лесі Українки, М. Павлика, М. Порша, М. Туган-Барановського, І. Франка,

Л. Юркевича та ін. Із М. Зібером та І. Фесенком К. Маркс був знайомий особисто, а з С. Подолинським вів доволі активну переписку. Творчу спадщину К. Маркса та Ф. Енгельса аналізували В. Голубничий, А. Річицький, Р. Роздольський, П. Феденко, Р. Шпорлюк та ін.

Українська антиколоніальна традиція була продовжена у творах М. Драгоманова, Б. Грінченка, Т. Зінківського, М. Костомарова, Лесі Українки, М. Міхновського, В. Липинського, Д. Донцова, Є. Маланюка, Ю. Липи, Є. Коновальця, О. Ольжича та ін. [9, с. 20]. Зокрема, праці М. Костомарова були близькі до теорії колоніального дискурсу, де "зустріч зі слабшим народом зміцнює народність найсильнішого" [10, с. 14]. Наукова спадщина В. Антоновича містить кілька праць з історичної географії, історії колонізації, економіки та побуту українського народу. Зокрема, у своїй статті "Грановщина (епізод з історії брацлавської України)", яка була опублікована в "Киевской Старине" (1888), автор описує різні аспекти життя у панській вотчині Сенявських на Поділлі упродовж XV – XIX ст. Вчений ретельно вивчає процеси колонізації та боротьбу селян за соціальне й національне визволення. У кількох працях М. Драгоманова простежуються антиколоніальні тенденції та мотиви ("Пропащий час" (1876), "Чудацькі думки про Українську національну справу" (1891)). Використовуючи метод політологічного аналізу, вчений порівнював долю України з периферійними народами Франції та Великобританії [8, с. 514–536].

З реформістською критикою колоніальної політики імперіалізму виступав К. Каутський, ідеолог демократичного соціалізму, автор теорії імперіалізму та ультраімперіалізму (спрямованої на обґрунтування мирного "вросання" капіталізму в соціалізм), один із найбільш авторитетних представників європейського марксизму кінця XIX – початку XX ст. Оголосивши таку політику "величезною помилкою", мислитель проповідував відмову від неї, доводячи, що вона не вигідна (при цьому В. Ленін прагнув довести, що теорія К. Каутського не має нічого спільного з марксизмом, вважаючи Каутського зрадником ідеалів марксизму). У праці "Колоніальна політика у минулому і сьогодні" (1900) К. Каутський пояснював специфіку імперіалізму, як прагнення промислово розвинених країн підпорядкувати собі аграрні, підкреслюючи, що імперіалізм пов'язується з колоніальною політикою, що у межах імперіалізму політика переплітається з економікою, тому промислово розвиненим країнам вигідне не тільки економічне, але й політичне підпорядкування більш відсталих держав. У праці "Соціалізм та колоніальна політика" (1907) К. Каутський дещо скоригував ідеї Е. Бернштейна (який визнавав право більш розвинених країн модернізувати відсталі, виправдовуючи колоніальну політику розвинених країн, які виконують певну "цивілізаторську місію", прискорюючи економічний розвиток відсталих народів) стосовно колоніалізму, підкреслюючи, що імперська влада може сприяти розвитку окремих сфер життя у колоніях, якщо це гарантує зростання прибутків у самій імперії. Автор довів, що соціалізм вже став економічною необхідністю. Імперіалізм пов'язаний з політикою колоніалізму, агресії та мілітаризму, тому Каутський закликав боротися з подібною політикою, встановлюючи демократичні принципи у міжнародних відносинах. У праці "Національність та інтернаціональність" (що була написана у 1908 р., а перекладена й опублікована українською мовою у 1915 р. в друкарні Партії Українських Соціалістів-Революціонерів) К. Каутський аналізує різні аспекти життя українців, порівнюючи їх з поляками, чехами, словаками, сербами, хорватами, румунами, німцями. Праця К. Каутського "Національна держава, імперіалістична держава і союз держав" присвячена аналізу процесів переділу світу. Автор не тільки виокремлює й характеризує колонії з європейською культурою, але й наголошує, що колоніальна держава не має стійкості й згуртованості національної держави, а колоніальні володіння можуть

легко перейти у руки іншої колоніальної держави шляхом захоплення, продажу або обміну, вирішальним чинником у даному випадку є ступінь військової сили власників колонії. Після розгону Установчих зборів у більшовицькій Росії К. Каутський розкрив сутність більшовизму у своїй брошурі "Диктатура пролетаріату" (1918), що містила різку критику політики більшовиків, яка суперечила принципам демократії. Автор заперечував соціалістичний характер російської революції через соціально-економічну й культурну відсталість країни та намагання організувати соціалістичне господарювання насильницькими засобами диктатури пролетаріату. Автор назвав практики більшовиків псевдомарксизмом і підкреслив, що треба замінити більшовизм соціал-демократією, адже тільки тоді можна прокласти шлях до процвітання не лише Росії, але й всієї Європи. В. Ленін відповів книгою "Пролетарська революція і ренегат Каутський" (1918), в якій пролетарська демократія була протиставлена буржуазній демократії. Книга К. Каутського "Криза більшовизму" присвячена критиці більшовицької партії як організації змовників та обґрунтуванню необхідності демократичних парламентських реформ. У книзі "Тероризм і комунізм" (1919) К. Каутський підкреслював, що примусове насадження комунізму порочить саму цю ідею, що Росією правлять не робітники, а нова бюрократія, свавілля якої базується на насильстві й на позбавленні опозиції будь-яких прав. Отже, соціалізм у Росії зазнав поразки, а більшовизм переміг. На цю книгу К. Каутського Л. Троцький відповідає власною книгою "Тероризм і комунізм. Анти-Каутський" (1920). К. Каутський пише нову книгу "Від демократії до державного рабства. Відповідь Троцькому" (1921), яка репрезентувала об'єктивний аналіз та критичну оцінку революційних подій в Росії. У 1930 р. виходить нова книга К. Каутського "Більшовизм у глухому куті", а в 1934 р. – "Марксизм і більшовизм: Демократія і диктатура", в яких автор доводить, що більшовицька диктатура постанала на місці царської диктатури. С. Грабовський зазначає, що ще "наприкінці XIX ст. ліберальна й марксистська (Каутський і Бернштейн, а не Ленін-Сталін) політична думка визначила статус України (вкупі – і Східної, і Західної) як "колонії європейського типу" [7].

Український економіст М. Яснопольський у своїй праці "Экономическая будущность юга России и современная его отсталость" (що була опублікована в журналі "Отечественные записки" у 1871 р.) довів, що "південна Росія" (куди належали південні губернії Російської імперії з переважно українським населенням, "Малоросія" та губернії Південно-Західного краю (Київська, Волинська, Подільська)), була менш розвинена економічно, ніж "північна Росія". При цьому "південна Росія", незважаючи на вигідне географічне розташування, наявність природних ресурсів і численніше населення, залишалась сільськогосподарським регіоном, а "північна Росія" (як фаворит імперського уряду) залучала значно більше ресурсів для свого економічного розвитку. Вчений досліджував також стан хлібної торгівлі на Правобережній Україні, розвиток залізничного сполучення між Україною і Балтійським морем тощо (див. його працю: "Об условиях торговли Юго-Западного Края и Малороссии с северозападными и в особенности польскими рынками" (1873)). У своїй праці "О географическом распределении государственных доходов в России" (1890–1897) М. Яснопольський довів, що: 1) фіскальна система Російської імперії розподіляє податки та витрати вкрай нерівномірно, це приводить до того, що заможні сплачують менше, ніж бідні; 2) відмінності у витратах між Санкт-Петербургом та рештою імперії є значно вищими, ніж відповідні відмінності між столицею та провінціями в європейських національних державах; 3) політична децентралізація та регіональна автономізація є дуже важливими для досягнення справедливого розподілу податків і витрат, що є запорукою збалансованого економічного розвитку в майбутньому. С. Величенко

зазначає, що М. Яснопольський використовував дослідження французьких, німецьких і австрійських вчених середини XIX ст. (Л. Деляверне, К. Рау, А. Вагнера, В. Рощера та ін.), які довели, що самоврядування й децентралізація сприяють більш збалансованим і раціональним витратам, адже гроші краще витратити там, де їх зароблено. Хоча на праці М. Яснопольського часто посилались інші дослідники для доведення поневоленого колоніального статусу України, сам Яснопольський писав їх не з національної перспективи. Зокрема, перебуваючи в Україні, він брав участь у національному русі і опублікував свою головну працю саме тоді, коли активісти цього руху обговорювали проблему самостійності. Але на його дослідження не вплинула спопуляризована Костомаровим, Кулішем і Шевченком у 1840-х рр. нова ідея про те, що три "малоросійські", три "південно-західні" та дві "новоросійські" губернії Російської імперії утворюють етнічну та культурну одиницю з назвою "Україна". Перші спроби використати цю ідею, аналізуючи економічні проблеми України, здійснили М. Соколов у 1906 р., М. Гехтер у 1909 р. та ін. [3, с. 310–312]. Звичайно, М. Яснопольський не тільки статистично показав нерівномірність у розподілі бюджетних коштів між українськими й російськими губерніями, окремі його праці вплинули на подальший розвиток української економічної думки.

С. Подолинський, один із перших економістів, який писав свої праці українською мовою та співпрацював із М. Драгомановим у сфері українознавства, у 1880 р. першим виокремив статистичні дані стосовно восьми губерній Російської імперії та тогочасної Східної Галичини (яка була під владою Габсбургів), об'єднавши їх в окрему національну економічну одиницю з капіталістичною економікою під назвою Україна. Праці вченого ("Про бідність" (1876), "Про багатство і бідність" (1876), "Про хліборобство" (1874)), які були заборонені і російським, і австрійським урядами на території своїх держав, нелегально використовували у своїй діяльності народницькі й соціалістичні організації. У своєму ґрунтовному дослідженні "Ремесла і фабрики в Україні" (Женева, 1880), де були презентовані матеріали з економічної історії України, вчений довів, що промисловою на українських теренах розвивається синхронно із західноєвропейською, автор розглядає економічну історію України як частину загальної історії людства. Царська цензура заборонила цю працю С. Подолинського "для обігу в Росії". С. Подолинський (як один з перших популяризаторів соціалістичних ідей в Україні) позиціонував себе як борця за національне визволення українського народу, за соціальну справедливість в Україні та всьому світі. Вчений вважав, що український соціалістичний рух мусить бути незалежним від російського, звинувачуючи російських народників у тому, що вони ігнорували національне питання і прагнули підпорядкувати собі всі національні рухи в Російській імперії. Основними суспільними ідеалами він вважав громадівство, передачу землі й фабрик безпосереднім виробникам, тобто селянам і робітникам. Вчений був прихильником мирного еволюційного переходу до більш справедливого суспільства через реформи в економіці, освіті та державному устрої.

У 1895 р. Ю. Бачинський (один з лідерів Галицької радикальної партії) у своїй книзі "Україна irredenta" ("Україна уярмлена"), використовуючи марксистський підхід і поєднуючи соціалістичну та самостійницьку ідеї, обґрунтував неминучість політичної самостійності України та українського народу [2]. Ю. Бачинський у своїй праці вперше використав поняття "колонія" для характеристики економічного стану Східної Галичини. Хоча він наголошував на тому, що тогочасну Україну нещадно експлуатували як російські, так і польські капіталісти. Розглядаючи Україну в контексті промислового капіталістичного колоніалізму, автор наголошував, що поширення капіталізму й ринкової економіки не лише при-

скорить економічний розвиток, але й створить передумови для постання національних держав, оскільки національна буржуазія та національна еліта будуть співпрацювати заради створення самостійної держави, в Україні цю боротьбу мають очолити українські соціал-демократи [1, с. 39–43, 68–69, 76–77, 87–97, 142–150]. У своїй книзі Ю. Бачинський наголосив, що політична самостійність України – не є самоціллю, а умовою її виходу із економічної і соціальної кризи, яка в той час неухильно поглиблювалася (ще у 1894 р. в листі до М. Драгоманова Ю. Бачинський доводив, що країни намагаються здобути незалежність для того, щоб отримати можливості для кращого економічного розвитку). Автор писав про необхідність політичного суверенітету нації, хоча виключно марксистське трактування цієї ідеї зводило її до рівня гасла й унеможливило її реалізацію. Отже, здобуття політичної незалежності України розглядалось основною передумовою подальшого соціально-економічного та культурного розвитку українського народу. І. Франко у своїй рецензії на книжку Ю. Бачинського з аналогічною назвою запропонував інше обґрунтування політичної самостійності, повністю відкидаючи марксистську методологію при аналізі історичного процесу та специфіки формування й реалізації національної ідеї. І. Франко підкреслює, що почуття окремішності не вгасало в Україні ніколи, що довгі роки поневолення не змогли вбити у нації прагнення до свободи, а тому "мазепинські традиції" ніколи не вгасали, незважаючи на те, що "почуття безсильності й анахронічності цих традицій було загальне". І. Франко писав, що "Московська плеть" була так само дошкульна, як і польська нагайка та тільки гнала українську націю не на шлях поступу і цивілізації, а в безодню темноти і застою". Видатний мислитель чітко заявив про свою підтримку ідеї політичної самостійності України.

В. Ленін запропонував власну теорію колоніальної політики в імперіалістичну епоху. Зокрема, він писав у своїй праці "Ще до питання про теорію реалізації" (1899 р.) про окраїни, "колонізація яких" отримала "величезний поштовх в пореформений, капіталістичний період російської історії. Південь і північний схід Європейської Росії, Кавказ, Середня Азія, Сибір слугують колоніями російського капіталізму і забезпечують йому величезний розвиток не тільки вглиб, але і вшир" [13, с. 86]. У статті "Китайська війна" В. Ленін назвав "політику грабунку колоніальною політикою". На думку В. Леніна, імперіалізм створив всесвітню систему колоніального гноблення і фінансового придушення жменькою "передових" країн гігантської більшості населення Землі. Пізніше В. Ленін підкреслював, що соціалісти повинні будуть роз'яснювати масам, що ... росіяни, які не вимагають свободи відокремлення Фінляндії, Польщі, України і т.д., ... чинять як шовіністи, як лакеї, які покрили себе кров'ю і брудом імперіалістичних монархій та імперіалістичної буржуазії [14, с. 263]. В 1914 р. у своїй швейцарській промові В. Ленін заявив, що Україна "стала для Росії тим, чим для Англії була Ірландія, яка нещадно експлуатувалася, не отримуючи нічого натомість", обґрунтовуючи економічні підстави відокремлення України від Росії. Це було фактичне визнання негативної ролі російського колоніалізму [11, с. 28–29], звичайно, текст цієї промови ніколи не публікувався і не цитувався в СРСР. У праці "Підсумки дискусії про самовизначення" (1916) В. Ленін наголосив, що Росія ... побила світовий рекорд гноблення націй на основі імперіалізму, ... грубого, середньовічного, економічно відсталого, військово-бюрократичного. Але пізніше він визнав, що захист ним "права націй на самовизначення" не означає, що він підтримує відокремлення неросійських теренів від імперії Романових. У творі "Імперіалізм як найвища стадія капіталізму" (1917) В. Ленін писав, що капіталізм у своїй "монополній" стадії не може вважатися "прогресивним", що в колоніях він стає перешкодою, а не умовою індустріалізації. Отже, відокремлення колишніх колоній від імперій шляхом національних антиімперіалістичних

революцій є цілком можливим. При цьому В. Ленін підкреслював, що він мав на увазі не лише заморські імперії, але й Російську, адже у передмові до першого видання цієї праці він писав, що цензура змусила його вставити Японію та Корею замість Росії: "Уважний читач легко підставить замість Японії – Росію, а замість Кореї – Фінляндію, Польщу, Курляндію, Україну, Хіву, Бухару, Естляндію та інші не великоросами заселені області" [14, с. 302, 420]. Ці ідеї в реальному житті стали основою політики Радянського Союзу стосовно країн Азії та Африки, але їх ніколи не застосовували щодо України та інших республік колишнього СРСР, а попередні застереження В. Леніна про те, що він писав про Японію, а мав на увазі Росію, поступово забулись. Незважаючи на згадку про Україну як колонію у праці "Імперіалізм як найвища стадія капіталізму" (1917), В. Ленін наголошував, що російський колоніалізм був усе ж таки "прогресивним" і відокремлення було б економічно шкідливим для неросіян, які повинні були брати участь у загальноімперській антикапіталістичній революції, а не в національно-визвольній та антиімперіалістичній боротьбі [3]. В. Ленін був переконаний, що соціалісти мають підтримувати "антиімперіалістичні національні революції" в Індії та Ірландії, але основним завданням соціалістів у підросійській Україні є об'єднання робітників пригнобленої та панівної нації.

Отже, перший етап проведеного дослідження показав, що постколоніальні дослідження в Україні пройшли шлях від інтуїтивного пошуку до створення самодостатньої наукової "продукції", що поняття "колонія" й "колоніалізм" в Україні почали використовуватись у кінці XIX – на початку XX ст. [6]. Перспективні напрямки постколоніальних досліджень в Україні пов'язані з такими проблемами: 1) трансформації колективної ідентичності, сформованої в колоніальних умовах; 2) імперіалізм, колоніалізм і національно-визвольний рух; 3) співвідношення історії імперії, історії її колоній та історії нації; 4) опозиція колонізатор – колонізований і соціокультурні практики опору колонізаторам; 5) уявлення та стереотипи, породжені епохою колоніалізму; 6) переоцінка цінностей у постколоніальний період; 7) створення цілісних постколоніальних концепцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бачинський Ю. Україна irredenta. – 3-тє вид. – Берлін: Вид-во Української молоді, 1924. – 237 с.
2. Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К.: Основні цінності, 2001. – 256 с.
3. Величенко С. Питання російського колоніалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток // Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Східної та Центральної Європи / Кравченко В. (ред.). – Харків: ХТМТ, 2009. – С. 300–344.
4. Величенко С. Постколоніалізм, Європа та українська історія // Україна модерна. – 2005. – Чис. 9. – С. 237–248.
5. Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні. Париж, 1958. – Париж: Нац. вид-во в Європі, 1958. – 186 с.

6. Воропаева Т. С. Постколониальные исследования в России: проблемы и перспективы // Научный взгляд в будущее. – Выпуск 5. – Том 3. – Одесса: КУПРИЕНКО СВ, 2017. – 107 с. – С. 74–78.
7. Грабовський С. Україна між "там" і "тут": унікальність постколоніальності // Українська правда, 5 січня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/articles/2011/01/05/5753794/view_print/
8. Драгоманов М. П. Вибране / Упоряд. та авт. іст.-біогр. Нарису Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – 688 с.
9. Іванишин П. Іван Франко як предтеча постколоніалізму // Вісник Львівського університету. – Сер. філологічна. – 2013. – Випуск 58. – С. 12–21.
10. Костомаров Н. І. Две русские народности / Костомаров Н. И. – Київ – Харків: Майдан, 1991. – 72 с.
11. Кравчук П. Під проводом благородних ідей. В. І. Ленін і українська прогресивна громадськість в Канаді. – Торонто, 1969. – 120 с.
12. Кульчицький С. В. Імперія // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид-во "Наукова думка", 2005. – 672 с.: іл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Imperia>.
13. Ленин В. И. Полное собрание сочинений (5 издание). – Том 4 (1898 – апрель 1901). – М.: Политиздат, 1967. – 566 с.
14. Ленин В. И. Полное собрание сочинений (5 издание). – Том 27 (август 1915 – июнь 1916). – М.: Политиздат, 1969. – 644 с. – С. 302, 420.
15. Маркс К. и Энгельс Ф. о колониальной системе капитализма. – М.: Гос. изд-во полит. лит-ры, 1959. – 377 с.
16. Маркс К., Энгельс Ф. О колониализме: [Сборник]. – М.: Прогресс, 1978. – 7-е изд. – 383 с.
17. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т. 9. – Издание 2-е. – М.: Госиздат политической литературы, 1957. – 702 с.
18. Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей (Библиотека журнала "Ab Imperio") / Под ред. И. Герасимова и др. – Казань: Центр Исследований Национализма и Империи, 2004. – 656 с.
19. Павлишин М. Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі // Слово і час. – 1994. – №4-5. – С. 71.
20. Саїд Е. Культура й імперіалізм / Пер. з англ. – К.: Критика, 2007. – 608 с.
21. Сікора Б. Російська економічна експансія в Україні / Б. Сікора. – К.: Економіка і право, 2003. – 499 с.
22. Смотрович О. Російський імперіалізм і Україна в творчості Тараса Шевченка. – Баварія, 1946. – 12 с.
23. Стус В. Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі. 3 таборового зошита. Листи, записки. Я обвинувачую. Пам'ятка для українського борця за волю [Текст] / В. Стус. – Київ: Українська прес-група, 2013. – 80 с.
24. Чемякин Е. Ю. Британское общество и постколониальный дискурс в контексте диалога Запад-Восток // Диалог культур и цивилизаций. Материалы XII Всероссийской научной конференции молодых исследователей. – Тобольск, 2011. – С. 65–67.
25. Шпорлюк Р. Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. (Пер. з англ.) – Київ: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
26. Brzezinski Z. Ukraine Will Have to Develop Its Own Model // News from Ukraine. – 1992. – No 30. – P. 3–12.
27. Ferro M. Historia kolonizacji. – Warszawa: Bellona, 1998. – 240 s.
28. Imperiology: From Empirical Knowledge to Discussing the Russian Empire. – Sapporo, 2007. – 273 pp.
29. Kimitaka Matsuzato (Ed.), Comparative Imperiology (Sapporo: Slavic Research Center, Hokaido University, 2010). 132 pp.
30. Post-colonial Studies Reader / edited by Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin. – London, 1995. – 526 pp.
31. Russia and Eastern Europe: Applied "Imperiology" / Ed. By A. Nowak. – Krakow, 2006. – 260 pp.
32. Russian Empire. Space, People, Power. 1700–1930 / Ed. By J. Burbank, M. von Hagen and A. Remnev. – Indiana Univ. Press, 2007. – 538 pp.
33. Shkandrij M. The Postcolonial Moment in Ukrainian Writing // From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine from a Postcolonial Perspective / Korek J. (ed.). – Huddinge: Sodertorns hogskola, 2007, c. 83.

Надійшла до редколегії 17.04.2017.

T.Voropaeva, PhD (Psychology Sciences), docent
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

UKRAINE IN THE CONTEXT OF IMPERIOLOGY AND POSTCOLONIAL STUDIES (END OF XIX – XX CENTURIES)

The article analyzes the problems and perspectives of postcolonial research in modern Ukrainian social and humanitarian studies. The main provisions of the postcolonial theory are considered, which is a new sphere of interdisciplinary interaction of philosophy, history, political science, sociology, cultural studies, psychology and literary criticism. The substantive provisions of imperiology and post-colonialism are analyzed in the article. Ukraine considered in the context imperiology and postcolonial studies.

Key words: colonization, colonialism, empire, imperialism, postcolonial studies, imperiology, Russia, Ukraine, Colonial and Continental empires.

УДК 009.1(=161.2)

В. Ятченко, д-р філос. наук, проф.
Національний університет біоресурсів і природокористування України

КОЛОЇАЛЬНИЙ І ПОСТКОЛОЇАЛЬНИЙ СТАТУС УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ

Проаналізовано категоріальний апарат проблеми колоніальних та постколоніальних відносин. Досліджено особливості постколоніального статусу України і шляхи його подолання.

Ключові слова: колоніалізм, постколоніалізм, постколоніальний статус України.

Пострадянська, постколоніальна, постімперська... Чи не повсюдно українська політична есеїстика, публіцистика та навіть і немала частка наукових розвідок оперує цими категоріями як синонімами. Та й стосовно чітких критеріїв явища колоніальної залежності існують істотні розбіжності. Зважаючи на це об'єкт дискурсу про статус України чи її окремих частин в стосунках у різні історичні часи з Росією, Польщею, Угорщиною, СРСР багато в чому залишається розмитим. Ця обставина вимагає вдосконалення самих методологічних основ дослідження, удосконалення його категоріального апарату.

Традиційно склалось так, що коли вживають термін "пострадянський", то здебільшого мають на увазі якість соціальних і політичних відносин у державі, яка тривалий час перебувала в складі СРСР або ж, будучи самостійною, зазнавала серйозного впливу з його боку. Зміст цієї категорії охоплює, з одного боку, сукупність процесів відходу досліджуваного суспільства від радянської моделі соціалізму. У фокусі розгляду тут перебувають відносини власності, міжкласові відносини й стосунки, роль держави в суспільних процесах тощо. Суб'єктами цих процесів виступають соціальні групи, соціальні структури й інституції з боку їх економічних, політичних і інших функцій. З іншого боку, категорія "пострадянський" фіксує наявність у нині незалежній державі процесів і явищ, зумовлених її перебуванням у складі СРСР або у ролі його сателіта, і які справляють вплив на теперішній стан і тенденції розвитку цієї держави.

Уведення в обіг категорії "пострадянський" уможливило серйозний аналіз якості суспільних відносин у багатьох сучасних державах. Вона необхідна, але й недостатня.

Аби глибше осягнути специфіку конкретного соціуму, яка зумовлена тривалим його перебуванням в складі іншої держави – держави з домінуванням певної нації, певного типу політичної й національної культури і з прагненням стерти особливості інших етносів, що входили до складу цієї держави, їх способу життя, економіки, політичного устрою, духовної культури вживають категорії "постімперська", "постколоніальна". Розгляд цього зрізу суспільних відносин відбувається через інші категорії: "центр", "периферія", "колонія", "напівколонія", "метрополія". В онтологічному плані денотатами цих категорій можуть виступати окремі держави чи їх об'єднання, етноси, регіони. Тож коли ми говоримо про колоніальний чи постколоніальний статус соціуму, це означає, що ми піддаємо розглядові його становище з боку природи відносин між панівним центром і периферійними суспільними утвореннями (націями, територіями), одним із суб'єктом яких він є. В працях західних політологів, соціологів нерідко фігурує також категорія "постколоніалізм". Нею позначають як сукупність протестних рухів колишніх колоній проти метрополій в історичному, світоглядному та інших ракурсах, так і процеси очищення соціуму від спадщини минулої колоніальної залежності. Такі рухи в середовищі африканських, більшості арабських суспільств, починаючи з першої третини ХХ ст., зародились як рухи антизахідної налаштованості (в тому числі й спрямовані супроти цінностей західної культури), як про це пише, наприклад, болгарська дослідниця Петя Кабакчиева [6]. Парадокс, однак, полягає в тім, що теоретичні, ідеологічні обґрунтування цих рухів, навіть якщо вони здійснювались зусиллями інтелектуальної еліти колонізованих народів Африки, Азії, черпали аргументи, методи дослідження, понятійний апарат з арсеналу тієї-таки західної філософії, західної літератури, західного мистецтва. На цьому ж акцентує увагу читача й польська дослідниця Моніка Бобако: "... одним із найпідступніших вислідів імперської, колоніальної влади є те, що навіть форми опору і антиколоніальної боротьби – на ґрунті політики, продукування знань, мистецтва, літератури тощо – значною мірою продиктовані і окреслені через західні категорії (одним із

прикладів можуть стати антиколоніальні націоналістичні війни, які часто ідеологічно спираються на винайдені квазілокальні, квазіавтентичні і вдавано відвічні традиції, будучи в суті своїй дзеркальним відображенням колоніальних репрезентацій колонізованих народів)" [5; s.539].

(Наведене вище твердження М. Бобако вірне не тільки щодо народів, що зазнали західних колонізаційних впливів, але цілком достосовується й до пострадянських держав, зокрема й України. Досить пригадати, як ще донедавна ціла низка патріотично налаштованих українських істориків і філософів, піддаючи критиці теорію "спільної колиски трьох народів" і обґрунтовуючи своєрідність шляху виникнення й генези української нації, за методологічне опертя брали проросійську в своїй основі концепцію суперетносів Л. Гумільова. Або ж згадаймо ще новіші виступи не такого вже й малого числа наших політиків і експертів у перші часи російської агресії в Криму: ми проти Путіна, але не проти Росії, війни ведуть уряди, а не народи тощо. Радянська доктрина "дружби народів" і ще давніша народницька домінували (хоч і підсвідомо, і зовсім недовго, навіть над найочевиднішими фактами).

Низка сучасних західних авторів постмодерністського налаштування відносять постколоніальні теорії до ряду партикуляристських і трактують поняття колоніалізму максимально широко, залучаючи сюди найрізномірніші форми нерівності й експлуатації. Об'єктом такого роду досліджень виступають окремі держави, жінки, афроамериканці, представники релігійних, національних, сексуальних меншин тощо [див. 5; s.537]. На переконання авторів цих теорій відносини між двома ворогуючими сторонами є релятивними, тобто такими, в яких кожна сторона "має свою правду" і виявити зерно об'єктивної істини тут надзвичайно важко, якщо взагалі можливо. І ми в змозі лише точно відтворити їхні позиції, їхні інтерпретації одних і тих самих фактів, тому різниця, скажімо, між науковою теорією й художнім твором чи фейлетоном практично знівельована.

Релятивістський підхід несе в собі цілу низку як позитивних, так і негативних конотацій. З одного боку такий підхід розкриває заангажованість теорій або мистецьких творів, які продукуються домінуючими структурами і стверджують своє превалювання під личиною об'єктивності. Та з іншого боку ця ж таки релятивістська позиція так само відмовляє в об'єктивності й антиколоніалістським теоріям, знанню, виробленому об'єктами колоніального поневолення, зокрема колонізованими етносами.

Будь-яке дослідження колоніального чи постколоніального статусу якої-небудь держави не буде серйозним, якщо в ньому ігнорується фактор історичної природи колоніалізму, неокolonіалізму і їх форм. Ще на початку ХХ ст. колоніальними називали відносини, в яких метрополія й колонія географічно віддалені одне від одного, знаходяться на різних щаблях економічного, технічного, політичного, цивілізаційного розвитку, відрізняються в мовному, релігійному, побутовому вимірі [докладніше про цю проблему див. 1; с. 25]. Ну і, звичайно, метрополія перетворює колонію на свій сировинний придаток, безжально викачує з неї природні ресурси, залишаючи її населення на злиденному рівні існування, не прагнучи (це особливо важливо!) до національної асиміляції населення колонії. При такому підході Україна не підпадає під визначення колонії в складі Російської імперії, тож навіть деякі видатні українські історики не погоджувались із тезою про колоніальний статус України [див. напр. 2; с.51].

Ця точка зору ігнорує історичні процеси трансформації колоніалізму й неокolonіалізму. Реалії двох Світових воєн, антиколоніальні рухи й революції середини ХХ ст. примусили країни-метрополії поступово змінювати форми колоніального панування, а вчених – переглядати усталені погляди на природу й генезу колоніа-

льних відносин. Так в науковий обіг входить категорія "внутрішній колоніалізм", яка охоплює в пізнавальній діяльності ті явища, які існували вже віддавна і продовжують існувати, але перебували поза увагою дослідників колоніальних процесів, бо вони ще певний час залишались в полоні старих уявлень.

В новіших дослідженнях під рубрику колоніальних обґрунтовано підпадають і відносини між народами, які сусідять між собою в межах однієї держави, якщо один етнос, одна культура репрезентовані в політичному центрі, і цей центр системно здійснює політику придрушення, нівелювання особливостей економічних, культурних (в їхньому числі мовних, релігійних), життєвих практик інших регіонів чи етносів і примушує їх йти у своєму цивілізаційному фарватері. Ряд авторів до колоніальних зараховують навіть відносини центру і регіону всередині ареалу проживання одного й того самого етносу, якщо центр здійснює політику викачування природних ресурсів з регіону, не турбуючись про умови його економічного й соціального розвитку – так в деяких публікаціях російських дослідників Сибір називають внутрішньою колонією Москви.

Часто стверджують, що однією з визначальних рис цього етапу розвитку колоніальних відносин виступає де-націоналізація населення колонізованої території. Ця в суті своїй слушна думка потребує певного уточнення. Метрополія новітніх часів намагається не просто притлумити чи викоринити національні особливості колонізованих етносів, вона прагне змінити самі їх самоідентифікації (національну, релігійну, мовну), відчутти себе носіями культури панівного етносу і сприймати цю культуру як свою питому. Колонізувавши Поволжя, Сибір, Далекий Схід, Росія протягом століть системно витереблювала з свідомості корінних етносів цих територій (хакасів, якутів, ненців, коряків, чувашів, удмуртів і ще багатьох інших) традиційні вірування, насаджуючи натомість православ'я, запроваджуючи зміну власних імен і російську мову.

В контексті цієї парадигми Україна – класичний приклад колонії в складі Російської імперії, а потім – СРСР. Вищий рівень життя населення України порівняно з населенням Росії не може слугувати за аргумент у запереченні за Україною статусу колонії (а цей аргумент дуже популярний серед противників визнання колоніального статусу України в складі Росії, а потім і в СРСР), адже він неспроможний заперечити того факту, що суть впливу політичного центру Росії й Радянського Союзу на Україну полягала у позбавленні її можливості самостійно розпоряджатись своїми економічними ресурсами, проводити самостійну військову й зовнішню політику, розвивати національну культуру. Та й приклад України в цьому плані не єдиний. Гітлер, окупувавши Австрію, Францію, ліквідував самостійні політичні системи цих країн, фактично перетворив їх економіку на придаток економіки німецької. Іншими словами, перетворив ці держави на колонії, хоч рівень життя в них був не нижчий, аніж у Німеччині.

Українці тривалий час піддавались колонізаційним впливам різної цивілізаційної спрямованості колоніальних культур – польської і російської. Понад те, жителі Західного Поділля, Волині певний час знаходились під впливом змішаної системи колоніального тиску, перебуваючи в складі Російської імперії з одного боку і піддаючись польським впливам, здійснюваним землевласниками-поляками, з іншого (при цьому слід завжди мати на увазі, що на відміну від польських впливів російський колонізаційний тиск завжди був антизахідним).

Колоніальна політика Росії веде свій початок не від 1654 року, бо ж далеко не всяка централізація є колонізацією, а від сукупності дій московських владців по уніфікації суспільного життя в Україні на кшталт російського – уніфікації в широкому розумінні, включно з уніфікацією політичного режиму, військових структур, судових,

мовних норм, церковних структур тощо. Колонізація розпочалась із знищення в економіці зародків капіталістичного укладу у вигляді хутірної системи землеволодіння, в політиці – зіскасування виборної системи гетьманської влади, в соціально-духовній сфері – із викоринення європейської за своєю природою і своїми формами барокової культури і, як про це слушно пише М. Павлишин [див. З; с. 65], нав'язування класицизму та російського варіанту Просвітництва, які освячували абсолютизм. Антифеодальні обертони української літератури в творчості Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша виявились органічно зрощеними з пагонами антиколоніального спрямування, бо боротьба центральної влади з демократичними настановленнями в українській літературі на практиці виявила себе як боротьбу зі своєрідністю української культури, як намагання уніфікувати в російській державі культуру імперського типу. Пізніше, вже в радянські часи продовжувалось викоринення і фізичне знищення носіїв і осередків пошуків та втілення європейських наративів в українській високій культурі (Розстріляне Відродження в літературі, Юринець у філософії, Бойчук в малярстві, Курбас в театральному мистецтві), тобто, примусове утримання елітарної української культури в силі вимові полі російської культури тоталітарного стибу з її ціннісними канонами, стильовими приписами.

Як добре відомо, російська колоніальна політика щодо України мала і політичний, і економічний, і духовний виміри. Тому постколоніальний статус України – поняття збірне і різні його зрізи диктують різний зміст процесів, спрямованих на подолання цього статусу. Наприклад, економічна складова постколоніального статусу України становить собою поєднання породженої колоніальною політикою Росії неповноти економічної структури українського суспільства (традиція йде ще від Петра I) і кроків до подолання цієї уламності; продовження явища "пришитості" до російської економіки і процесів диверсифікації економічних партнерів. В пізнавальному плані кожен із вимірів постколоніального статусу вбудовується в своєрідність бачення історичної традиції, перспектив подальшого розвитку нації. Українські дослідження постколоніалізму відрізняються не тільки від азійських і африканських "протизахідних", але й від досліджень колишніх європейських сателітів СРСР. Хоч спільне тут те, що як український постколоніалізм, так і постколоніалізми колишніх республік соціалістичного табору виник в контексті постсоціалістичних процесів, все ж для цих держав колоніальні впливи обмежені впливами радянськими. Для України ж характерна тяглість колоніальних традицій імперської Росії й СРСР.

Типовими виявами постколоніального статусу в свідомості частини українців фігурує неможливість вижити без допомоги Росії, сприйняття українського націоналізму виключно в негативному наświetленні як різновиду шовінізму, інтерпретація досягнень української культури (технічної, технологічної, політичної, світоглядної та ін.) як діяльності, яка носить наслідувальний щодо російської культури характер. Критичні рефлексії на такого роду налаштування з боку українських інтелектуалів (та й зрештою вже далеко не тільки інтелектуалів) нерідко зводяться до викриття фактологічних фальшувань історичної правди, до інтерпретації цих фальшувань як прийомів продовження колоніальної політики Росії й необхідності боротьби з нею.

Подібні речі, звісно, необхідно робити, але заціклювання на такому підході лише вияснює наше постколоніальне мислення, наше перебування в постколоніальному горизонті світорозуміння, подібно до того, як антикомуніст, зосереджуючись на критиці комунізму й ігноруючи інші горизонти бачення, мимоволі звужує, сковує свій творчий, продуктивний потенціал. (Не кажу вже про антиросійські випадки як засіб приховування кланово-еогоїстичних інтересів, конформізму щодо української влади). Нині вже потрібно дивитись глибше і йти далі.

Розглянемо приклад. Перед кожним релігійним святом ЗМІ запрошують до своїх студій фахівців-етнографів, аби ті ознайомили людей з тим, як святкували, здійснювали той чи інший обряд наші предки в християнські й дохристиянські часи, показували красу цього обряду, його моральну спрямованість. Це чудова традиція. Та все ж пропаганда народних традицій, покликана задовольнити попит на інтерес до своєї старовини, стимулювати прагнення зберегти свою питому культуру, сьогодні вже потребує певних доповнень. На часі розкриття тієї обставини, що феномени української народної культури не є виявом замкненої на собі камерної системи цінностей, а, навпаки, вони можуть слугувати засобом збагачення сучасного європейського комунікативного простору, стати одним із шляхів виходу на поле сучасних ідей і проблем. Тож нагальним у цьому плані стає завдання "виявити й показати в продуктах фольклору доглибний зв'язок розвитку свого етносу з стрижневими рисами розвитку людини як універсальної істоти; розкрити роль свого етносу в збагаченні світового культурного

досвіду" [4; с.4]. Ігнорування ж цього виміру дослідження й пропаганди української традиційної культури – ще один із виявів того-таки постколоніального мислення.

Це наразі лише один із прикладів того, що аналіз постколоніального статусу України потребує розкриття нових контекстів, залучення нових категорій і методів дослідження. Здійснення такого аналізу розриває межі не тільки української історії, аде проблеми колоніальної і неокolonіальної спадщини актуальні і для багатьох країн, і для всієї світової цивілізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грабовський С. До проблеми колоніального статусу України в СРСР //Українознавчий альманах. Випуск 19. – К., 2016.
2. Лисяк-Рудницький Іван. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991.
3. Павлишин М. Література, нація і модерність. – Львів, 2013.
4. Ятченко В. Боги і люди в українській казці. – К., 2009.
5. Bobako M. Teoria postkolonialna i falszywe dychotomie //Ruch filozoficzny. – LXX, № 3. – Warszawa, 2013.
6. Кабакчиева П. Постколониализм и посткоммунистически питання: нужны ли са нови понятия? //Социологически проблеми. Специален брой. – София, 2015.

Надійшла до редколегії 14.04.2017

W. Yatchenko, Full Professor, Dr. Hab.,
National University of Life and Environmental Sciences

COLONIAL AND POSTCOLONIAL STATUS OF UKRAINE: PROBLEMS OF DEFINITION

The article analyzes the categorical apparatus of the problem of colonial and postcolonial relations. The peculiarities of the postcolonial status of Ukraine and ways to overcome it are explored.

Key words: colonialism, post-colonialism, post-colonial status

УДК 32:94(477)+725.94:323.269-025.26

К. Кобченко, канд. іст. наук, наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВІД "ВІЙНИ ПАМ'ЯТНИКІВ" ДО БОРТЬБИ ПАМ'ЯТЕЙ: МИНУЛЕ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ АРГУМЕНТ

Здійснено огляд та аналіз змісту "війни пам'ятників" в Україні на його сучасному етапі як прояву ширшого процесу переосмислення минулого в умовах конкуренції і протистояння різних моделей історичної пам'яті. Наголос зроблено на викликах, які висувують перед українською науковою спільнотою та громадськістю історична політика сусідніх Росії та Польщі, а також на складному та дискусійному впливі процесу деколонізації на зміну загальної картини пам'ятників в Україні та ментального картографування загалом.

Ключові слова: політика пам'яті, модель пам'яті, "війна пам'ятників", "Ленінопад", ментальна картографія, історична пам'ять, комеморація, деколонізація, історичний нарратив.

Важливим складником ментальної деколонізації є переосмислення минулого і творення національного історичного нарративу. Одним із проявів цього процесу є зміни у ментальному картографуванні, безпосереднім виявом якого є видозміна місць і практик комеморації певних подій або осіб – творення нових та демонтаж існуючих пам'ятників або меморіалів. Крайнім проявом таких змін є "війна пам'ятників", активна фаза якої триває в Україні в останні кілька років, хоча упродовж цього часу спрямування цієї боротьби та її характер зазнали змін. Окремі аспекти цієї актуальної проблеми останнім часом стають об'єктами уваги істориків, мистецтвознавців і урбаністів, як і темами наукових розвідок та публіцистичних статей. Зміни форм комеморації шляхом реконструкції чи навіть руйнування (планового або ж стихійного), як і спорудження пам'ятників є об'єктом аналізу також і у цій статті, висновки якої, у зв'язку із незавершеністю цього процесу, мають проміжний характер. Важливим компонентом аналізу є "зовнішньополітичний" вимір конфронтації в питаннях пам'яті. У зв'язку із специфікою дослідження основним його джерелом є актуальні публікації, аналітичні або полемічні матеріали, переважно розміщені онлайн.

Перший етап так званої "війни пам'ятників" в Україні стосувався головним чином деконструкції монументів радянської епохи, насамперед пам'ятників Леніну та ін-

шим діячам того часу, набувши характеру "ленінопаду"; він також включав акти спорудження (і нерідко – подальшого пошкодження) пам'ятників лідерам українського націоналістичного підпілля, насамперед таким, як С. Бандера та Р. Шухевич. Цей процес, який розпочався після здобуття Україною незалежності й відбувався з різною інтенсивністю, набув свого апогею напередодні та в ході Революції Гідності. Із прийняттям у квітні 2015 р. "деколонізаційних законів" демонтаж радянських пам'яток став частиною офіційної історичної політики, здійснюваної під егідою Українського інституту національної пам'яті. Ця політика виявилася результативною: на сьогодні пам'ятників Леніну та більшості керівних радянських діячів в Україні майже не лишилося (за винятком окупованих територій Криму та Донбасу), як і радянської топоніміки – назв міст та вулиць.

Подальшого розвитку та нових форм ці процеси набули в ході російської агресії проти України – анексії Криму та неофіційної підтримки з боку РФ самопроголошених ДНР і ЛНР, як і війни на Донбасі. У зв'язку з цим радянські монументи на теренах України набули додаткових смислових конотацій, будучи асоційованими водночас з агресивною неоімперською політикою Кремля, тому їх демонтаж набув характеру протесту проти нової експансивної політики та спроб неорадянської реставра-

ції. Водночас – і частково внаслідок вищезазначених процесів – на цьому новому етапі протистояння форм історичної пам'яті вийшло за межі України, включивши до нього, хоча й по-різному, сусідні Росію та Польщу.

Водночас у ході гібридної війни, учасницею якої нині мусить бути Україна, політика пам'яті та "війна пам'ятників" як її складова як ніколи зазнають інструменталізації в політичній сфері. Події минулого – у вигляді феноменів культурної пам'яті та продуктів історичної політики (в їхніх сучасних інтерпретаціях та уявленнях) – мають у цьому ідейному протистоянні не лише символічне, але й "прикладне" значення, в останньому випадку – як аргумент у територіальних претензіях чи геополітичних конфліктах.

Вочевидь, найяскравішою ілюстрацією використання минулого для обґрунтування територіальних суперечок є анексія Криму Росією. Актуальна історична політика цієї країни взагалі являє собою складний конгломерат уявлень із різних історичних епох, об'єднаних стрижневою ідеєю імперії – як Російської, так і радянської. Тому в "історичному пантеоні" сучасної Росії співіснують, здавалося б, політичні антиподи які, проте, по-різному втілювали цю ідею: убитий більшовиками й пізніше канонізований Микола II та більшовицький диктатор, нетхненник масового терору Й. Сталін. Їхні образи використовуються паралельно і відіграють важливу роль у комеморативних практиках – як загальнодержавних, так і "ризових" громадських.

Задля виправдання анексії Криму в Росії було створено міф "священного Херсонеса" як колиски східноєвропейського православ'я й водночас актуалізовано наратив "одвічної" належності Криму до Росії, апофеозом чого стало спорудження пам'ятника київському князю Володимирі в Москві. Його демонстративно великий розмір візуально закріплює ідеологічне значення цього пам'ятника та має унаочнювати міф про перетікання Християнства з Візантії – через Крим – до Москви ("без посередництва" Києва). Завдяки цьому має не лише закріплюватися уявний зв'язок Криму та Росії, але й відбувається "продолгація" російської історії: адже йдеться не про сучасні давньому Києву Новгород чи Володимир-на-Клязьмі, а про Москву, якої як міського поселення у часи Володимира Хрестителя ще не існувало. Таким чином наголошується на символічному перетіканні давньоруської історії в пізнішу московську великокнязівську (а надалі, слід зрозуміти, – в російську імперську та радянську) і робиться певна заявка не просто на причетність, але на своєрідну монополію Росії на давньоруську духовну спадщину.

Окупований Росією Крим є, своєю чергою, яскравою ілюстрацією процесу конструювання історичних міфів, адже там упродовж останніх трьох років реалізується спроба за короткий час "надолужити" унаочнення історичного зв'язку з Росією та продемонструвати відданість імперії, завдяки чому проросійськи орієнтовані кримчани із завзяттям неофітів виявляють свій великодержавний патріотизм [2]. Звідси – й недолугі милітаризовані пісенно-танцювальні вистави за участі дітей [1], і "мироточивий" бюст імператора в озвученні колишнього прокурора Криму, а нині депутата Держдуми РФ Н. Поклонської, але насамперед – відкриття упродовж 2015 р. меморіальної дошки Сталіну в Сімферополі й пам'ятника Сталіну в Лівадії (Ялті). Останній, хоча й представлений у складі союзників – учасників Ялтинської конференції (Ф. Рузвельта та У. Черчіля) – сприймається в Криму насамперед як "пам'ятник Сталіну", а кримськими татарами тлумачиться як національна образа [19]. (Злочини імперії, такі як депортація кримських татар, звичайно, не вкладаються в символічну картину минулого – звідси й бурхлива негативна реакція багатьох росіян на перемогу української співачки кримськотатарського походження Джамали на Євробаченні 2016 із піснею "1944", присвяченою цим трагічним

подіям). Водночас цей пам'ятник "великий трійці" має символізувати роль СРСР (Росії) у антигітлерівській коаліції, як і факт затвердження на Ялтинській конференції розподілу кордонів та сфер впливу в Європі після Другої світової війни. Наступним внеском до вшанування цього конгломерату політичних лідерів різних епох має стати пам'ятник імператору Олександрові III на території Лівадійського палацу (попри незадоволення і протести місцевих мешканців щодо обраного для нього місця) [17]. Принагідно слід зазначити, що бюст імператору Миколі II був відкритий в Лівадії (під патронатом Н. Поклонської) ще в квітні 2015 р.

Тож при ближчому розгляді ця російсько-радянська картина пам'яті отримує власну логіку в рамках імперської парадигми. Як і те, що саме Лівадія біля Ялти нині стає центром комеморативної активності та своєрідним "місцем сили" проросійських активістів у Криму: "Бельий Ливадийский дворец, построенный в 1911 году, даже в украинские времена служил напоминанием о российском прошлом Крыма. В его истории переплелись фигуры православного царя-батюшки (к тому же святого) и "сильного вождя" – важнейшие для многих в Крыму символы имперского прошлого" [17]. Отже, нині обидва компоненти російської присутності в Ялті отримали нові наголоси. Сюди ж можна непрямо віднести й нещодавнє встановлення у цьому місті бюста американського президента Ф. Рузвельта на вулиці його імені. Це погруддя, виготовлене півстоліття тому й нині витягнуте з музейних сховищ (тобто без додаткових витрат з боку місцевої влади) насправді не стільки призначене вшанувати декларований ініціаторами ідеї внесок Ф. Рузвельта у справу встановлення миру в ХХ ст. [3], скільки слугувати черговим нагадуванням про Ялту як місце ключової міжнародної угоди та роль СРСР у антигітлерівській коаліції й повноенному розподілі світу. А разом – згадати про відносно лояльного до Радянського Союзу президента США (третій учасник коаліції, переконаний критик СРСР У. Черчіль на в'язд чи може бути удостоєний подібної честі).

Інший характер має актуальний "конфлікт пам'ятей" поляків та українців. Хоча, як і у випадку з Росією, нинішня політика пам'яті в Польщі є значною мірою політично детермінованою, насамперед завдяки діяльності правлячої нині партії "Право та справедливість" та безпосередньо уряду Ярослава Качинського. Розбіжності моделей пам'яті та оцінок минулого стосуються переважно українсько-польського конфлікту на Волині та вбивства українцями поляків у 1943 р. – подій, відомих в Україні як "Волинська трагедія", а в Польщі – як "Волинська різанина" (*Rzeź wołyńska*).

Увага до подій на Волині у 1943 р. (замовчуваних у соціалістичні часи) зростала в Польщі поступово, сягнувши свого апогею в останні роки. Про насамперед політичний характер тлумачення цих подій свідчать поетапні рішення щодо них польського сейму: влітку 2013 р. він законодавчо визнав події на Волині етнічними чистками з елементами геноциду, а вже у липні 2016 р. – геноцидом поляків з боку українців, визнавши 11 липня днем пам'яті його жертв. Більше того, нещодавно Я. Качинський виступив із критикою "культу Бандери" в Україні, який, на його думку, не лише заважає українсько-польським стосункам, але й шкодить європейській інтеграції України, та заявив, що "Україна з Бандерою в Європу не увійде", а Польща не може толерувати в Україні культ людей, "які вчинили геноцид поляків" [13].

Причини того, чому саме зараз відбулося загострення "конфлікту пам'ятей" щодо українсько-польського конфлікту на Волині під час Другої світової війни (попри попередні успішні спроби взаємного порозуміння у політичній, громадській та науковій сферах), дослідники, крім політичної кон'юнктури, схильні шукати також у

традиціях осмислення поляками власної історії. Витоки цієї традиції слід шукати в польській історіографії доби романтизму, яка розглядала минуле поляків у категоріях національного мучеництва і жертвності, які, своєю чергою, опираються на християнський символізм [30, с. 135, 147]. Так, у польській публіцистиці можна зустріти означення Волинської різанини як "Голгофи Сходу". Подібна традиція романтичного патріотизму властива також польському кінематографу – вона знайшла вияв у фільмі Войцеха Смажовського "Волинь" (2016), забороненого для показу в Україні. Цей фільм довершив мистецьку візуалізацію кривавих подій на Волині, вивівши її на міжнародний рівень, але її попереднім проявом можна вважати інсценування цих трагічних подій влітку 2015 р. у вигляді їх історичної реконструкції, яка мала місце у польському містечку Радимно поблизу українського кордону [12].

Проблема "Волині-43" особливо чітко поставила питання важливості геноцидного дискурсу для національних історій ХХ століття, черговий раз продемонструвавши його потужний мобілізаційний та консолідаційний потенціал. Формування такого дискурсу як поляками, так і українцями відбувається за зразком Голокосту – так, стосовно Голодомору в Україні навіть закріпилося означення "української Голокост". На думку польського дослідника подій на Волині у 1943 р. Г. Мотики, яку він висловив, зокрема, під час дискусії з головою УІНП В. В'ятровичем у березні 2017 р. в КНУ імені Тараса Шевченка, Волинська різанина для поляків має таке ж значення національної трагедії та геноциду, як Голодомор для українців.

Вочевидь до остаточного порозуміння між українцями і поляками в цьому питанні ще далеко, адже, попри наявність наукового діалогу, який триває у тому числі в рамках польсько-української комісії істориків, у позиціях обох сторін зберігаються суттєві розбіжності, насамперед у сенсі визнання цього факту цілеспрямованою акцією УПА, а також тлумачення подібних акцій польської сторони стосовно українців. І хоча в Україні звучать окремі голоси істориків, які виступають за офіційне визнання волинських подій етнічними чистками, вони є радше поодинокими і маловпливовими [20]. Загалом же українські дослідники переважно говорять про певну "асиметрію пам'яті" поляків та українців стосовно подій на Волині [7] й розчаровані відступом від попередніх процесів взаємного порозуміння.

Тож повернення двосторонніх стосунків до ідей Є. Гедройца про примирення в питаннях минулого заради майбутньої співпраці взагалі видається відкладеним на невизначену перспективу. Щодо обох сторін ми маємо справу із (від)творенням певних національних міфів, які є важливими та мобілізаційними для кожного з двох народів – жертвовного у випадку поляків, і національно-визвольного в образі УПА для українців, які практично неможливо поєднати і дуже важко примирити.

У цьому складному контексті непростими виглядають і "внутрішні" процеси політики продукування пам'яті в Україні, які нині відбуваються під гаслом декомунізації, адже їхнім стрижнем є переосмислення радянського минулого та спроба творення національного історичного нарративу. Юридичним підґрунтям політики декомунізації є, як відомо, чотири закони, які набули чинності 21 травня 2015. Вони присвячені вшануванню пам'яті борців за незалежність України в ХХ ст. та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, а також розсекреченню архівів та необмеженому доступу до них. Визначальним для проведення політики декомунізації є "Закон про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки" (закон № 317-VIII).

Офіційно запроваджена політика декомунізації фактично стала продовженням стихійних процесів "війни пам'ятників", які розпочалися до початку Революції Гідності й тривали упродовж 2014 р. Вони зводилися насамперед до "ленінопаду" – поваленню пам'ятників Леніну [14], який у ході Євромайдану вступив у новий етап, забарвлений, як зазначалося вище, додатковими смислами. Першим серед таких "революційних" руйнувань стало руйнування пам'ятника Леніну у Києві 8 грудня 2013 р. З того часу аж до лютого 2016 р. в Україні було демонтовано 965 пам'ятників Леніну, найбільше з них (376) – у лютому 2014, тобто ще до офіційного початку політики декомунізації [8]. Такі акції були не лише символічним прощанням з минулим, але й отримували додаткові політичні конотації, такі, насамперед, як підтримка протестів Євромайдану, виступи проти місцевих влад та панування партії регіонів. Але особливого значення "ленінопад" набув після анексії Криму та початку російської агресії на Донбасі як вияв протесту проти експансіоністської російської політики, що апелює до радянського минулого. Решта пам'ятників Леніну, як і більшості інших радянських політичних діячів, передусім учасникам репресивних практик, були демонтовані вже у ході офіційних декомунізаційних заходів [15, с. 67].

Проте нині, коли з найбільш одіозними пам'ятниками радянської доби в Україні (крім окупованих теренів) покінчено, "війна пам'ятників" вступила у нову фазу. Цього разу йдеться про "боротьбу з пам'ятниками", які нагадують про українсько-польські стосунки та конфлікти, або знаходять вияв у спорудженні або пошкодженні пам'ятників "новим" національним героям, що також є формою протистояння у сфері пам'яті. Так, останнім часом Україною прокотилася хвиля вандалізму щодо пам'ятників та меморіалів, яку, на жаль, навряд чи можна вважати завершеною. Нині майже щотижня надходять повідомлення про пошкодження пам'ятників – загиблим на Волині полякам у колишньому селі Гута Пеняцька біля Бродів, жертвам Голокосту на Західній Україні [4] і навіть меморіалу жертвам сталінських репресій у Биківні під Києвом – причому одночасно у його українській та польській частинах [25]. Водночас, навіть більш активно, відбуваються пошкодження або руйнування пам'ятників українцям у Польщі: останній такий інцидент відбувся 26 квітня 2017 р. в с. Грушовичі під Перемишлем, де, за згоди місцевої влади, було поруйновано пам'ятник воякам УПА [24].

Характер частини таких актів вандалізму наводить як українських, так і польських дослідників на думку, що вони можуть бути провокацією з боку "третьої сили" або "руки Кремля", якій вигідно роздмухувати польсько-українське протистояння. "Ось у цих випадках багато що вказує на спільний корінь. Є численні непрямі докази, що це є справою рук одних і тих самих виконавців... Це слід російських спецслужб, які діють чи безпосередньо, чи через своїх людей в Україні" [9]. Проте навіть з урахуванням цього фактора далеко не всі з перелічених випадків можна пояснити дією третіх сил, навіть якщо така версія виглядає найзручнішою. Вочевидь у цій "боротьбі з минулим" або, точніше, "за минуле" слід брати до уваги як зазначені вище польські та українські дискусії у сфері історичної пам'яті, так і власне внутрішньо-українське протистояння пам'ятей та історичних нарративів.

Прикладом останнього є відкриття у Бабиному Яру пам'ятника Олені Телізі (а в її особі – також іншим діячам ОУН), яке мало місце наприкінці лютого 2017 р., і невдовзі після цього – його пошкодження (обливання фарбою) [5]. Сам факт встановлення пам'ятника, як і вандалізм щодо нього, свідчить про складні стосунки як навколо простору Бабиного Яру та певну "конкуренцію пам'ятей"

у ньому та про прагнення різних політичних сил вписати до нього і "свою" групу жертв, так і про відсутність суспільного консенсусу в ставленні до діячів ОУН (у цьому випадку – її мельниківського крила). Останнє особливо помітно ще й тому, що пам'ять про Олену Телігу в Києві не можна було вважати упослідженою: уздовж Бабиного Яру проходить вулиця її імені, а більш ранній пам'ятник їй було відкрито ще в 2009 р. Цей перший пам'ятник О. Телізі не зазнавав нападів, що, до речі, додатково підкреслює значення саме Бабиного Яру як місця пам'яті. Вже факт встановлення там пам'ятника О. Телізі можна розглядати як спробу сучасних послідовників ОУН здійснити з його допомогою власне символічне маркування як ментальної карти пам'яті, так і реальної території меморіалу, включивши до неї також "свій" пам'ятник, хоча наукового підтвердження тому, чи була О. Теліга та її товариші розстріляні саме у Бабиному Яру, досі немає: ця історія існує наразі лише в різних версіях повоєнної традиції сучасної ОУН [23] і потребує подальших серйозних досліджень, які до цього часу практично не проводилися [26]. Таким чином, ми маємо приклад того, як комеморація випереджає наукові студії, фактично підмінюючи їх історичним міфотворенням.

Складність процесів консолідації історичної пам'яті добре ілюструє приклад Бабиного Яру загалом – місця Голокосту та інших масових убивств часів нацистської окупації. Під час відзначення на державному рівні 75-річчя трагедії Голокосту в Бабиному Яру в Україні науковцями та громадськістю було здійснено ряд важливих кроків та наукових проектів [2], що мають сприяти творенню інклюзивної історії, яка включала б трагедію Голокосту в національний історичний наратив та культурну пам'ять цілого українського суспільства. З іншого боку, дискусії про те, як має виглядати меморіальний простір Бабиного Яру тривають і досі, паралельно із наповненням цього простору новими пам'ятками різним групам жертв – що натомість перетворює цей, один із "отруєних пейзажів" (Мартін Поллак) на конгломерат різних традицій пам'яті та форм комеморації загиблих у ньому жертв. Неоднозначне ставлення викликають як проекти побудови на цьому місці меморіалу жертвам лише Голокосту, так і спорудження інших нових пам'ятників.

Процеси декомунізації крім "ленінопаду" включають також топонімічні реформи – перейменування вулиць та населених пунктів. Найбільш значні серед цих змін спричинили появу або відновлення на карті України таких топонімів як Дніпро, Кропивницький, Бахмут (в останньому випадку місту було повернуто стару назву). На кінець 2016 р. Український інститут національної пам'яті звітував про успіхи та завершення формальної частини декомунізації на 99 відсотків завдяки перейменуванню 987 населених пунктів із назвами комуністичної доби та зазначеного вище демонтажу пам'ятників [10]. Проте і ця фаза декомунізації не була безхмарною: не всі мешканці призначених до перейменування населених пунктів були раді перейменуванням та зникненню радянських пам'ятників – в середньому в Україні число противників топонімічних новацій складало 55%, а у південних та східних областях сягало 70% [29]. Відомою на всю Україну стала історія перейменування міста Комсомольська на Горішні Плавні, яка через спротив місцевих мешканців знайшла остаточне вирішення в суді – на користь перейменування.

Ці факти черговий раз доводять, що справжня декомунізація (та дерадянізація) не можуть обмежуватися змінами назв: необхідні зміни у формах колективної пам'яті та досягнення консенсусу в оцінках подій минулого. Цього свідомі й ідеологи декомунізації: "Для інтенсивного діалогу, для усвідомлення і неповернення до практик тоталітарного минулого ми потребуємо 10–15 років", – зазначає радник директора УІНП Олександр Зінченко [6].

Складність процесів декомунізації в Україні зумовлена не в останню чергу й тим, що вони відбуваються на тлі збройного конфлікту (фактично – російсько-української війни) на Сході України. Це надає їм особливої гостроти та певного політичного забарвлення, висуваючи на перший план запити на героїчні зразки національно-визвольних змагань у минулому.

Розуміючи контрверсійність офіційної політики декомунізації, її слабкі сторони та неоднозначні ініціативи (приміром, такі, як новий календар державних свят з його надмірною "фетишизацією" національної державності) [11], усе ж ризикну підсумувати, що Український інститут національної пам'яті (УІНП) став в українському суспільстві каталізатором процесів переосмислення минулого, які натомість могли б відбуватися повільніше. УІНП нерідко виступає тим подразнюючим фактором, завдяки якому професійна спільнота істориків долучається до обговорення багатьох суспільно значущих проблем українського минулого. Проте, якби повноваження УІНП щодо імперативного прийняття рішень було зведено до координаційних у справі широкої експертної співпраці з фаховими інститутами на принципах колегіальності прийняття рішень, вочевидь, суспільної контрверсійності багатьох декомунізаційних кроків вдалося б уникнути.

Важливим аспектом декомунізації в Україні, яка нині піддається критиці всередині країни та поза нею, є категоричне ставлення до радянського минулого та його спадщини, насамперед культурної. Вочевидь, на часі є більш врівноважена позиція щодо радянського минулого із музеефікацією його найбільш цінних пам'яток і усвідомленням того, що лише адекватне вивчення історії може слугувати запорукою неповторення її темних сторінок.

Саме тому чимало фахівців як форму декомунізації пропонують створення інформаційних стендів, які дозволяти б уникнути зруйнування пам'яток, але пропонували б адекватну інформацію про їхнє походження та справжню роль певних осіб чи подій в історії України. Водночас фахівці вказують на те, що повністю демонтувати пам'ятки комуністичного періоду неприпустимо, адже частина цих об'єктів має історико-культурну цінність. Вочевидь найяскравішим прикладом складної дискусії про долю радянського пам'ятника за участі істориків і мистецтвознавців стало обговорення майбутньої долі пам'ятника Щорсу в Києві – не лише тому, що він має пам'яткоохоронний статус і його демонтаж сам став би порушенням закону, але й тому, що цей випадок підняв ширше питання необхідності більш уважного ставлення до минулого і збереження його мистецької спадщини [18]. Яскравим внеском до цієї дискусії стала мистецька акція художників, які доповнили задрاپірований наразі пам'ятник Щорсу плакатами із зображеннями осіб, пам'ятники яким були (граф Бобринський) або могли бути (С. Петлюра, П. Скоропадський і Н. Махно) на цьому місці. Цей художній хід мав на меті "уяочити вказані протиріччя й продемонструвати парадоксальність і неможливість простої заміни персоналії задля конструювання нового історичного наративу" [28], що, попри короткочасність акції, цілком вдалося.

Тобто предметом наукової та суспільної дискусії в Україні є наразі не потреба декомунізації як такої, потреба якої є очевидною для більшості дослідників, адже "декомунізація – складова значно глибокого процесу деколонізації" [21], але методи та підходи до її здійснення, які, на жаль, за своїм радикальним характером нерідко є дзеркальним відображенням колишніх радянської практик історичної політики, якій вони покликані протистояти. Саме тому шляхом формування консенсусу в історичному питанні може стати відмова від його цілковитої уніфікації та прийняття плюралістичної картини минулого з урахуванням локальних історичних ідентичностей, об'єднаних принципом єдності у багатоманітності. Тобто, зміни політики пам'яті шляхом "формування багатоопорного режиму пам'яті, де мирно співіснують різні інтерпретації минулого" [27], – звичайно,

без жодного толерування тоталітарного ладу та його політичних принципів. Цей шлях вочевидь давав би змогу українській гуманітаристиці не лише більш ефективно та менш дискусійно переосмислювати минуле, але й ефективніше відповідати на "зовнішні" виклики з боку національної історичної політики сусідніх країн.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аннітова, Інна. Военная пропаганда Кремля: как "капают на мозг" юным крымчанам. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.krym.com/a/28405762.html>, <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/03/25/149640/>, відвідано 25.04.2017.
2. Бабин яр: пам'ять на тлі історії. Виртуальна виставка: <http://memory.kyiv.ua/>, відвідано 25.04.2017.
3. В Крыму открыли памятник 32-му президенту США Франклину Рузвельту – СМИ. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://ru.krym.com/a/news/28446028.html>, відвідано 25.04.2017.
4. Вандали обмалювали пам'ятник жертвам Голокосту на Тернопільщині. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/03/25/149640/>, відвідано 25.04.2017.
5. Війна пам'ятників у Києві. Сплондрували монумент Олені Телізі у Бабиному Яру. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/03/18/149626/>, відвідано 25.04.2017.
6. Вісім фактів про декомунізацію в Україні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://m.dw.com/uk/%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%96%D0%BC-%D1%84%D0%B0%BA%D1%82%D1%96%D0%B2-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8E-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96/a-19174856>, відвідано 25.04.2017.
7. Волинь: асиметрія пам'ятей. 8 істориків про рішення польського парламенту. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://hromadske.ua/posts/volyn-asymetriia-pamiatei-8-istorykiv-pro-rishennia-polskoho-parlamentu>, відвідано 25.04.2017.
8. Гайдай, Александра; Любарец Андрей. "Ленинопад": Избавление от прошлого как способ конструирования будущего (На материалах Днепрпетровска, Запорожья и Харькова). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1989-a-yu-gajdaj-a-v-lyubarets-leninopad-izbavlenie-ot-proshlogo-kak-sposob-konstruirovaniya-budushchego-na-materialakh-dnepropetrovska-zaporozh-ya-i-khar-kova>, відвідано 25.04.2017.
9. Глуховський, Михайло; Груздев, Станіслав. Лукаш Адамський: У Польщі не розуміють, звідки в Україні взявся культ УПА. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://glavcom.ua/interviews/lu-kash-adamskiy-uz-polschi-ne-rozumiyut-zvidki-v-ukrajini-vzyavsya-kult-upa-402058.html>, відвідано 25.04.2017.
10. Декомунізація: Навіть повалений Ленін продовжує поляризувати. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%8F-%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%8C-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%96%D0%BD-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B6%D1%83%D1%94-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D1%80%D0%B8%D0%B7%D1%83%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B8/a-36613966>, відвідано 25.04.2017.
11. Інститут запрошує обговорити пропозиції до нового календаря державних свят. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/institut-zaproshue-obgovorit-propozitsii-do-novogo-kalendarya-derzhavnikh-svyat>, відвідано 25.04.2017.

K. Kobchenko, Phd, Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

FROM THE "WAR OF MONUMENTS" TO THE COMPETITION OF MEMORIES: PAST AS A POLITICAL ARGUMENT

The article includes an overview and analysis of the content of the "War of Monuments" in Ukraine in its actual stage as a manifestation of the wider process of re-thinking of the past under conditions of concurrence and confrontation of different historical memory models. The special points of analysis are the challenges putting out for Ukrainian scientific community and general public by the historical policy of the neighboring Russia and Poland as well as on the controversial influence of the de-communization's process on the changes of general situation with the monuments in Ukraine as well as its mental mapping in the whole.

Key words: Memory Policy, Model of Memory, "War of Monuments", "Lenin-Downfall", Mental Mapping, Historical Memory, Commemoration, De-Communization, Historical narrative.

УДК 94(477)929.11

В. Скляр, д-р іст. наук, проф.

Харківський національний університет "Харківський політехнічний інститут"

РАДЯНСЬКА МОДЕЛЬ РОСІЙСЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ В УКРАЇНІ: ЕТНОМОВНІ АСПЕКТИ

Сучасна Україна є не лише посттоталітарною, але й постколоніальною країною. Нинішня етномовна ситуація в Україні є безпосереднім результатом 300-літньої колоніальної політики Російської імперії, у тому числі й СРСР, спрямованої на поглинання українців шляхом асиміляції, а також масового заселення території України росіянами. Попри помітний приріст наукових знань за останні роки, колоніальне становище України у складі Росії (Російської імперії та СРСР) потребує подальших досліджень, у тому числі й у етномовних аспектах.

Ключові слова: Україна, українство, радянська модель російського колоніалізму, імітація українськості, етномовні процеси, зросійщення, підпорядкована більшість, домінантна меншість, мовна та етнічна асиміляція.

12. Ісаєв, Ігор; Галабуд, Ольга. Волинська реконструкція: бізнес-проект і політичне шоу? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/198/Artykul/130271>, відвідано 25.04.2017.

13. Качинський: З Бандерою Україна в Європу не увійде. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://news.liga.net/ua/news/politics/14685654-kachinskiy_z_banderoyu_ukra_na_v_yporu_ne_uv_yde.htm, відвідано 25.04.2017.

14. Кобченко К.А. "Війна пам'ятників" в Україні: протистояння пам'ятей як (пере)осмислення національної історії // Війни пам'ятей та політика примирення: Зб. наук. праць / За заг. ред. В.Ф. Солдатенка. К.: ДП "НВЦ "Пріоритети", 2013 С. 38-46.

15. Кобченко К. Декомунізація в Україні: постколоніальний контекст // Українознавчий альманах. – 2016. – Вип. 19. – С. 66–70.

16. Люшневецька, Яна. Які пам'ятники з'явилися в Криму за роки анексії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.bbc.com/ukrainian/features-38597864>, відвідано 25.04.2017.

17. Меснянко, Антон. Царь выходит на корт. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.svoboda.org/a/28398312.html>, відвідано 25.04.2017.

18. Моляр Євгенія. Щорс не так. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/2017/03/21/223239/>, відвідано 25.04.2017.

19. Муджабаєв Аїдер. Сталин в Криму — как Гитлер в Израиле. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://echo.msk.ru/blog/aiderfm/1488218-echo/>, відвідано 25.04.2017.

20. Опока, Юрій. Волинь: парадокси інтерпретації. Чому визнання етнічних чисток посилює позицію України в українсько-польському примиренні. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?volin_paradoksi_interpretatsiyi&objectId=1395609, відвідано 25.04.2017.

21. Осьмак, Владислава. Казус Щорса. Декомунізація – реванш чи покарання? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/2016/07/6/214761/>, відвідано 25.04.2017.

22. Під час "Волинської реконструкції" згоріло 6 хат (фото, відео). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/141990>, відвідано 25.04.2017.

23. Радченко, Юрій. "І тоді брати з Москви і брати-жиди приходили і обирали братів українців до нитки": Олена Теліга, Бабин Яр та євреї. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/blog/yuriy-radchenko/teliha>, відвідано 25.04.2017.

24. Створено карту руйнувань українських і польських пам'ятників. ІНФОГРАФІКА [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2017/05/4/149768/>, відвідано 25.04.2017.

25. У Биківні сплондрували меморіал жертвам тоталітаризму. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://umoloda.kiev.ua/number/0/2006/108114/>, відвідано 26.03.2017.

26. Усач, Андрій. Проблематичний мартиролог: жертви ОУН(м) у Бабиному Яру. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/blog/usach-andriy/problematic-martyrology>, відвідано 25.04.2017.

27. Шевель, Оксана. Чи є вихід? Війни пам'яті у пострадянській Україні в порівняльній перспективі. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/shevel-memory-wars>, відвідано 25.04.2017.

28. ЩОРС. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://mitc.ua/shhors/?_utl_t=fb, відвідано 25.04.2017.

29. 55% населення України против переіменування городів і улиц, – соціолог. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://hromadskeradio.org/programs/kyiv-donbas/55-naseleniya-ukrainy-protiv-pereimenovaniya-gorodov-i-ulic-sociolog>, відвідано 25.04.2017.

30. Schmid, Ulrich. Polnische Opfergeschichten. Die Filme Miasto 44, Smoleńsk und Wolyń // Osteuropa (2016), 11–12. S. 135–148.

Надійшла до редколегії 6.04.2017.

Сучасна Україна є не лише посттоталітарною, але й постколоніальною країною. На етномовну ідентичність населення сучасної України інерційний вплив продовжують мати етнічнотомовні процеси попередньої доби бездержавності. Нинішня етномовна ситуація в Україні є безпосереднім результатом 300-літньої колоніальної політики Російської імперії, у тому числі і СРСР, спрямованої на поглинання України та українців, шляхом асиміляції, а також масового заселення її території росіянами. Тому досить важливе значення мають наукові дослідження російського колоніалізму в Україні як за часів Російської імперії, так і за часів СРСР.

Дослідженню різних аспектів колоніального становища України у складі СРСР присвячений доробок сучасних українських науковців: істориків, мовознавців, етнологів, філософів, політологів, соціологів, демографів, культурологів, географів, психологів, серед них Б.М. Ажнюк, І.Г. Білас, С.І. Білокінь, О.Д. Бойко, В.К. Борисенко, В.А. Василенко, В.О. Васютинський, В.П. Горбулін, І.М. Грабовська, С.І. Грабовський, В.А. Гриневич, В.М. Даниленко, М.С. Дністрянський, М.С. Дорошко, В.Б. Євтух, Г.Г. Єфіменко, Л.Л. Залізняк, Ф.Д. Заставний, В.Т. Зінчак, А.Л. Зінченко, О.Я. Калакура, Я.С. Калакура, В.П. Капелюшний, Г.В. Касьянов, Р.Я. Кісь, П.П. Кононенко, І.Ф. Кононов, В.Ю. Король, В.О. Котигоренко, І.О. Кресіна, В.С. Крисаченко, В.М. Кулик, С.В. Кульчицький, І.Ф. Курас, В.В. Лизанчук, О.Є. Лисенко, Е.М. Лібанова, В.С. Лісовий, Р.М. Лозинський, І.В. Лосев, М.В. Лукінюк, О.М. Майборода, Л.Т. Масенко, В.В. Масненко, М.І. Михальченко, О.І. Мостяев, В.І. Наулко, Ю.А. Огульчанський, М.І. Обушний, Л.В. Панасюк, Г.М. Перепелиця, Г.П. Півторак, В.М. Піскун, Я.К. Радевич-Винницький, О.О. Рафальський, В.О. Романцов, Т.М. Рудницька, А.М. Русначенко, М.Ю. Рябчук, В.І. Сергійчук, Г.А. Скрипник, М.Т. Степико, В.С. Стешенко, О.Б. Ткаченко, О.У. Хомра, П.М. Чернега, С.М. Чорний, Ю.І. Шаповал та багато інших, хоча не кожен із цих учених визнає колоніальний статус України.

Безпосередньо аналізу російського колоніалізму в Україні присвячені праці науковців української діаспори С. Величенка [2], О. Мотиля [5] та Р. Шпорлюка [9]. Чільне місце українська проблематика посідала у одній із перших фундаментальних монографій щодо радянської моделі російського колоніалізму А. Авторханова [1]. Попри помітний приріст наукових знань за останні роки, вивчення колоніального становища України у складі Росії (Російської імперії та СРСР) потребує подальших досліджень, у тому числі й етномовних аспектів.

Ще в 1928 році український економіст М. Волобуєв визначив Україну як колонію і Російської імперії, і в складі СРСР. Фактично СРСР був лише різновидом Російської імперії. Попри значний доробок сучасних українських науковців, присвячених історії України за радянських часів, значна частина вчених, насамперед істориків, свідомо уникають визначення колоніального статусу українських земель не лише в складі СРСР, але й навіть у складі Російської імперії. Однак фактично СРСР був лише різновидом, новою радянською моделлю Російської імперії.

Колоніями серед значної частини українських науковців визнаються лише території в Африці, Азії чи Латинській Америці. Україна не відокремлена від Росії океанами, але її становище як у Російській імперії, так і в СРСР було також колоніальним. Варто погодитися з тезою українського науковця М.Ю. Рябчука "Україна, однак, принципово відрізняється від колонізованих країн Азії, Африки та Америки тим, що відмінність між країною й підлеглою групою мала тут мовно-культурний, а не расовий характер. Чорною шкірою для українців завжди була їхня "рабська", "колгоспна" мова" [6, с. 11]. "Вона була різновидом "чорної шкіри", яку кожен абориген, потрапляючи до міста, поспішав скинути, щоб уберегти себе, а особливо – дітей, від глузувань, принижень, освітньої, професійної і всякої іншої дискримінації" [6, с. 88].

Тому головним результатом колоніального становища України за радянських часів в етномовному вимірі, стала її деукраїнізація. Безпосереднім проявом деукраїнізації України стало зменшення питомої ваги українців та україномовних серед усього населення. Навпаки, рівень частки росіян та російськомовного населення невинно зростає. **Тобто, спостерігалася ЗАМІНА українців та україномовного населення на росіян та російськомовне населення.** Особливо активно ці зміни відбувалися в урбаністичному середовищі України, особливо у південних та східних областях, а найбільше в Криму та на Донбасі.

Такі зміни стали безпосереднім результатом становища українців в Україні за радянської доби як масового етносу (підпорядкованого більшості), а росіян – як домінуючої меншості. За визначенням американського науковця Р. Скемергона домінуюче становище в суспільстві може займати як більшість, так і меншість. В умовах бездержавності домінують може бути "група меншості", більшість займає підпорядковане становище, тобто є "масовим етносом" [7, с. 456].

Масовий етнос (підпорядкована більшість) – чисельно найбільший, але підпорядкований етнос в умовах відсутності власної державності. За своїм статусом масовий етнос не відрізняється від меншин і зазнає мовної та етнічної асиміляції з боку домінуючої меншості. Масовий етнос відносно до його загальної чисельності значно менше представлений на верхніх щаблях суспільної піраміди. Підпорядкована більшість порівняно з домінують меншістю має нижчий рівень зосередження у великих містах, адміністративних, промислових та науково-освітніх центрах. Для масового етносу характерна вища демографічна потужність, але нижча комунікативна, порівняно з домінують меншістю.

Домінують меншість – чисельно менший, але політично домінують етнос. В умовах бездержавності домінують меншість виконує функції етнічної більшості, перетворюючи останню на підпорядковану більшість (масовий етнос). Домінують меншість зосереджується переважно у великих містах, адміністративних, промислових та науково-освітніх центрах, має непропорційно велике щодо своєї загальної чисельності представництво на верхніх щаблях суспільної піраміди. Домінують меншість має нижчу демографічну потужність, але вищу комунікативну, порівняно з підпорядкованою більшістю.

Визначальними ознаками колоніального становища України в складі СРСР стали: чужинецька система влади в Україні, встановлена в результаті агресії з боку більшовицької Росії та знищення української держави. Для прикриття окупаційного режиму створено маріонеткову УСРР (УРСР), яка була лише імітацією української державності. Залучення до складу колоніальної адміністрації українців не змінило характер чужинецької влади. До того ж, до 1953 року серед перших секретарів ЦК КП(б)У (КПУ), які призначалися з Москви, не було українців. Демографічний потенціал українства використовувався в інтересах імперії, в завоюванні інших земель та в господарчому "освоєнні" північних та східних теренів. Мало місце й економічне підпорядкування України та використання її ресурсів в інтересах імперії. З метою ослаблення опору та упокорення українців було свідомо інспіровано голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу. Постійно придушувався український національно-визвольний рух з боку репресивних органів (ВНК, ОДПУ, НКВС, МДБ, КДБ). Лідерів українського руху вбивали навіть за кордоном (С. Пелюру (1926), Є. Коновальця (1938), С. Бандеру (1959)). Політичні репресії тривали майже весь час: від "Розстріляного" Відродження до дисидентів. Щоб прискорити асиміляцію всього етносу, колонізатор намагається асимілювати

його еліту та знищити чи ізолювати непокірних. Відбувалося навіть свідоме російщення української мови. З метою зближення її з російською проводилися так звані реформи української мови 1933, 1946 та 1960 рр., а "Харківський правопис" 1928 року був заборонений. Ці реформи фактично стали проявом лінгвоциду. Не випадково перші дві реформи збіглися в часі з голодоморами – геноцидом українства. Тобто відбувалося втручання у внутрішню будову української мови та гальмувався її вільний розвиток. Все це супроводжувалося витісненням української мови з публічного вжитку, насамперед у системі освіти, зокрема, у вищій школі. Російська мова стала "ознакою" передового міста, а українська мова – відсталого села. Фальшувалася українська історія, зокрема "Переяславський міф" заперечував можливість самостійного державного існування українців.

У добу бездержавності України, а особливо за радянських часів, на зміни етнічного складу та мовної структури її населення впливали не лише природний приріст чисельності українців та росіян, а передусім міграції і процеси мовної та етнічної асиміляції. Радянська міграційна політика "обміну кадрів" призвела до масового переселення українців за межі України, насамперед у кліматично несприятливі північні та східні регіони Російської Федерації, де вони внаслідок етнічної асиміляції вже в другому поколінні перетворювалися на росіян не лише в Росії, але й в інших союзних республіках.

Навпаки, на територію України, насамперед до міст, масово переселялися росіяни. Особливо активно зростала їхня чисельність на Донбасі та в Криму, на півострові за 1959–1989 рр. вона навіть подвоїлася. Понад половина росіян в Україні зосереджувалася в Криму, Донецькій області, більше, ніж в інших 23-х областях та Києві разом взятих. Фактично реалізувався принцип "Хай живе росіянин в Україні, а українець – на Сахаліні". Тому не випадково, чисельність росіян в самій Російській Федерації за 1926–1989 рр. менше, ніж подвоїлася, а в Україні зросла майже вчетверо, з 2,9 млн. осіб до 11,3 млн. осіб. І донині переважна більшість росіян в Україні є мігрантами та їхніми нащадками у першому поколінні. А найбільша частка українців у 1989 році спостерігалася серед усього населення Мурманської, Тюменської, Магаданської областей та АР Комі.

Окрім росіян, до України мігрували представники етносів союзних республік та автономій, які в умовах дисперсного розселення зазнавали не природної мовної та етнічної українізації, а російщення. Визначальною ознакою домінантності етносу, природно – більшості, неприродно (штучно) – меншості є низький рівень розповсюдження двомовності. Для домінантного етносу вона зайва. Двомовність характерна для етнічних меншин та підпорядкованої більшості (масового етносу).

Головним засобом знищення української ідентичності стала імперська політика Росії, яка прикривалася гаслами про "братерство", твердженням що українці та росіяни є одним етносом. Ця міфологема ще царських часів активно пропагується нині В. Путіним з єдиною метою заперечити можливість власного українського державотворення, ствердити національну неповноцінність та меншовартість українства. Для чого одному народу мати дві держави? Українцям фактично пропонують відмовитися від власної ідентичності та розчинитися в "Русском мире".

І така політика проводилася царською Росією, СРСР та нинішньою Російською Федерацією, яка розширює межі "Русского мира" за рахунок територіальної цілісності України шляхом військової агресії в Криму та на Донбасі. Російська імперія відкрито забороняла українську мову, що викликало відкритий спротив. **Більшовицька Росія,**

знищивши Українську державність (УНР), нав'язувала українству ідею, що УРСР є українською державою у складі СРСР. Тобто, імітували українську державу, щоб прикрити "братерством" окупаційний характер російської влади в Україні. Якби Україна за часів СРСР дійсно була б незалежною державою, то жодної необхідності у проголошенні незалежності 1991 року не було б. З іншого боку, СРСР залишався Російською державою, тому в 1991 році РФ, не будучи членом ООН, "автоматично" посіла місце СРСР як постійного члена Ради безпеки ООН.

"Братерство" не може бути однобічним. Якби українці, білоруси та росіяни дійсно були "братніми народами" (теза радянської пропаганди) чи "єдиним народом" (міфологема царської та сучасної Росії), то українці вільно володіли б не лише російською, але й білоруською мовами, білоруси, відповідно, не лише російською, але й українською мовами. Та й росіяни тоді б вільно спілкувалися українською та білоруською мовами. "Двомовними" ж є лише українці та білоруси, а не росіяни. Зросійщення українців та білорусів не є проявом міфичного "братерства", а стало результатом багатомовної імперської політики Росії, спрямованої на їхню насильницьку асиміляцію.

Етнос лише тоді вільно розвивається, коли усвідомлює внутрішню єдність та відмінності від інших етносів. Радянський режим свідомо руйнував внутрішню єдність українства, протиставляючи західних українців ("бандерівців") – східним (правильним українцям, "хохлам"). З іншого боку нав'язувалася ідея щодо українців та росіян як єдиного "радянського народу". Прихована за шатами "братерства" імперська політика за часів СРСР виявилася найбільш ефективним засобом знищення української ідентичності.

Для прискорення асиміляції українців імперська Росія використовувала засіб дискредитації в очах українського загалу української національної еліти, яка боролася за незалежність України. Тому супротивників імперії у XIX ст. і на початку XX ст. називали "мазепинцями", у тому числі й Тараса Шевченка, у період між Першою та Другою світовими війнами – "петлюрівцями", а в повоєнний час і донині – "бандерівцями".

Українська державність на початку XX ст. була нетривалою і була знищена в результаті агресії з боку більшовицької Росії за три роки війни. Державність латишів, литовців та естонців була ліквідована сталінським режимом протягом декількох днів. Однак, 20 років незалежності балтійських етносів сприяли ствердженню їхньої власної ідентичності. На відміну від латишів, литовців та естонців, переважна більшість українців до 1991 року, усвідомлювали, що їхні землі окуповані Росією (СРСР). Російська держава формула власну імперську ідентичність, свідомо обмежувала і навіть нищила власну ідентичність поневолених етносів, у тому числі українців.

Становище росіян як домінантної меншості в Україні за радянських часів сприяло широкому розгортанню процесів мовної та етнічної асиміляції українців на власних етнічних землях. За визначенням сучасного українського мовознавця Л. Т. Масенко в умовах бездержавності України російська мова стала для українців мовою пристосування, а рідна українська – мовою спротиву [4, с. 134].

На відміну від країн Балтії, де зміни етнічного складу та мовної структури населення стали результатом масового заселення цих країн росіянами та зросійщеними за мовою представниками інших етносів, **в Україні за радянських часів ефективним засобом стало поєднання масових міграцій з асиміляційними процесами в середовищі українців,** що найбільш активно відбувалося в містах, незважаючи на перевагу за чисельністю українців серед усього населення.

Аналіз статистичних матеріалів переписів населення України 1959, 1970, 1979 та 1989 рр. переконливо доводить, що вплив етномовних процесів радянської доби полягає насамперед у тому, що українська мова залишається мовою неповного поширення в усіх вимірах: територіальному, поселенському, соціальному, віковому, як наслідок цього й в етнічному (в середовищі українців) та міжетнічному (мова міжетнічних взаємин). У поселенському вимірі неповнота її використання виявляється в зросійщенні урбаністичного мовного середовища українців, насамперед у великих містах.

Регіональна специфіка поширеності української мови свідчить про неповне її територіальне використання на півдні та сході, а також у великих містах центральних областей при збереженні україномовного середовища в західних та в сільській місцевості інших областей, крім Криму й частково Донбасу. На основі аналізу статистичних даних виявлено таку тенденцію: обмеження функціонування української мови в соціальному вимірі полягає насамперед у нерівномірному розподілі україномовних за рівнем освіти: чим вищим був рівень освіти, тим більшим виявлявся рівень мовної асиміляції (зросійщення) українців. Найбільше асимільовані за мовою українці, які мали повну вищу освіту, а найменше асимільовані ті, які мали початкову освіту. Більш повно результати аналізу статистичних матеріалів переписів населення України представлені в попередніх монографіях автора [8].

Відірваність значної частини українців від української мови та культури, особливо осіб із вищою освітою, як головний наслідок колоніального становища за радянських часів, деформує і донині соціальну структуру українства, руйнує стабільність його мовного середовища, негативно впливає на формування національної ідентичності всього українського загалу. Збереження домінування російськомовних на верхніх щаблях суспільної піраміди в містах зумовлює продовження російщення урбаністичного середовища південних та східних областей. Перевага за чисельністю російськомовного населення у великих містах, передусім в обласних центрах високоурбанізованих областей, забезпечує їхнє домінування в цілому в південно-східній Україні. Це і є безпосереднім наслідком колоніального становища України.

Росіяни разом зі зросійщеними за мовою українцями та представниками інших етносів, залишаючись у меншості у загальній чисельності населення, складали більшість на верхніх щаблях суспільної піраміди, у т. ч. й серед осіб із вищою освітою, за винятком західних областей. Україномовні становили лише частину творчої, освітянської та наукової інтелігенції, однак фактично опинилися в меншості серед українського політикуму та в адміністративному апараті, і майже зовсім не представлені серед фінансово-промислових груп.

На відміну від України, демократичні сили країн Балтії у 1991 році усунули від влади компартійну номенклатуру, колоніальну за своєю природою, також проведено люстрацію та виявлено агентуру КДБ, мігранти, не лояльні до нових держав не отримали громадянства. Нові демократичні уряди взяли курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію, проводили цілеспрямовану державну політику щодо подолання наслідків колоніального та тоталітарного минулого. В Україні при владі залишилася колишня компартійна адміністрація, за допомогою якої в умовах грабіжницької приватизації створено потужні фінансово-промислові олігархічні клани, для яких Україна значною мірою лише територія, на якій вони здобувають для себе прибутки. Переважна більшість серед них мають російсько-радянську ментальність і вони мало схожі на дійсно українську національну еліту.

З боку значної частини такої псевдоеліти, яка лише за назвою є українською, спостерігається в кращому випадку байдужість до української мови й українських цінностей, не

є рідкістю випадки ворожості у формі прикритої чи замаскованої українофобії. Природу цього явища розкрила І. О. Кресіна: "Деякі росіяни – громадяни України суб'єктивно заперечують свою об'єктивну приналежність до української нації, не ідентифікують себе з нею, у них спотворені уявлення про етнічну та національну спільноти та відповідно свідомість..., бо національне суб'єктивно пов'язується з іншою нацією-державою – Росією" [3, с.111]. На жаль, це явище має масовий характер і стосується також значної частини зросійщених українців, які насправді є росіянами за мовою та самосвідомістю. Особливо багато таких залишається у Криму та на Донбасі, з чого і скористалося кремлівське керівництво, окупувавши Крим та спробувало створити міфічну "Новоросію".

Зміни етномовної структури населення України в добу бездержавності відбулося не в результаті природних етнічних процесів, а стали безпосереднім результатом довготривалої й цілеспрямованої політики царського, а пізніше радянського режиму. Тому й подолання цих наслідків не відбудеться "само по собі", а стане результатом цілеспрямованої та послідовної державної політики, що повинна проводити дійсно українська національна еліта за свідомої підтримки української спільноти. А без української національно-свідомої еліти як загальнонаціональної, так і регіональної, не можлива розбудова дійсно незалежної України.

Як переконливо свідчить історичний досвід більшості країн центральної та східної Європи (колишніх бездержавних етносів), національна еліта визначає престиж власної держави та престиж державної мови серед загалу, формує його власну ідентичність у цілому. **Агресія Росії, окупація нею Криму та частини Донбасу ще раз переконливо засвідчує, що і нинішня кремлівська влада продовжує проводити традиційну імперіалістичну політику, прикриваючись ідеями "Русского мира", де немає місця незалежній Україні.** Тому консолідація українського загалу в боротьбі за незалежну Україну, за інтеграцію її до євроатлантичних структур є нагальним завданням сучасної еліти, яка українською повинна бути не лише за назвою.

Незважаючи на колоніальний статус України у минулому, перервність українського державотворення, втрати влади еліти, етноцид та геноцид, кожне нове покоління українства народжувало нову еліту і продовжувало боротися за власну державність, за звільнення з-під влади колонізаторів. Боротьба проти колонізаторів продовжується і нині. У результаті неоголошеної війни з боку Росії у 2014 році Україна втратила територіальну цілісність. Агресія Росії проти України, так звана "гібридна війна" призвела до окупації Криму та значної частини Донбасу. Проте, імперський проект створення "Новоросії", який передбачав загарбання Росією всіх східних та південних областей України, зазнав краху внаслідок героїчного опору українства.

Варто підкреслити, що науковці Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка плідно працюють над розробкою актуальної науково-дослідницької теми "Консолідація українства в постколоніальну добу". Дослідження цієї теми має не лише надзвичайно важливе наукове значення, але й соціальну значущість. Українознавчі студії щодо вивчення української ідентичності минулого та сьогодення сприяють усвідомленню єдності всього українства в часі і просторі, сприяють розбудові дійсно незалежної демократичної України, утвердженню її європейського цивілізаційного вибору. Наука та освіта сучасної України повинні активно впливати на формування української ідентичності молодшої генерації українства та сприяти подоланню інерційних впливів доби бездержавності. Тому виконання цієї наукової роботи вченими Центру українознавства потребує всілякої підтримки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авторханов А.Г. Империя Кремля: советский тип колониализма. / А.Г. Авторханов. – Garmisch-Partenkirchen: "Prometheus", 1988. – 426 с.
2. Величенко С. Питання російського колониалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток / Степан Величенко // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 13-14. – Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / За редакції Володимира Кравченка. – Харків: ТОВ "НТМТ", 2009. – С. 300–344.
3. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) / І. О. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 389 с.
4. Масенко Л.Т. Мова і суспільство. Постколониальний вимір / Лариса Масенко. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2005. – 163 с.
5. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / Олександр Мотиль. – К.: Критика, 2009. – 199 с.

6. Рябчук М.Ю. Постколониальний синдром: спостереження / Микола Рябчук. – К.: К.І.С., 2011. – 240 с.

7. Скемергон Р. Етнічність і меншини / Р. Скемергон // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 455–457.

8. Скляр В.М. Етнічний склад населення України 1959–1989: етномовні наслідки російщення / Володимир Скляр. – К.: Вид. центр "Прогрес", 2008. – 392 с.; Скляр В.М. Етномовні процеси в українському просторі: 1989–2001 рр. / Володимир Скляр. – Харків: Ексклюзив, 2009. – 544 с.

9. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Роман Шпорлюк. – К.: Дух і літера, 2000. – 254 с.; Шпорлюк Р. Формування модерних націй. Україна. Росія. Польща. / Роман Шпорлюк. – К.: Дух і літера, 2013. – 552 с.

Надійшла до редколегії 17.04.2017

V. Sklyar, Prof. Dr.
National Technical University "Kharkiv Politechnical Institute"

SOVIET MODEL OF RUSSIAN COLONIALISM IN UKRAINE: ETHNO-LINGUAL ASPECTS

Modern Ukraine is not only post-totalitarian, but postcolonial state. Actual ethno-lingual situation in Ukraine is a direct result of 300-year colonial policy of Russian Empire and USSR directed to absorption of Ukrainianity through its assimilation as well as mass settlement of Russians in Ukraine. In spite of remarkable increasing of scientific knowledge during last years, the colonial stage of Ukraine as a part of Russia and USSR needs further researches also in ethno-lingual aspects.

Key words: Ukraine, Ukrainianity, Soviet Model, Russian Colonialism, Imitation of Ukrainity, Ethno-lingual Processes, Russification, Subordinated Majority, Dominative Minority, Language and Ethnic Assimilation.

УДК 94(477)

О. Чирков, наук. співроб.
Науково-дослідний інститут українознавства (Київ, Україна)

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ 2014–2017 РР. НА ЕТНІЧНУ СТРУКТУРУ НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ВСІЄЇ УКРАЇНИ

Вплив новітньої російської агресії на етнічну структуру населення країни розглянуто в контексті визначальних тенденцій етноструктурних змін, що сформувалися на постколониальному етапі історичного розвитку України.

Ключові слова: Україна, етнічна структура населення, міграція, асиміляція, тенденції розвитку, агресія Російської Федерації, українці, кримські татари, росіяни.

В умовах сучасної російської агресії проти України, коли агресор використовує в різний спосіб етнічний чинник, відбулася актуалізація етнічних проблем України (хоча вони були актуальними і раніше). Осмислення впливу новітньої російської агресії на етнічну структуру населення країни є актуальним, насамперед, через гостру необхідність корекції політики держави, партій та інших політичних суб'єктів щодо національної безпеки, підвищення компетентності кожного громадянина України у питаннях етнічної структурованості суспільства, протиставлення науково обґрунтованих знань вигадкам агентів ворожої пропаганди та інформаційній агресії, а також вироблення загальної концепції минулого й сучасного розвитку етнічної конструкції України, як важливого компонента сучасних наукових українознавчих знань.

У статті використано результати індивідуальних досліджень автора статті розвитку етнічної структури населення України та її територіальних частин, здійснених в НДІ українознавства [13–21] та результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф-72/21443 "Історичні передумови та сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України" [1; 4].

Різні аспекти змін в етнокультурній ситуації на території Донецької і Луганської областей розглядали сучасні українські дослідники: Н. Пашина, І. Кононов І., В. Скляр, В. Котигоренко, Л. Гасиджак, Н. Макаренко, О. Калакура, О. Кривицька, В. Войналович, Н. Кочан та ін. Етнічний чинник російсько-української війни виявляється у сучасних працях українських авторів про війну, а також у великій кількості інших джерел.

Вже у 1990-х роках на матеріалах поточної статистики населення України було виявлено й описано появу нової тенденції розвитку етнічної структури людності

України та її прояви у Донецькій і Луганській областях після розпаду СРСР [17; 18]. Про розрахункову етнічну структуру людності на час воєнних дій (2014 р.) повідомляв російський дослідник А. Ілларіонов (спираючись на обчислення Ю. Симоненка, що використав переписні дані 2001 р.) [5]. Цінними є його заперечення тверджень В. Путіна про кількісне переважання етнічних росіян на контрольованих Росією територіях Донецької й Луганської областей та про "передачу" Донбасу Україні при створенні СРСР [22].

Чимало праць розкривають зміни етнокультурної ситуації на Кримському півострові з використанням статистики населення, насамперед, переписних даних. Динаміка чисельності і розселення українців у Криму у ХХ ст. висвітлена, зокрема, у статті С. Кисельова та А. Петроградської [6], а головні зміни етнічної структури населення Кримського півострова – у працях автора статті [20; 21].

Упродовж тривалого історичного розвитку населення на теренах сучасної України його етнічний склад зазнавав неодноразових змін. Головні напрямки розвитку етнічної структури населення України кілька разів докорінно змінювалися у ХХ ст. Етнічна конструкція, що визначалася на початку ХХ ст. одним великим складником – етнічною спільнотою українців (близько ¾ людності) та кількома, помітними, порівняно рівновеликими етнічними меншинами, на кінець Другої світової війни суттєво змінилася. Україна тоді мала вже одну велику етнічну меншину – російську (близько 17 % людності) та у 8–9 разів чисельно меншу – єврейську, яка неухильно зменшувалася. Частка поляків зменшилася у кілька разів, частки німців та кримських татар наблизилися до 0 %.

Напередодні розпаду СРСР етнічна конструкція УРСР мала два головних елементи. Українці становили близько 72,7 % і втрачали свою питому вагу, а росіяни – понад 22 % і збільшували свою частку. Представники

інших етнічних груп (за нашою оцінкою їх було вже понад 150) сумарно становили лише близько 5 % населення України. В умовах УРСР етнокультурні процеси призводили до уніфікації елементів матеріальної і духовної культури, зменшенню та зникненню етнічної і культурної самобутності українців, кримських татар та інших етнічних груп, що мешкали на теренах республіки. Вчення марксизму–ленінізму передбачало зникнення націй і народностей.

Остання у XX ст. зміна напрямку розвитку етнічної конструкції України відбулася наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Вона пов'язана з глибокими суспільно-історичними перетвореннями, що відбувалися в СРСР та у молодих суверенних державах, якими стали колишні його союзні республіки. У часи демократизації суспільства, розпаду СРСР та набуття Україною державної незалежності етнокультурні процеси у більшій частині України відбувалися в одному напрямку, який узагальнено можна означити так: подолання негативних наслідків колоніальної советської доби в етнічній сфері. Питома вага українців спочатку стабілізувалася, а згодом почала зростати. Сталося це у 1991–1993 рр. Питома вага росіян почала спадати за рахунок міграції та зміни етнічної самосвідомості переважно у громадян змішаного етнічного походження. Більше половини шлюбів, що реєструвалися серед етнічних росіян УРСР, становили шлюби з українцями та громадянами неросійського етнічного походження. Тобто ресурс зменшення частки етнічних росіян у 2 рази та більше існував навіть без урахування демографічному балансу українських росіян їхніх міграційних втрат. Почала спадати питома вага білорусів. Тривало (прискорившись) зменшення часток євреїв, поляків, чехів, словаків, греків, караїмів, кримчаків та інших етнічних груп. Повернення кримськотатарського народу на історичну батьківщину призвело до швидкого формування значної регіональної етнічної групи (близько 10 %).

Отже, етнодемографічна ситуація в Україні змінювалася на користь корінних народів України. Їх природне відтворення не надто відрізнялося від етнічних груп чужинців, проте обсяг, напрямки та етномовний склад зовнішніх міграційних потоків разом із поверненням частини зросійщених груп української людності до лона своєї етнічності призводили до зменшення питомої ваги етнічних росіян в Україні, до зменшення осіб, що вважають російську мову своєю рідною. Відтак РФ втрачала основну соціальну базу для свого впливу на Україну, для керування владою України. У процесі кризи комунізму, розпаду світової соціалістичної системи та на постколониальному етапі історичного розвитку України сформувалися достатньо стійкі нові тенденції етноструктурних змін.

Подібні процеси в етнічній сфері відбувалися й за межами України. Питома вага росіян почала зменшуватися і на теренах інших колишніх колоній комуністичної Росії. Натомість у Німеччині, США, Ізраїлі частка росіян швидко збільшилася.

Сучасний стан етнічної структури населення України та характер її розвитку у нових екстремальних для українського суспільства умовах новітньої воєнної агресії Російської Федерації (що почалася у лютому 2014 р.) зумовлено комплексом чинників соціальної та біосоціальної природи (демографічних, етнічних, політичних тощо). Природною є історична зумовленість сучасних тенденцій розвитку етнічної структури населення України. Серед чинників, що є визначальними на постколониальному етапі розвитку етнічної структури населення України, назвемо такі: 1) тривале підневільне колоніальне минуле українського суспільства, коли етноструктурні зміни визначалися або контролювалися владою метрополій, що складалася з сусідніх чи споріднених українцям етнічних спільнот, 2) дві світові війни, що від-

бувалися на українській етнічній території з активним використанням її демографічного ресурсу та масовим знищенням людей (за політичними й етнічними ознаками), 3) пасивність влади постколониальної України щодо подолання негативних наслідків комуністичної советської епохи в етнокультурній царині, відсутність чіткої політики щодо впровадження державної мови у суспільну практику та забезпечення умов безперешкодного відтворення і розвитку етнокультурної самобутності українців і кримських татар. Пасивність української влади періоду незалежності характерна для багатьох сфер суспільного буття, навіть у тих випадках, коли вживання певних заходів, впровадження певної політики (наприклад, у сфері культури) не потребували значних чи великих коштів з бюджету країни, а залежали, насамперед, від політичної волі та організаційної діяльності.

Воєнна експансія Російської Федерації, що швидко призвела до невизнаної світом анексії Автономної республіки Крим і Севастополя, а також до захоплення великої частини території Донецької й Луганської областей України, стала визначальним чинником зміни етнокультурної ситуації. На окупованих територіях почалося зменшення питомої ваги корінних народів (українців і кримських татар) та відновилося зростання частки етнічних росіян. Це засвідчив здійснений окупаційною владою та колаборантами перепис населення у Криму [10]. Щоправда певні помилки чи, можливо, свідомі дії призвели до певного "затуманення" абсолютної і відносної кількості росіян, українців та кримських татар на території АР Крим і міста Севастополя [8].

Про таку ж тенденцію в окупованій Москвою частині Донецької й Луганської областей свідчать опосередковані дані (оцінка обсягу і напрямків міграційних потоків; постійна присутність російських кадрових військових і найманців, підрозділів спецслужб, політиків, працівників культури, підприємців та інших громадян Російської Федерації; зміни змісту освіти; зміна мовної політики; зменшення частки учнів, що навчаються українською мовою; докорінна зміна культурної та інформаційної політики; суттєві зміни економічних зв'язків та пасажиропотоків тощо). Екстраполювати тенденції зміни етнічної структури людності окупованої кримської частини України на окуповані частини Донецької й Луганської областей можемо через значну схожість мовних, культурних і політичних уподобань у населення цих територіальних частин та подібність змін, що сталися в усіх сферах буття українських громадян на цих теренах під контролем Російської Федерації.

Зазначений етноструктурний тренд корелюється із запровадженням Москвою ідеологічного контролю за медійним полем на захоплених частинах України. Спостерігається політика ізоляції населення від неросійських джерел інформації. Факти і думки, наведені у повідомленнях, аналітичних матеріалах про реальні сучасні події, що відбуваються у світі (Україна, Сирія, Франція, США тощо), оприлюднені не російськими та не проросійськими ЗМІ, систематично тенденційно інтерпретуються, заперечуються, перекручуються у контрольованих Росією та її маріонетковими утвореннями засобах масової інформації.

Інформаційна присутність України на окупованих територіях суттєво поступається російській за всіма показниками. В окупованих частинах Донеччини й Луганщини транслюється понад 30 російських телеканалів, близько 40 радіостанцій; розповсюджується близько 70 російських газет; досяжні близько сотні інформаційно-аналітичних веб-порталів та близько тисячі веб-сторінок у соціальних мережах і блогах [11, с. 220]. Російський контент є визначальним у риториці місцевих медіа, "можна говорити про створення єдиної медійної платформи" [11, с. 221] Російською Федерацією разом із терористичними організаціями "ДНР" та "ЛНР". Подібна ситуація на інформаційному полі Криму.

Освітня й культурна політика Російської Федерації щодо окупованих частин Донецької й Луганської областей спрямовані на світоглядне "прив'язування" до Росії, подальше мовне, культурне, етнічне російщення населення окупованих територій. Українофобське "патріотичне" виховання дітей і молоді; прищеплення російських державних символів, традицій, світогляду, російської інтерпретації історії СРСР, Російської імперії та так званої "Новоросії"; створення спілок художників і письменників; організація гастролей у РФ театрів і художніх колективів та гастролей російських артистів на окупованих територіях, а також інші напрямки діяльності закладають основу для постійного, глибокого російщення місцевого люду, насамперед, дітей і молоді. У Криму освітня й культурна ситуація подібна до тієї, що існує в регіонах РФ. Частка школярів, що навчаються українською мовою, стрімко зменшилася, наближається до 0,0 %.

Основна "здобич" Москви в етнокультурному сенсі – це російськомовні етнічні українці – найбільша мовно-культурна група людності на захоплених територіях. Значна їх частина складається з дітей, що народилися в етнічно змішаних родинах, українсько-російських. У багатьох поселеннях, що перебувають під російською окупацією, частка громадян, народжених в українсько-російських шлюбних парах перевершує 20 %. Є можливість швидкого зменшення питомої ваги етнічних українців на невідконтрольованих територіях Донецької й Луганської областей з абсолютної більшості до близько 40 % населення.

Чи будуть нові тенденції етноструктурних змін довготривалими, чи стануть вони початком нового дев'ятого етапу в етнокультурній історії краю, чи будуть лише нетривалим епізодом, сьогодні ми не знаємо. З приводу майбутнього окупованих територій існують різні оцінки. Якщо буде відновлено контроль унітарної України за всією територією областей Донбасу, тоді є можливість відновлення попередніх тенденцій, що сформувалися з розпадом СРСР. Етнокультурні зміни можуть почати відбуватися за тим сценарієм, за яким вони тривають у сусідніх областях (Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій), коли спадатиме і частка етнічних росіян в населенні, і частка осіб з рідною мовою російською в усьому населенні області.

Якщо українську владу європейські "миротворці" змусять погодитись на легітимізацію через "вибори" окупаційно-колаборантської адміністрації, тоді зазначена тенденція збережеться і зросте ймовірність політико-правового, юридичного оформлення у майбутньому поглинання цієї території Росією.

Політолог Г. Кухалейшвілі сумнівається у тому, що Росія буде вести прозору гру на Донбасі. Ці області, він вважає, стануть "оплотом російських шовіністів та колишніх терористів". Кремль допоможе збереженню їх у владі "для політичного тиску на Київ. Проросійський Донбас навіть в умовах миру буде ставити питання про незалежність, як тільки дії Банкової почнуть розходитися з поглядом Кремля" [9]. За умовами Мінських домовленостей імовірний саме такий сценарій.

Щодо Криму також прогнозувати складно, проте впевнено можемо сказати, що частка кримських татар в умовах окупації буде зменшуватися значно повільніше, ніж частка етнічних українців. Головний етнокультурний тренд 2014–2016 рр. у Криму збережеться. Зростання питомої ваги етнічних росіян за рахунок міграції та етнічної асиміляції частини українців та інших етнічних складників триватиме щонайменше до кінця часу його окупації.

Україні необхідно продовжити законодавче забезпечення статусу кримських татар як корінного народу. З наукового погляду в історичному й етнологічному розумінні корінними народами певної території вважають ті етнічні спільноти, що на ній сформувалися, утворилися або при-

наймі зазнали етновизначальних змін на головному етапі етнічної генези. Буває, що корінними народами певної території вважають такі етнічні спільноти, які хоч і не сформувалися на ній, але внаслідок тривалого перебування "пустили глибокі корені" на місцевому фізичному й духовному ґрунті [12, с. 105].

У такому історично-етнологічному розумінні корінними народами на території України сьогодні, безумовно, є український та кримськотатарський етноси. З певними застереженнями корінними в Україні вважають також караїмів і кримчаків. Решта народів, які представлені в Україні, є прийшлими і мають свої історичні чи етнічні батьківщини за межами України. Представники чи цілі групи вже сформованих етнічних спільнот мігрували в різний час в Україну (в її сучасних державних межах) [14], на етнічні території корінних народів України (досить часто в рідконаселені райони чи очищені від корінної людності).

Коли йдеться про статус корінних народів, тоді мають на увазі, насамперед, офіційно визнаний (чи наданий) у міжнародному праві та національному законодавстві політико-правовий статус певних етнічних спільнот, які потребують особливих чи додаткових прав. Ця потреба зумовлена тим, що такі народи перебувають у невідповідному економічному й соціальному становищі порівняно з етнічною більшістю чи з іншими сегментами суспільства і мають чимало перешкод на шляху збереження етнічної самобутності, соціального руху, економічного зростання та реалізації своїх прав.

Статус корінних надають народам, що ведуть племінний спосіб життя, соціальні, культурні й економічні умови яких відрізняються від інших груп і становище яких регулюється повністю або частково їхніми власними звичаями, традиціями або спеціальним законодавством; народам, що є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є дана країна, в період її завоювання, колонізації або у період встановлення існуючих державних кордонів і які, незалежно від їхнього правового стану, зберігають деякі або всі свої соціальні, економічні, культурні та політичні інститути.

Економічні, соціальні та культурні права корінних народів гарантуються у різних міжнародних і національних документах, серед яких засадничим є "Декларація ООН про права корінних народів" (прийнята резолюцією 61/295 Генеральної Асамблеї від 13 вересня 2007 р.) [3] Культурні права містять захист традиційних і релігійних практик, мов, святих місць, культурної спадщини, інтелектуальної власності, усної і традиційної історії тощо. Вельми важливою є стаття №3, де гарантується право на самовизначення корінних народів. Актуальними для України (з огляду на окупацію Криму) є низка інших прав корінних народів, зокрема: колективне право на життя в умовах свободи, миру та безпеки як самобутніх народів; дозволяти чи забороняти воєнну діяльність на своїх теренах; визначати пріоритети та розробляти стратегії освоєння чи використання своїх земель та інших ресурсів; право на швидке врегулювання конфліктів та спорів із державами чи іншими сторонами, а також на ефективні засоби правового захисту у випадку будь-якого порушення індивідуальних та колективних прав.

Вже у Конституції України 1996 р. йшлося про права корінних народів [7, с. 141]. Однак нормативно-правове забезпечення статусу та прав корінних народів України відбувалося мляво. Окупація Кримського півострова Російською Федерацією прискорила цю роботу. Через місяць від початку окупації (20.03.2014) Верховна Рада України ухвалила Постанову "Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантій прав кримськотатарського народу у складі Української Держави" [2, с. 581], яку підтримали 283 депутати. Кримськотатарський народ визнано корінним народом України,

йому гарантовано захист та реалізацію невід'ємного права на самовизначення у складі суверенної і незалежної української держави. Повноважним органом кримськотатарського народу визнано Меджліс як виконавчий орган Курултаю (що визнаний вищим представницьким органом кримськотатарського народу).

Усі сучасні народи планети з історично-етнологічно-го погляду є корінними на певних територіях. Проте у політико-правовому сенсі до корінних народів нині належить лише кілька відсотків населення Землі. Українцям, французам, німцям, китайцям, японцям та багатьом іншим етносам немає потреби надавати самим собі статусу корінних у своїх власних країнах, де вони історично є корінними, політично самовизначилися, розбудовуючи суверенні незалежні держави, формують політичний провід, становлять більшість громадян; мають назви, що є однокореневими з назвами їхніх країн. Від часу появи суверенної української унітарної держави на всій її території, включно з Кримським півостровом, український етнос вже має найвищий політико-правовий статус, який сьогодні можуть мати етнічні спільноти на Землі.

Після політичного програшу В. Януковича та Партії Регіонів можна було очікувати нову хвилю етнічного ренесансу в Україні, зокрема впровадження у суспільну практику державної мови. Проте, окупація Російською Федерацією частини української території зруйнувала постколоніальні тенденції етнокультурного розвитку, призвела до відновлення старого (часів СРСР) напрямку етноструктурних змін, звуження сфер функціонування української, кримськотатарської та інших мов, поставила етнокультурний розвиток навіть у короткостроковій перспективі у ситуацію невизначеності. В окупованій частині Донецької й Луганської областей відбувається зменшення частки етнічних українців, збільшується частка етнічних росіян.

На контрольованих Україною частинах Донецької й Луганської областей у розвитку етнокультурної ситуації визначальними є 2 чинники. 1. Актуалізація національної самосвідомості, патріотичних почуттів, зростання рівня національної (вірогідно, що й етнічної) консолідації. 2. Міграційний доплив тимчасового та постійного населення з окупованих Росією територій, що в середньостатистичному вимірі має за етнокультурними характеристиками певні відмінності порівняно з місцевою людністю районів прибуття. Природно, що серед вимушених переселенців з Донецька, Макіївки, Горлівки, Луганська та інших окупованих міст порівняно великі частки становлять етнічні росіяни, громадяни, що не володіють вільно українською мовою, атеїсти та віруючі Російської православної церкви.

На основній територіальній частині України, що не є окупована Росією, відбулася внаслідок російської агресії прискорена політична консолідація більшої частини нації на єдиній ціннісній, світоглядній, цивілізаційній, зовнішньополітичній, значною мірою історіографічній платформі. У певній частині віруючих Російської православної церкви в Україні змінилось на гірше ставлення до неї, її служителів. Посилилося етнокультурне дистанціювання від Росії та росіян, меншою мірою – від російської мови та російської культури. Зростає частка учнів, що навчаються українською мовою. Відбувається зростання рівня національної солідарності, здатності до соціальної мобільності й самоорганізації у критичних умовах, внутрішньої згуртованості, жертвовності за національні інтереси, честь і гідність. У цьому процесі беруть участь усі етнічні складники українського суспільства.

Сучасна українська влада, на жаль, не виправдано довго залишала чинними, недоторканими законодавчі норми, ухвалені за часів президентства В. Януковича. На практичну підтримку української мови спромоглися лише у 2016 р., запровадивши квоти на український та україномовний музичний продукт. З огляду на стан теле- і радіоефі-

ру, на мовну структуру українського контенту веб-ресурсів, зроблено надто мало для дієвої підтримки державної мови в усіх сферах суспільного буття. Очевидно агресія РФ (у комбінації з іншими причинами) заважає впроваджувати українську мову у суспільну практику, навіть міністри нею не говорять (гірше, ніж було за часів урядування М. Азарова).

Отже, вплив агресії РФ проти України на етнічну структуру населення країни у контексті визначальних тенденцій етноструктурних змін, що сформувалися на постколоніальному етапі історичного розвитку України, полягає у зміні тренду етноструктурного розвитку на окупованих теренах (на Донеччині й Луганщині почалося зменшення частки етнічних українців та зростання частки етнічних росіян; у Криму почалося зменшення частки кримських татар та зростання частки росіян, прискорилося зменшення частки українців), а також у стимулюванні, прискоренні позитивних етноструктурних змін у населення неокупованої частини України (зростання рівня національної консолідованості українського суспільства і меншою мірою – мовно-культурної).

Позитивні зміни етнічної ситуації (етнополітичної, етнокультурної, етнотериторіальної, етнодемографічної тощо), що відбувалися в українському соціумі у постколоніальний період та висока ймовірність подальшого збереження цих невідгідних для керівництва Російської Федерації тенденцій були, на нашу думку, серед найвагоміших причин агресії Російської Федерації проти України. Зосередження великої кількості етнічних росіян та мовно й культурно зросійщених груп у суміжних з Росією регіонах в умовах реваншистських настроїв російського суспільства та намірів російської влади було чинником небезпеки і визначило першочергові напрямки агресії РФ проти України. Українська влада після розпаду СРСР не усвідомлювала цієї небезпеки і не вживала відповідних дій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДжЕРЕЛ

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики: колективна монографія / П.П. Гай-Нижник (керівник проекту), Л.Л. Залізник, І.Й. Краснодемська та ін. – К., 2016.
2. Відомості Верховної Ради. – 2014. – № 15. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua>.
3. Декларация Организации Объединенных Наций о правах коренных народов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org>.
4. Звіт про науково-дослідну роботу "Історичні передумови та сучасні суспільні наслідки агресії Російської Федерації проти України" / Міністерство освіти і науки України. Науково-дослідний інститут українознавства (НДІУ). – 2016. – 31 с.
5. Ілларионов А. Этнический и языковой состав Луганщины – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/articles/23972.html>.
6. Киселева С.Н., Петроградская А.С. Динамика численности и расселения украинцев в Крыму, по данным всеобщих переписей населения XIX–XXI вв. // Геополитика и экогеодинамика регионов. – 2008. – Вып. 1–2. – С. 85–94.
7. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
8. Крылатов М. Российская перепись в Крыму: нестыковки и ошибки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/columns/krylatov/129980-rossijskaja-perepis-v-krymu-nestykovki-i-oshibki.html>.
9. Кухалейшвили Г. Валдайский посыл Путина: Новые интриги для Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://112.ua/statji/valdajskiy-posyl-putina-novye-intrigi-dlya-ukrainy-349375.html>.
10. Население Крыма и Севастополя: численность, национальный состав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.statdata.ru/naselenie-krima-i-sevastopolya>.
11. Тымчук Д., Карин Ю., Машовец К., Гусаров В. Вторжение в Украину: Хроника российской агрессии. – К., 2016.
12. Україна – Етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006.
13. Чирков О. Зміни питомої ваги українців у населенні України (в сучасних її межах) від кінця XIX ст. до початку XXI ст. // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. / НАН України. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Гол. ред. Г.А. Скрипник. – К., 2004. – Вип. 4(7).
14. Чирков О. Зовнішня міграція – головна причина наявності етнічно неукраїнської людності в сучасній Україні // Дзеркало тижня. Україна. – 2002. – № 3. – 25 січня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua>.
15. Чирков О. Зросійщення – найбільша загроза існуванню українського народу // Українці: світова нація перед викликами XXI століття: збірка статей конференції. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 343–364.

16. Чирков О. Історія України та етнічна будова її людності: взаємна зумовленість розвитку в ХХ ст. (національний та загальносвітовий виміри) // Українознавство. – 2011. – № 1(38). – С. 202–208.

17. Чирков О. Розвиток етнічної структури населення України впродовж останнього десятиріччя (1989–1998 рр.) // Історія України. – 1999. – № 42(154). – С. 6–8.

18. Чирков О. Сучасні тенденції розвитку етнічної структури населення України та її регіонів // Українознавство: Календар-щорічник / Інститут українознавства Київського університету. – К., 1998. – С. 45–52.

19. Чирков О. Центр ваги поросійщених українських мас пересувається на Донбас. (Російщення українців Донецької і Луганської областей за 13 років – від початку 1989 р. до кінця 2001 р. за статистичними даними) // Українознавство. – 2005. – № 1. – С. 225–228 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1690>.

20. Чирков О.А. Сучасні та можливі майбутні зміни етнічної будови людності Кримського півострова // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2006. – Т. VII.

21. Чирков О.А. Чи відновлять народи України втрачену чисельну перевагу в Криму? (Сучасні та можливі майбутні зміни етнічної будови людності Кримського півострова.) – К., 2006. – 40 с.

22. "Донбас передали Україні" Или Донбасс отняли у нее? – Андрей Илларионов [Блог А. Илларионова. Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aillarionov.livejournal.com/896574.html.cfnfnz>.

Надійшла до редколегії 13.04.2017.

O. Chyrkov, Research fellow
Research Institute of Ukrainian Studies

INFLUENCE OF THE RUSSIAN AGGRESSION OF 2014-2017 ON THE ETHNIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF THE OCCUPIED TERRITORIES AND OF UKRAINE IN GENERAL

Influence of the recent Russian aggression on the ethnic structure of the State population is studied in the context of the determining tendencies of ethno-cultural changes which have been formed during the postcolonial stage of historical development of Ukraine.

Key words: Ukraine, ethnic structure of the population, migration, assimilation, tendencies of development, aggression of the Russian Federation, Ukrainians, Crimean Tatars, Russians.

УДК 37 (477)

С. Бойко, канд. філос. наук, ст. наук. співроб.
Науково-дослідний інститут українознавства (Київ, Україна)

УКРАЇНОЗНАВЧІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ВИКЛИКИ ПОСТКОЛОНІАЛЬНОЇ ДОБИ

Проаналізовано роль українознавчих засад національно-патріотичного виховання як ефективного механізму збереження власного українського "генотипу" в національному освітньому просторі.

Ключові слова: патріотизм, етнічний патріотизм, територіальний патріотизм, державницький патріотизм, націоналізм, національний освітній простір, українознавчі засади національно-патріотичного виховання, постколоніальна доба.

Дослідження українознавчих засад національно-патріотичного виховання, за визначенням переважної більшості представників сучасного дискурсу в українознавстві, педагогіці, соціології, історії та філософії освіти, потребує перегляду з погляду реалії постколоніальної доби та російсько-українського конфлікту [3; 4; 6; 8; 10].

Якими же є українознавчі засади національно-патріотичного виховання? Які парадигми мислення та пізнання мають утверджуватися в сучасному українському освітньому просторі в контексті постколоніальної доби? Від яких застарілих непродуктивних парадигм пізнання мають позбутися сучасні українці? Спробою обґрунтування відповідей на ці запитання якраз і зумовлена актуальність нашого дослідження та його практична визначеність.

Тема і зміст статті є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми відділу української етнології Науково-дослідного інституту українознавства "Україна й українство в етнокультурних процесах світу".

Мета статті полягає у виявленні та подальшому аналізі українознавчих засад національно-патріотичного виховання як відповіді на виклики постколоніальної доби.

Об'єкт дослідження – національно-патріотичне виховання. Предмет дослідження – українознавчі засади національно-патріотичного виховання. Методологічні засади дослідження зумовлені специфікою об'єкта та предмета дослідження. Автор спиралася на принципи об'єктивності, системності, історизму, а також на комплекс загальнонаукових методів дослідження, зокрема метод структурно-функціонального аналізу та метод герменевтики, що дозволив зробити висновки, які надалі можна застосовувати на практиці задля використання українознавчих засад національно-патріотичного виховання як реалізації європейського вектору розвитку українського простору освіти та як відповіді на виклики постколоніальної доби.

Наукова новизна дослідження полягає у виявленні українознавчих засад національно-патріотичного виховання у вітчизняному освітньому просторі та здійсненні їх філософського аналізу в контексті реалізації європейсько-орієнтованої освітньої стратегії в Україні як відповіді на виклики постколоніальної доби.

З метою розкриття наукової новизни висвітливо спочатку деякі ключові поняття. Так, слово "патріотизм" походить від грецького *patris* (батьківщина) і означає моральний принцип, суть якого проявляється у любові до Батьківщини, готовності поступитися своїми приватними інтересами на користь її інтересів.

Як зазначає сучасний український філософ, Л. С. Тупчієнко, патріотизм – це відданість своїй батьківщині, своїй нації, гордість ними, гордість за свою культуру, мову. Це свідомо ідентифікація себе з ними, що в свою чергу свідчить і про політичний принцип, адже патріотизм упродовж тисячоліть відігравав об'єднуючу роль у боротьбі нації (батьківщини) з її ворогами. Патріотизм – це ще й певний спосіб дій, через який і проявляється любов до батьківщини. Окрім цього, патріотизм – це одне з найглибших почуттів, сформоване і закріплене століттями існування відокремлених етносів (держав) [5, с. 38].

У тлумачних словниках поняття "патріотизм" подається наступним чином: у Новому тлумачному словнику сучасної української мови (Київ, 2007, с. 474) наведено: патріотизм – це одне з найглибших громадянських почуттів, змістом якого є любов до своєї батьківщини, відданість своєму народові, готовність служити його інтересам. У Сучасному тлумачному словнику української мови (Харків, 2009 р., с. 423) визначення дається вже в дещо спрощеному варіанті: патріот – той, хто відданий своєму народові, інтересам певної справи.

Чому ж відбувається таке спрощення і чому у наведених визначеннях приховується зв'язок батьківщини з державою? На думку науковців, з якою не можна не

погодитися, "із такого тлумачення випливає, що держава вимагає любові до себе як до Вітчизни, а нерідко і пожертви, в тому числі і життям. А далі відбувається масове прославлення цих жертв як подвигів, як справжнього патріотизму. Насправді ж це далеко не завжди прояви цього високого почуття. Солдати 1941 р. віддавали своє життя, демонструючи свою любов до батьківщини, скільки гинули через бездарність керівництва держави та людожерські наміри стратегів світової революції.

Нагадаємо, що Вітчизна – це мати, а мати, за визначенням, буде вважатися найдорожчим для себе життя своїх дітей. Держава співвідноситься з батьківщиною у специфічний спосіб, а саме – у що обходиться утримання цієї держави її народові. Якщо вона вимагає злиднів, жертв, життів громадян, які становлять цю батьківщину, то вони мають право переосмислити належність до цієї держави. Поняття батьківщини – святе для людини, але право на життя вище. Тож нерідко буває, що держава закликає, змушує боронити вітчизну не в ім'я захисту життя її громадян, а задля збереження існуючого режиму" [5, с. 39].

У науковій літературі виділяють щонайменше три різновиди патріотизму, а саме: етнічний, територіальний та державницький. Етнічний патріотизм ґрунтується на почутті власної причетності до свого народу, любові до рідної культури, власної історії тощо. Цей патріотизм започатковується природою як відчуття родо-видових ознак народу, що є вродженими.

Територіальний патріотизм ґрунтується на любові до того місця на землі, до місцевості, ландшафту, клімату тощо, де людина народилася. Варто зауважити, що у свідомості представників національних меншин почуття територіального патріотизму відіграє неабияку роль. Певна етнічно-національна "уцмеленість", що є неминучим наслідком проживання на території не свого етносу, компенсується усвідомленням, що цей край є все ж для мене рідним і близьким. Покинувши його, така людина почуватиме за ним ностальгію, незважаючи на те, що етнічно він не є їй рідним.

Державницький патріотизм ґрунтується на вихованні у підростаючого покоління державницького світогляду і державницького почуття, того вищого патріотизму, який ґрунтується на державній ідеології і пов'язується з поняттям громадянськості. Державницький патріотизм має об'єднувальну силу. Окрім цього у науковій літературі підкреслюється, що якщо націоналіст любить свою націю, то патріот любить свою Батьківщину.

З приводу тлумачення спільних і відмінних складових у поняттях "патріотизм" і "націоналізм" у науковій літературі існує безліч різноманітних позицій вчених. Стосуються вони і питання за що гинуть патріоти? Наведемо декілька міркувань вчених.

На думку Л. С. Тупчієнко, головним у сьогоденній боротьбі українського народу є відстоювання зі зброєю в руках, у тому числі ціною людських життів, права на гідність, заможне життя в суверенній державі. Відтак боротьба з корупцією, наступ на олігархів – це невід'ємна частина фронту. Сотні жертв під Іловайськом, у Дебальцевому чи аеропорту Донецька можуть бути виправдані тільки успішним наступом і переможним завершенням економічної революції, тобто переходом до відкритої, ефективної економіки, остаточним утвердженням держави Україна як незалежного рівноправного суб'єкта міжнародної політики та запровадженням у суспільному житті високих гуманістичних цінностей.

Питання територіальної цілісності України на сьогодні теж є дуже актуальним. І принциповим у цьому контексті є визначення критеріїв, за якими варто визначити територію тієї чи іншої держави. Наприклад, з одного

боку, якщо брати до уваги, що ще за радянських часів Крим був у складі УРСР, то цілком закономірним є факт його належності у складі її наступниці – України. Але цей факт Росія нині не визнає, хоча за радянських часів все влаштовувало.

З іншого боку, Лемківщина, Кубань, північ Слобожанщини – хіба це не українські землі? Там українська людність жила набагато триваліший час, ніж Крим був у складі України. Але ці землі не називалися українськими. Україна їх втратила і на них не претендує.

Важливим фактом у розкритті поняття патріотизму є те, що воно дуже пов'язане з поняттям "незалежність". Так, сучасні Сполучені Штати Америки стали батьківщиною для людей практично усіх національностей планети. До державної самостійності вони пройшли тернистим шляхом, на якому були і війна за незалежність від Великої Британії, і громадянська війна, і жорстока боротьба з внутрішнім ворогом – корупцією та олігархією.

Такими ж колоніями Великої Британії були Канада та Австралія – сучасні високорозвинені країни, але вони не знали війн за незалежність. Натомість в Африці ось уже понад півстоліття не вщухають криваві "розбірки", де в ім'я незалежності гинуть сотні тисяч людей, а злиднів, хвороб, інших суспільних "виразок" не меншає.

На думку сучасного історика, професора, Ю. А. Чугаєнка, патріотизм не суперечить доброзичливому ставленню або симпатіям до інших держав і народів. Людина може захоплюватися культурою, традиціями або політичним ладом будь-якої держави, але це зовсім не означає, що він не патріот власної держави. Тут є один нюанс: людина, яка любить чужу країну більше ніж свою, не є патріотом.

Ю. А. Чугаєнко стверджує, що в основі патріотизму лежить, перш за все, любов до своєї батьківщини, народу незалежно від національної приналежності. Націоналізм в своїй основі, як зазначає науковець, на перше місце висуває любов лише до своєї нації та виявляє дискримінаційне ставлення до інших етносів країни проживання. Заради цих інтересів, які нерідко хибно розуміються, його прихильники готові до будь-яких активних і навіть агресивних дій [7, с. 36].

Про український націоналізм Ю. А. Чугаєнко висловлює таку думку: "... з моменту здобуття незалежності в Україні, керівництво країни, стурбоване катастрофічним станом економіки та гуманітарної сфери, все правління передало в руки переважно представникам ліберальних кіл суспільства і Західної України, які, треба прямо сказати, вміло використовували цей механізм впливу на населення країни, особливо молоді. У результаті анафемі був відданий весь попередній період розвитку України, але водночас почала бурхливо рости популяризація націоналізму. Наукові сили певної спрямованості були кинуті на доказ давнього походження українського етносу, утвердження самобутності української нації. Ще свіжа пам'ять, як при президенті В. Ющенко стала завзято нав'язуватися теорія трипільського походження українців" [7, с. 37].

Але на цьому "наукова думка" національно стурбованої частини товариства, як зазначає Ю. А. Чугаєнко, не заспокоїлася: "у 2012 р. громадськості був представлений телевізійний проект виробництва каналу "Україна" – "ДНК-портрет нації". Результати тесту показали наступну вибірку – "вся історія про слов'ян придумана Москвою з метою виправдати ідею, що українці, росіяни і білоруси – це один народ". Викликає сумнів, що такий т.зв. науковий підхід до дослідження генезису нації буде сприяти зростанню патріотичних настроїв в суспільстві. А ось результат проведеної політики вже в наявності – це глибокий розкол між Сходом і Заходом. Зауважимо, що це протистояння торкнулося і церковної сфери. В країні посилюється відверте гоніння на канонічне православ'я" [7, с. 37].

На думку відомого київського історика, голови всеукраїнської громадської організації "Наукове гуманітарне товариство", координатора інтернет-проекту "ЛІКБЕЗ. Історичний фронт" (likbez.org.ua), старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ К. Галушка, яку розділяє і автор статті, проблеми формування молодшої Української держави виникли не вчора, і всі її недавні "вожді" аж ніяк не були зразками державної розсудливості. Про сумнівне "братерство східнослов'янських народів" тепер можна забути. Останні події по-новому ставлять старі запитання: що таке Україна? Звідки вона взялася? Який сенс української ідеї?

На ці запитання К. Галушко дає відповіді у працях "Український націоналізм: лікнеп для росіян, або Хто й навщо придумав Україну (2010, 2012, 2017)", "Український націоналізм: короткий курс з історії України" (2017).

Науковець зазначає, що оскільки в українських паспортах немає графи "національність", то саме поняття "українець" в останні двадцять п'ять років набуває дещо іншого значення. "Українцем" тепер може бути і росіянин, і татарин, і єврей. Формується українська громадянська нація, яка спирається на традиції українців, які власне й створили цю країну і державу [1, с. 8].

Згідно з нормативно-правовою базою України, під національно-патріотичним вихованням дітей та молоді розуміємо комплексну системну і цілеспрямовану діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави.

Говорячи про національний простір освіти, автор статті поділяє думку О. І. Якимчук, яка тлумачить його як систему закладів освіти та взаємодію усіх суб'єктів освітнього простору у межах національної держави щодо вироблення та реалізації єдиної стратегії розвитку освіти на єдиних когнітивних засадах. Національний простір освіти – це певний процес взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу, причому кожен з яких не просто виконує свої функції, а й робить цей процес унікальним вже тільки тим, що має свою психологію, свідомість, ціннісний та емоційний світ тощо [9, с. 100].

У дисертаційній роботі О. І. Якимчук особливу увагу приділено дослідженню потреби переходу від філософсько-когнітивних засад колишньої "союзної" системи освіти до самобутньої національної системи освіти, а також аналізу ролі посттоталітарної свідомості у вітчизняній освіті, пошуку механізмів її мінімізації, експлікації соціокультурних викликів когнітивній сфері та виявленню шляхів їхнього подолання у вітчизняній освіті.

Сучасний світ формує для людей нові, все більш відповідальні виклики. Готуючись до життя у цьому світі, люди ведуть інтенсивний пошук відповідей як щодо контурів майбутньої реальності, так і до власного статусу, стилів мислення, поведінки та діяльності.

Під українознавчими засадами національно-патріотичного виховання нами пропонується розуміти комплекс українських світоглядних, духовних та культурних характеристик, який допомагає акцентувати увагу людей на важливості значення знань про Україну та український світ, які є визначальними для українського державотворення, засвідчують тривалість і непростий шлях України до незалежності, підкреслюють цінність ідеї власної державності та утвердження України як незалежного рівноправного суб'єкта міжнародної політики.

Якщо ми хочемо знати, про що думають українські діти і молодь, що відчувають і про що мріють у цей надскладний, сповнений великих перемог і глибоких втрат час, маємо можливість дізнаватися про це під час проведення різних науково-освітніх, літературно-мистецьких та інших різноманітних навчально-виховних проектах та заходах.

Книга "Життя – Тобі ...", яка вийшла у світ у 2015 р. є результатом проведення одного із Міжнародних літературно-мистецьких конкурсів, який має назву "Життя – Тобі ...". Вказаний конкурс відбувся завдяки спільним зусиллям Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків із діаспорою НУ "Львівська політехніка" (МІОК) та норвезько-української організації "Maidan Norway". Метою Конкурсу було проаналізувати дитячі думки та оцінки подій 2013–2015 рр., виявити дитяче бачення і розуміння понять "європейські цінності", "демократичні свободи", "відстоювання інтересів держави", розуміння подій, що відбуваються в Україні [2].

На Конкурс надійшло понад 7 000 робіт з усіх регіонів України, зокрема з окупованих територій, та з Греції, Іспанії, Норвегії, Польщі, Португалії і Франції.

Книга "Життя – Тобі ...", за словами директора МІОК І. Ключковської, – це документ епохи України XXI ст., коли, виборюючи свободу, покпали життя Герої Небесної Сотні і тисячі воїнів стали в обороні Держави від російського агресора, який посягнув на нашу незалежність [2, с. 4]. Зі змісту цієї книги можна зробити висновки про те, що діти все правильно розуміють і оцінюють. На їхню долю випали складні переживання і втрачені рідні, вимушені переїзди і звикання до життя в нових умовах, бомбардування і переховування у підвалах, хвилювання за наших вояків, яких полюбили так, як вміє лише дитяче серце – самовіддано і глибоко.

Науково-дослідний інститут українознавства також проводить цілеспрямовану роботу щодо національно-патріотичного виховання дітей та молоді, враховуючи при цьому українознавчу спрямованість процесу.

Так, наприклад, вже 10 років поспіль Інститут українознавства проводить Міжнародний конкурс з українознавства для учнів 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (відповідно до Правил проведення Конкурсу, зареєстрованих в Міністерстві юстиції України 11.09.2013 р. за № 1567/24099 та Листа Міністерства освіти і науки України від 06.09.2016 р. № 2-14-1725-16 "Про організацію X Міжнародного конкурсу з українознавства для учнів 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів").

Метою Конкурсу є залучення учнівської молоді до наукових досліджень феноменів України та українства в сучасних соціокультурних процесах.

У X Міжнародному конкурсі з українознавства для учнів 8–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів у 2017 р. взяли участь 231 школяр з 23 областей України, м. Києва, Іспанії, Казахстану, т. зв. Придністровської Молдавської Республіки. На заключний етап Конкурсу, який відбувався 30 березня – 1 квітня 2017 року, до Києва було запрошено 94 учні, чії роботи набрали найбільшу кількість балів за рецензуванням учнівських конкурсних робіт та підсумками роботи комісії з відбору претендентів до II (очного) етапу Конкурсу.

За результатами проведення Конкурсу участь у ньому сприяє кристалізації громадянсько-патріотичного самовизначення школярів на основі поваги до держави, історії, традицій, культури українського народу, пізнання України через дослідницьку роботу учнівської молоді.

У рамках проведення X Міжнародного конкурсу з українознавства 30 березня 2017 р. Науково-дослідний інститут українознавства організував і провів круглий стіл для педагогів на тему: "Як зберегти українознавче наповнення у реформованій школі", під час роботи якого з доповідями ви-

ступили наукові керівники конкурсних учнівських робіт, вчителі українознавства, представники від МОН України, представники від навчальних закладів, з якими Науково-дослідний інститут українознавства уклав договори про співпрацю та науковці Інституту українознавства.

Метою круглого столу є зосередження уваги педагогічних колективів на національно-патріотичному самовизначенні молоді та ідейно-ціннісних засадах вивчення історії, традицій, культури українського народу та визначних діячів історії та культури у програмових курсах середньої освіти.

У ході проведення круглого столу висувалися для обговорення такі питання: як зробити школу осередком української культури, як забезпечити українознавчу складову в реформованій школі, вивчення досвіду залучення учнів до українознавчої науково-пошукової та волонтерської роботи.

Підсумком роботи круглого столу стала прийнята ухвала, в якій визначено важливість збереження в навчальному плані школи як окремих предметів: історії України, української літератури й українознавства.

У 2017 році Інститутом українознавства було проведено Всеукраїнський конкурс студентських та аспірантських есе "Перспективи Української національної революції у XXI ст.", переможці якого були відзначені в Київському міському будинку вчителя у рамках IV Бандерівських читань.

Це лише незначні приклади діяльності різних установ, але і вони вже підкреслюють, що у сучасному українському освітньому просторі українознавчі засади національно-патріотичного виховання і є своєрідною відповіддю на виклики постколоніальної доби.

Підсумовуючи матеріали статті, можна сказати, що патріотизм – невід’ємна ознака цивілізованої людини, саме це почуття єднає людей у націю, батьківщину, стимулює до праці і подвигів в ім’я їх збагачення і розквіту, сповнює почуттям гордості за рідну землю, історію і культуру свого народу.

S. Boiko, Phd, Researcher
Research Institute of Ukrainian Studies (Kyiv, Ukraine)

PRINCIPLES OF UKRAINIAN NATIONAL-PATRIOTIC EDUCATION IN RESPONSE TO THE CHALLENGES OF POST-COLONIAL ERA

The article analyzes the role of Ukrainian bases of patriotic education as an effective mechanism for the preservation of their own Ukrainian "genotype" in national educational space.

Key words: patriotism, ethnic patriotism, territorial patriotism, state patriotism, nationalism, national educational space, Ukrainian bases of patriotic education, post-colonial era.

УДК 7.011(477):355.01

Українознавчі засади національно-патріотичного виховання мають забезпечити високу якість національної освіти своїх громадян і допомогти зберегти власний український "генотип" в національному освітньому просторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галушко К. Український націоналізм: короткий курс з історії України. – К.: Видавництво "А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА", – 2017. – 129 с.
2. Життя – Тобі ... – Львів: Видавництво "АПРІОРИ", 2015. – 360 с.
3. Патріотизм у системі сучасних суспільних цінностей: матеріали XV науково-практичної конференції. – К.: ВНЗ "Національна академія управління", 2016. – 188 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://nam.kiev.ua/files/publications/978-966-8406-95-9-\(konf\).pdf](http://nam.kiev.ua/files/publications/978-966-8406-95-9-(konf).pdf).
4. Плохій С. Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності / Сергій Плохій; пер. з англ. Романа Ключка. – Харків: Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2016. – 496 с.
5. Плохій Л. С. Патріотизм у системі смислотворчих цінностей / Л. С. Тупчієнко // Патріотизм у системі сучасних суспільних цінностей: матеріали XV науково-практичної конференції. – К.: ВНЗ "Національна академія управління", 2016. – С. 38–40.
6. Формування єдиного відкритого освітньо-наукового простору України: оптимальне використання засобів забезпечення випереджального розвитку. Аналітична доповідь [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/catalogue/14/0/1/>.
7. Чугаєнко Ю. А. Патріотизм и национализм: общее и различие / Ю. А. Чугаєнко // Патріотизм у системі сучасних суспільних цінностей: матеріали XV науково-практичної конференції. – К.: ВНЗ "Національна академія управління", 2016. – С. 35–38.
8. Шапран Ю. Концептуальні підходи до створення інноваційного освітнього середовища / Ю. Шапран // Вісник інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 11. – С. 121–124.
9. Якимчук О. І. Філософсько-когнітивні засади розвитку національного простору освіти: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10 / О. І. Якимчук; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2015. – 198 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.16/dis_Yakimchuk.pdf.
10. Ярошенко А. О. Напрями модернізації української освітньо-інформаційної політики / А. О. Ярошенко // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – Вип. 3: збірник наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 122–130.

Надійшла до редколегії 14.04.2017

Н. Авер'янова, канд. філос. наук, наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КОНСОЛІДАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА В КОНТЕКСТІ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Складний період, у якому нині перебуває Україна – війна на Сході нашої держави, політична дестабілізація всередині країни та соціально-економічна криза потребують значного посилення консолідаційних процесів у суспільстві. При цьому найболючішою і найактуальнішою залишається проблема агресії з боку північної сусідки. Не дивлячись на низку доказів присутності російських військ на українській території, Російська Федерація вперто не визнає цей факт, що дає підстави українській стороні розглядати зазначений збройний конфлікт як гібридну війну.

Історичний досвід переконливо демонструє, що за допомогою впливу на суспільну свідомість можна досягти значних результатів у напрямку формування певних ідеалів, цінностей, духовних потреб, стереотипів і патріотичних настанов соціуму. Таким специфічним засобом впливу на суспільну свідомість є мистецтво. Тому продумане і цілеспрямоване використання мистецтва у сучасних умовах гібридної війни здатне виступити потужним чинником консолідації українства.

Ключові слова: мистецтво, українське мистецтво, сучасне українське мистецтво, гібридна війна, консолідація суспільства.

Прагнення України бути самостійним суб'єктом міжнародних відносин та її небажання перебувати в фарватері російської зовнішньої політики призвело до російсько-українського конфлікту. Не дивлячись на низку доказів присутності російських військ на українській

території, Росія вперто не визнає цей факт. Проте зрозуміло, що йдеться хоча і про замасковану, але зовнішню агресію, що дає підстави українській стороні розглядати збройний конфлікт на своїй території як гібридну війну. У такій складній ситуації загрози суверені-

тету та територіальній цілісності України, збалансована культурно-мистецька політика може виконувати одну з ключових ролей суспільних інтеграторів. Тобто використовуючи мистецтво, зокрема українське, як специфічний інструмент впливу на суспільну свідомість, можна консолідувати українство навколо значущих для української держави цінностей і смислів.

Мистецтво як своєрідний універсальний спосіб буття здатне інтегрувати зовнішні культурні смисли в духовний світ людини. Воно, постаючи формою духовно-практичного освоєння дійсності, активно синтезує в емоційно-образній структурі нескінченну багатогранність соціокультурних відносин і здатне активно перетворювати реалії людського буття в художню реальність, яка, в свою чергу, виконує роль не лише засобу відображення, але й специфічного духовного чинника людських дій, вчинків, творчості в усіх сферах життя людини й суспільства. Звичайно, мистецтво в силу своєї художньо-образної природи ніколи не зможе пропонувати суспільству чи окремій його особистості для реалізації свої художні ідеї в однозначній формі, бо якби це було так, то воно втратило б найсуттєвіше – феномен естетичного. Однак через сферу мистецтва, яке здатне до навіювання та емоційно-смыслового підсилення, завжди відбувалося осудження негативних чи схвалення позитивних для суспільства тенденцій.

Як відомо, термін "гібридна війна" (hybrid warfare) став популярним завдяки американському військовому теоретику Френку Хофману (Frank Hoffman), який охарактеризував її як війну, що поєднує в собі низку різних режимів ведення війни, включаючи звичайні можливості, іррегулярну тактику і формування, терористичні акти, кримінальний безлад [11, с. 36]. Розуміння суті гібридної війни виходить за межі традиційних понять про війну, гібридна війна спрямовується на контроль суспільної свідомості країни-противника, направлена на створення тотального хаосу на території держави-опонента. Боротьба за політико-економічне домінування над країною-опонентом відбувається як силовими, так і не силовими методами. Серед населення, управлінських, державних і військових структур впроваджуються безладдя та плутанина, в таких умовах конфлікту досить важко відрізнити мирних громадян від терористів, союзників від ворогів. Военні дії направлені не на фізичне знищення армії противника, а на її виснаження та деморалізацію. У гібридній війні, зазначає Г. М. Яворська, цілковита воєнна перемога неможлива для жодної з воюючих сторін (на відміну від традиційних воєн) [10, с. 45].

У квітні 2014 р. Франк ван Каппен, генерал-майор у відставці, член верхньої палати парламенту Нідерландів, у минулому радник із питань безпеки при ООН і НАТО, коментуючи воєнний конфлікт в Україні, охарактеризував гібридну війну як війну, в якій відбувається "змішування класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, яка веде гібридну війну, укладає угоду з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не в змозі, адже будь-яка держава зобов'язана дотримуватись Женевської конвенції і Гаазької конвенції про закони сухопутної війни, домовленостей з іншими країнами. Всю брудну роботу вона може перекласти на плечі недержавних формувань" [6]. Українська держава зіштовхнулася саме з цими методами ведення воєнних дій: російські регулярні війська безпосередньо не перетинають

український кордон; відбулася змова Російської Федерації з недержавними формуваннями – групами сепаратистськи налаштованих місцевих мешканців і криміналітету, зв'язок з якими вона повністю заперечує; у конфлікт на українській території долучається все більше бойовиків і найманців; з боку Росії здійснюється потужна інформаційна кампанія, направлена на політичну та економічну дестабілізацію в Україні тощо.

Зважаючи на те, що особливістю сучасної гібридної війни є всезростаюча роль інформаційно-психологічного чинника, за допомогою якого країна-агресор, використовуючи людські ресурси країни-опонента, досягає своїх цілей, то українській стороні варто залучати в культурно-мистецьку політику, насамперед, українське мистецтво. Адже воно акумулює культурно-історичний та емоційно-естетичний досвід минулих поколінь українства, втілює і передає ціннісне ставлення до світу крізь призму етнонаціональної специфіки, унеможлиблює прояви етнокультурної та духовної асиміляції нації. Українське мистецтво репрезентує знаково-символічне й образно-смыслове наповнення культурної спадщини українців, без якої не можливе національне буття українства. Образно-смыслові система, втілена в творах українського мистецтва, робить доступною безпосередньому співпереживанню сукупність соціокультурних форм історичного буття українців у їхньому розвитку і збагачує внутрішній світ реципієнта. Цим самим українське мистецтво оптимізує формування національного образу світу, а також закладає основи цілісного світобачення як на рівні особистості, так і на рівні суспільства.

Прикро те, що мистецтво, зокрема українське, не достатньо затребуване як суспільством, так і українською державою, що обумовлено багатьма чинниками. Одним із них є соціально-економічна криза в Україні, що не сприяє доступності мистецьких надбань до широких верств населення. Так, згідно з даними Державної служби статистики України видатки зведеного бюджету України на культуру і мистецтво зменшились (у % до ВВП: 2012 р. – 0,6%; 2013 р. – 0,6%; 2014 р. – 0,5%; 2015 р. – 0,1% (не включені видатки бюджетів Автономної Республіки Крим і м. Севастополь)); значно зменшилась кількість громадян, які відвідують концерти (2012 р. – 4,2 млн.; 2013 р. – 4,1 млн.; 2014 р. – 2,4 млн.; 2015 р. – 2,5 млн.); скоротилась кількість відвідувань театрів (2012 р. – 6,3 млн.; 2013 р. – 6,4 млн.; 2014 р. – 5,4 млн.; 2015 р. – 5,6 млн.); відвідування музеїв (2012 р. – 18,9 млн.; 2013 р. – 18,7 млн.; 2014 р. – 14,2 млн.; 2015 р. – 15,1 млн.) [5, с. 8–9]. У регіонах, у малих містах і селах, більшість культурно-мистецьких закладів, які залишилися у спадщину з радянських часів, потребують значної модернізації – як оновлення матеріально-технічної бази і капітального ремонту будівель, так і зміни кадрового складу. Досить часто клуби, кінотеатри, бібліотеки формально існують, проте фактично вони не працюють або виконують функції, не пов'язані з культурно-мистецькою діяльністю. У січні 2017 р. на засіданні стратегічної сесії щодо децентралізації у сфері культури міністр культури Євген Нищук зазначив, що упродовж 2016 р. була здійснена повна інвентаризація галузі культури. За її результатами визначено, що більш, ніж 1500 культурно-мистецьких закладів первинного рівня знаходяться під загрозою закриття [7]. Все це демонструє руйнування культурно-мистецької інфраструктури в державі та ускладнює можливості виконання соціальних функцій мистецтва в українському суспільстві.

Тяжкі наслідки несистемної та недостатньої присутності української культури і мистецтва (загалом етнонаціональної політики) спостерігаємо в Автономній Респуб-

бліці Крим і на Сході України. У мешканців цих територій сформувалася слабка громадянська ідентичність ("Я – громадянин України"), вона формувалася під російсько-імперським впливом, створивши підґрунтя для антиукраїнських і сепаратистських настроїв, що сприяло успішності російської гібридної тактики на Кримському півострові та на Сході України. Крим і окремі території Донецької та Луганської областей з їхнім широкомасштабним домінуванням російської мови, культури, мистецтва, радянської символіки, традицій і міфів, з їхньою орієнтацією на Російську Федерацію як заможну і сильну державу, не сприяли українському проекту з його європейським вибором.

Оскільки Російська Федерація у гібридній війні проти України поряд із справжньою зброєю активно використовує інформаційну зброю, то для нашої держави залишається стратегічним питання розбудови української інституції сучасного мистецтва. Адже політика сприяння розвитку сучасного українського мистецтва – один із напрямків культурної дипломатії, а "важливим складником культурної дипломатії на сьогодні є безпековий аспект" [4, с. 56]. У сьогоднішній сучасне мистецтво постає одним із засобів формування іміджу української держави як демократичної, освіченої та цивілізованої країни, бо сучасне мистецтво – це і віддзеркалення суспільства та його гострих проблем, і нові технології, і креативні ідеї. За допомогою сучасного мистецтва Україна розширює зв'язки між українською і зарубіжними арт-спільнотами та підвищує інвестиційну привабливість держави.

Недаремно в Аналітичній доповіді до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році" зазначається, що серед важливих завдань у сфері культури суспільства особливо невідкладними є "розроблення програми щодо обов'язкової організаційної, медійної та фінансової допомоги держави для участі митців у щорічному Венеційському бієнале сучасного мистецтва, а також в інших світових культурних заходах подібного рівня" [2, с. 373]. Слід зазначити, що Венеційське бієнале (проводиться з 1895 р.) – всесвітня виставка сучасного мистецтва – contemporary art, де презентовані новітні мистецькі технології, де розкривається творчий потенціал не лише окремих художників, а всієї країни, яку вони представляють. "Це найбільше та найдорожче сьогоднішнє зібрання сучасної образотворчості, визначення мистецької моди на найближчі два роки і проголошення групи лідерів contemporary art. Це сплетіння політичних, фінансових, творчих та індивідуальних якостей держави і її митців, та що найголовніше – сприйняття чи несприйняття репрезентантів з його батьківщиною у контексті мистецтва усього світу" [9, с. 238]. Сьогодні позитивні тенденції в сучасному українському мистецтві – це поява нових стилів, жанрів, імен, різних художніх груп, творчих об'єднань та головне – українські митці дедалі більше стають носіями національних інтересів, відчувають свою відповідальність перед державою і нацією; митцями і їхніми художніми творами, певною мірою поширюються українські впливи за кордоном.

Так, наприклад, яскравим мистецьким здобутком України є перемога Джамали на Євробаченні – 2016, яка пісенною композицією "1944" розповіла про сталінську депортацію кримськотатарського народу. Водночас, ця пісня на історичну тематику співзвучна сучасним подіям в Україні – вторгненням російських військ на українську територію, внаслідок чого відбулася воєнна окупація Автономної Республіки Крим і міста Севастополь. Мистецтвом, піснею на конкурсі

міжнародного рівня, українська мисткиня кримськотатарського походження ще раз мала можливість нагадати світові про незаконну анексію Кримського півострова. Суттєво те, що світове співтовариство почуло справжній голос Криму, про трагедію його корінного населення – кримськотатарського народу і про порушення його прав.

Найбільший у світі Франкфуртський книжковий ярмарок (Німеччина) у наші дні водночас постає і виставкою, і книговидавничим бізнес-форумом. Участь у ньому означає вихід на світовий рівень як для держави, так і для видавця; це одне з пріоритетних місць, де проводиться культурна політика. В 2015 р. для України зазначений книжковий ярмарок мав важливе стратегічне значення, бо на ньому презентувалися видання, які висвітлювали драматичні події Євромайдану та війну на Сході України. Це дало можливість ознайомити світову спільноту з реальними подіями в нашій державі на протипаузу російській пропаганді, яка поширює недостовірну та перекручену інформацію, що призводить до незрозуміння країнами-союзницями України суті збройного конфлікту в Донецькій і Луганській областях. У результаті певна частина стратегічних партнерів української держави не визнає Росію як агресора, що ускладнює дипломатичні зусилля України щодо врегулювання збройного конфлікту на Донбасі. Україні потрібно прикласти немало зусиль, щоб сформувати у країнах-союзницях єдине бачення Росії як країни-агресора, що не лише окупувала і анексувала АР Крим, а й спричинила збройний конфлікт на Сході України [1].

Франкфуртський книжковий ярмарок 2016 р. для України також мав важливе культурно-стратегічне значення – вперше 9 українських книжок було відзначено у категоріях: 1) найкращі ілюстрації та обкладинки, 2) найкрасивіші книги світу 2016 р. на Франкфуртському книжковому ярмарку, 3) найкращі дитячі та підліткові видання з усього світу [8]. Значною подією оригінального національного стенду України стала презентація унікальної книги "Казимир Малевич. Київський період 1928 – 1930", яка продемонструвала світові беззаперечний зв'язок талановитого художника з Україною та її мистецтвом й те, що Казимир Малевич був і українським художником. Також у рамках програми відбувалася дискусія "Поетія в контексті війни. Війна в контексті поезії" і "Україна: поезія в період війни". На книжковому ярмарку українські митці показали, що мають достатньо креативного потенціалу, щоб на гідному рівні представити нашу державу як перспективного і надійного партнера на ринку.

Українські художники, поети, письменники беруть участь і в міжнародних книжкових форумах у Парижі, Лондоні, Вільнюсі, Мінську, Болоньї, Лейпцигу, Санкт-Петербурзі. Наприклад, літературну нагороду Центральної Європи "Ангелус" (нагорода – чек майже на 49 тисяч доларів США та статуетка польської різьбярки Еви Россано), яка вручається за найкращу прозову книгу польською мовою, де відображені актуальні питання сучасності, отримали такі українські письменники як Юрій Андрухович (2006), Оксана Забужко (2013), Сергій Жадан (2015).

Участь української держави в європейських мистецьких заходах сприяє ефективній інтеграції України до європейського соціокультурного простору. Так, презентація більше 50 виставок Петриківського розпису (можна розглядати його як мистецький національний бренд нашої держави) у посольствах України країн Єврозоюзу, Європейському Парламенті в Брюсселі, в штабквартирі ЮНЕСКО у Парижі, університеті Мадрида і місті Барселона слугували тому, що в 2015 р. ЮНЕСКО включило Петриківський розпис до Списку нематеріа-

льної культурної спадщини людства. Таке міжнародне культурне досягнення України свідчить і про визнання її мистецьких надбань, і про розширення культурних зв'язків зі світовою арт-спільнотою. А виставка робіт українського скульптора XVIII ст. Іоана Георгія Пінзеля у Луврі (листопад 2012 р. – лютий 2013 р.) актуалізувала давнє українське мистецтво у сучасному світовому художньому просторі. Зазначена виставка продемонструвала спільність розвитку мистецтва європейських держав і теренів України, адже в роботах майстра чітко простежується стиль центральноевропейського пізнього бароко.

Вплив мистецтва на суспільство значний, він значно сильніший, ніж той, що відображений сьогодні у державних документах. Мистецтво, поєднуючи раціональне й емоційне, ідеологічне й психологічне з певним типом художнього мислення та яскравим виявом національного характеру, здатне комплексно впливати на формування цілісної особистості, котра, з одного боку, відчуває єдність з всесвітніми культурними надбаннями, а з іншого, – усвідомлює себе носієм національних цінностей. Тому важливо сприяти вивільненню соціального потенціалу мистецтва та використанню його у розвитку та консолідації українського суспільства. Українські письменники, художники, поети, музиканти, кінорежисери та артисти через мистецькі твори прагнуть донести і до європейської аудиторії, і до своїх російських колег власне бачення важких і болісних проблем, які переживає на даному етапі українська держава. Вони демонструють світові українські досягнення, особливості національного розвою, труднощі, які виникають у процесі становлення демократичних інститутів, екологічні та демографічні проблеми. Таке аналітичне й критичне осмислення всіх цих проблем і сприяє утвердженню України як демократичної держави та слугує просуванню її на міжнародній арені. В цілому, культурно-мистецька політика сприятиме згуртуванню українського суспільства лише тоді, коли вона буде соціально спрямованою, "сама наближеність до соціально значущих проблем робить її засобом консолідації" [3, с. 179].

Українські культура і мистецтво можуть стати засадничими у системі заходів реінтеграції окупованого Донбасу до українського гуманітарного поля. Саме в умовах української національної культури, що виступає інтегративним чинником для факторів, які творять національну свідомість та самосвідомість особистості, формується національно свідомою особистість. Для цього необхідно відновлювати систему міжрегіонального мистецького співробітництва, створювати різноманітні культурно-мистецькі програми, спрямовані на подолання пострадянських і постколоніальних стереотипів. Важливо зміцнювати роботу культурно-мистецьких закладів, активно проводити просвітницьку діяльність на східноукраїнських територіях. На противагу російській пропагандистській системі, яка надзвичайно розгалу-

жена і включає в себе ЗМІ, Інтернет-мережі, книговидання, кіно, театри, фестивалю та виставкову діяльність, громадські та релігійні організації, Україні необхідно збільшувати кількість якісних фільмів українського виробництва та на українську тематику, поліпшувати стан об'єктів культурної спадщини, забезпечувати доступність громадян до мистецьких надбань, модернізувати культурологічну освіту згідно з сучасними вимогами, розширювати мережу дитячих шкіл мистецтва. Залучати твори самобутнього українського мистецтва у виховний процес, що суттєво збагатить не лише духовний світ молоді, а й сприятиме формуванню у неї почуття приналежності до української нації. При цьому необхідно зосереджувати виховний потенціал українського мистецтва на патріотизмі, бо патріотизм – це не лише любов і повага до нації, це і почуття необхідності постійної боротьби за політичну, економічну й культурно-мистецьку свободу своєї нації.

Отже, мистецтво в наші дні слід розглядати як важливий соціокультурний інструмент досягнення порозуміння між країнами і спільнотами. Сучасне українське мистецтво поступово утверджується у світовому художньому просторі. Воно гостро й вчасно реагує та відображає суспільні проблеми, стимулюючи спільноту до їхнього вирішення. Активне включення українського мистецтва в культурно-мистецьку політику держави в сучасних умовах гібридної війни сприятиме консолідації українства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авер'янова Н. М. Гібридна війна: російсько-українське протистояння // Науковий журнал "Молодий вчений". – 2017. – № 3(43). – С. 30–34.
2. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році". – К.: НІСД, 2015. – 684 с.
3. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році". – К.: НІСД, 2016. – 688 с.
4. Виклики та загрози гуманітарній безпеці Української Держави. Серія "Гуманітарний розвиток". Випуск 4: Зб. наук.-експерт. матеріалів / За заг. ред. С. І. Здіюрука. – К.: НІСД, 2015. – 104 с.
5. Державна служба статистики України. Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2015 році. Статистичний бюлетень / Відповідальний за випуск О. О. Кармазіна. – К.: ДССУ, 2016. – 94 с.
6. Піджак рвется по шву. Інтерв'ю на "Радио Свобода" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svoboda.org/a/25362031.html>.
7. У Києві відбулася стратегічна сесія щодо децентралізації у сфері культури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://micult.kmu.gov.ua/control/publicat/article?art_id=245188013.
8. Франкфуртський книжковий ярмарок 2016: здобутки українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://starylev.com.ua/news/frankfurtksyuknyzhkovyy-yarmarok-2016-zdobutky-ukrayinciv>.
9. Шпитковська Н. Перетин світових культур на прикладі Венеційської бієнале / Наталя Шпитковська // Сучасне мистецтво. Наук. зб. – К.: Фенікс, 2014. – Вип. X. – С. 237–243.
10. Яворська Г. М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт // Стратегічні пріоритети. Серія "Політика". – 2016. – № 4(41). – С. 41–48.
11. Hoffman Frank G. Hybrid Warfare and Challenges // Joint Force Quarterly (JFO). – 2009. – Issue 52, 1st Quarter. – Pp. 34–39.

Надійшла до редакції 14.04.2017

N. Averianova, Phd, Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

CONSOLIDATION POTENTIAL OF UKRAINIAN ART IN THE CONTEXT OF HYBRID WARFARE

The difficult situation which is now in Ukraine – the War in the East of our state, political destabilization inside of it as well as socio-economical crisis – needs strengthening of consolidating processes in our society. Thus the sickliest and most actual problem remains the aggression of the north neighbor. In spite of many proofs of presence of the Russian troops on Ukrainian territory, Russian Federation doesn't acknowledge this fact, which gives reasons the Ukrainian side to name this armed conflict as hybrid warfare.

Historical experience demonstrates perfectly well, that through the influence on social consciousness man can achieve important results in creating of certain ideas, values, spiritual needs as well as stereotypes and patriotic ideals. Such special way of influence on social conscious is art. That is why such purposeful usage of art in modern conditions the hybrid warfare can be a powerful factor of consolidation of Ukrainians.

Keywords: art, Ukrainian art, Ukrainian contemporary art, hybrid warfare, consolidation of society.

УДК 37(476.4)"18/19"

А. Агееў, канд. іст. наук
Могильовський державний університет імені А.О. Кульшова
(Магілёў, Беларусь)

ПРАВОВОЕ РЕГУЛЯВАННЕ СІСТЭМЫ ШКОЛЬНАЙ АДУКАЦЫІ МАГІЛЁўСКОЙ ГУБЕРНІ ЯК АДЛЮСТРАВАННЕ КАЛАНІЯЛЬНАЙ ЗАЛЕЖНАСЦІ БЕЛАРУСКІХ ЗЯМЕЛЬ АД РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ

У дадзеным артыкуле разглядаецца прававое рэгуляванне ў сферы школьнай адукацыі Магілёўскай губерні як адлюстраванне яе каланіяльнай залежнасці. Аналіз прававых дакументаў паказвае, што на Магілёўшчыне у XIX - пачатку XX стст. рэгулявалі дзейнасць школьных навучальных устаноў не агульнарасійскія, а за малым выключэннем асобныя палажэнні. Гэта было выклікана тымі вялікімі адрозненнямі, які мелі беларускія губерні ў параўнанні з велікарускімі, нежаданнем даваць мясцовым элітам такія ж правы, як выхадцам з расійскіх рэгіёнаў, жаданнем праводзіць праз сферу адукацыі русіфікацыю краю. Прававыя акты стваралі менш спрыяльныя ўмовы і абмяжоўвалі магчымасці развіцця адукацыі ў губерні. У выніку адна з самых адукаваных ў Расіі губерняў праз стагоддзе страціла свае перадавыя пазіцыі ў еўрапейскай частцы імперыі. І толькі калі расійскія ўлады далі абмежаваныя магчымасці самакіравання ў выглядзе земстваў, працэс развіцця школьнай сеткі адразу паскорыўся. Каланіяльная залежнасць, нераўнапраўе Магілёўскай губерні ў сферы адукацыі не выклікае сумненняў.

Ключавыя словы: Магілёўская губерня, Беларусь, Украіна, Расійская імперыя, калонія, каланіяльныя ўскраіны, школа, адукацыя, прававое рэгуляванне.

Ці была Украіна калоніяй у Расійскай імперыі – тае ж важнае пытанне для ўкраінцаў, як для беларусаў пытанне – ці ж была Беларусь калоніяй Расіі! Хаця насамрэч не менш, а можа і больш істотнае гэтае пытанне для расіян, якім даўно пара б было разабрацца з заваламі сваёй імперскай гісторыі і зразумець самакаштоўнасць уласнай краіны, неабходнасць добраўпарадкавання ўласных зямель. Прызнанне наяўнасці калоній у гістарычным мінулым моцна паспрыяла б гэтаму.

Цяжкасць набліжэння да ісціны зключаецца ў тым, што адной з асаблівасцяў Расійскай каланіяльнай імперыі было тое, што яна мела адзіную тэрыторыю, у адрозненні ад еўрапейскіх каланіяльных імперыяў, дзе метраполію і калоніі раздзялялі вялікія адлегласці, а іх геаграфічная адасобленасць была відавочнай. Для параўнання адзначым, што падобнай была сітуацыя ў Аўстра-Венгрыі, але там пануючыя класы разглядалі Боснію, Галічыну, Славакію і іншыя славянскія ўскраіны як калоніі.

У дадзеным артыкуле разглядаецца сітуацыя ў сферы школьнай адукацыі Магілёўскай губерні, а канкрэтна яе прававое рэгуляванне, якое, як нам уяўляецца, адлюстроўвае больш шырокія заканамернасці. Калі сыходзіць з агульнапрынятых уяўленняў аб узаемаадносінах метраполій і іх калоній, то звычайна ў калоніях дзейнічала асобае прававое рэгуляванне, хаця і заснаванае на нацыянальнай сістэме права. Каланіяльныя тэрыторыі не мелі самастойнай палітычнай і эканамічнай улады, кіраваліся на аснове асаблівых рэжыму. Таму найбольш істотнымі для нас з'яўляюцца пытанні: ці дзейнічалі на тэрыторыі губерні агульнарасійскія прававыя акты і ці знаходзілася губерня ў роўных умовах з велікарускімі губернямі ў галіне школьнай адукацыі?

Удзельнічаючы ў 2012 г. у праекце напісання абагульняючай гісторыі адукацыі Магілёўскай вобласці аўтар артыкула звярнуў увагу на спецыяльныя нарматыўныя акты, якія рэгулявалі дзейнасць устаноў адукацыі ў краі. Яны відавочна адрозніваліся ад палажэнняў, якія дзейнічалі на тэрыторыі велікарускіх губерняў. А колькасць спецыяльных палажэнняў, статутаў, нават з улікам неабходнасці ўлічваць асаблівасці ўсіх рэгіёнаў другой па тэрыторыі імперыі свету, пераўзыходзіла нармальную, калі сыходзіць з таго, што Магілёўская губерня была б стандартнай раўнапраўнай часткай Расіі. Заўважаная асаблівасць падалася істотнай і маючай значэнне не толькі для сферы адукацыі і стала штуршком для аналізу сітуацыі.

У 1772 г. пасля гвалтоўнага першага падзелу Рэчы Паспалітай прыдняпроўскія землі Беларусі былі далучаны да Расійскай імперыі, і была ўтворана Магілёўская губерня. Царызм прыняў у свой склад дастаткова развітыя ў эканамічным і культурным дачыненні зямлі. Высокую для таго часу адукаванасць мела шляхта, духавенства, мяшчане. Маладыя людзі з забяспечаных сем'яў часта атрымлівалі адукацыю ў Еўропе. Школы рэгіёну належалі пераважна каталіцкай і праваслаўнай цэрквам. Беларуская рыма-каталіцкая епархія з цэнтрам у Магілёве, межы якой супадалі з межамі Расійскай імперыі, мела не толькі семінарыю, але і акадэмію, якія (семінарыя з 1847 г., акадэмія з 1882 г.) размяшчаліся ў Санкт-Пецярбургу, але называліся "магілёўскімі" да 1918 г. Працягвала дзейнічаць Магілёўская духоўная праваслаўная семінарыя. У Магілёве, Мсціславе, Гомелі і Оршы дзейнічалі павятовыя духоўныя вучэльні. Хедары дзейнічалі ва ўсіх кагалах і прыкагалках [1, с. 57–58]. Усе асноўныя канфесіі ў канцы XVIII ст. мелі свае сістэмы адукацыі.

Старая багаслоўская царкоўная сістэма навучання ўжо не адпавядала патрэбам часу. Але ў Расіі работа па адукацыі свецкай сістэмы адукацыі пачала праводзіцца толькі з 1786 г., калі Кацярынай II быў зацверджаны "Статут народных вучылішчаў у Расійскай імперыі", якім былі закладзены асновы расійскай народнай адукацыі. Магілёўскае галоўнае народнае вучылішча было адкрыта ў 1789 г. На мяжы XVIII–XIX стст. сетка навучальных устаноў заставалася слаба развітай і вельмі неаднароднай. Большасць школ была створана яшчэ ў Рэчы Паспалітай.

Рэформа адукацыі, неабходнасць якой у Расіі даўно наспела, была праведзена ў пачатку XIX ст. Аляксандр I зацвердзіў у 1803 г. "Папярэднія правілы народнай асветы", а ў 1804 г. выйшаў "Статут навучальных устаноў", які прадугледжваў стварэнне адзінай бессаслоўнай сістэмы агульнаадукацыйных школ. Але на Віленскую навучальную акругу дзеянне новага статута не распаўсюджвалася, а навучальныя ўстановы Магілёўскай, як і астатніх беларускіх губерняў ўваходзілі менавіта ў яе склад. Фармальна Віленскі ўніверсітэт, як і Дарпскае, Абоскі, а пазней і Варшаўскі лічыліся замежнымі ўніверсітэтамі на тэрыторыі Расійскай імперыі [3, с. 268]. Па прапанове Міністэрства народнай асветы кіраўніцтва ўніверсітэта і акругі ў 1803 г. распрацавалі асобны "Статут або агульныя пастановы імператарскага Віленскага ўніверсітэта і вучэльняў яго акругі". Дакумент ў пэўным сэнсе з'яўляўся саступкай насельніцтву тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага. Статут накіроўваў усю дзейнасць школы на ўмацаванне асноў "праваслаўя, самадзяржаўя і народнасці" [7, с. 34].

У пачатку правядзення рэформы ў Магілёўскай губерні, якая складаецца з 12 паветаў, было толькі 8 вучэльных. Па новым Статуце пачалі стварацца павятовыя вучылішчы і гімназіі: у 1809 г. адкрылася гімназія ў Магілёве, пазней былі адкрыты павятовыя вучылішчы ў Касцюковічах, Мсціславе, Магілёве, Чэрыкаве, Чавусах, прыходскія вучылішчы [6, с. 938]. У 1828 г. пры Мікалаю I прымаецца больш рэакцыйны "Статут гімназій і вучылішчаў павятовых і парафіяльных", які дзейнічаў да 1863 г. Ён захаваў тыпы навучальных устаноў, але ліквідаваў іх пераемнасць. Пачынае дзейнічаць саслоўны прынцып адукацыі. Палітыка "абрусення", якую распачаў рускі ўрад пасля падаўлення паўстання 1830-31 гг., у галіне народнай адукацыі мела на мэце ўзмацненне рускага ўплыву.

Красамоўнымі з'яўляюцца і спробы адміністрацыйнага далучэння Магілёўскай губерні да велікарускай навучальнай акругі. У 1826 г. навучальныя ўстановы Віцебскай і Магілёўскай губерняў перадалі С.-Пецябургскай навучальнай акрузе. Далучэнне да велікарускай навучальнай прасторы было настолькі штучным, што ўжо праз тры гады ў 1829 г. была створана Беларускай навучальнай акруга, якой падпарадкавалі навучальныя ўстановы Віцебскай і Магілёўскай губерняў, а ў 1831-32 гг. і іншых губерняў былой Віленскай акругі. Беларускай акруга праіснавала да 1850 г. У гэтым жа годзе школы Магілёўскай губерні былі зноў далучаны да С.-Пецябургскай ўніверсітэцкай акругі. Але практыка кіравання паказала ненатуральнасць такога падпарадкавання, і ў 1864 г. Магілёўская і Віцебская губерні былі канчаткова ўключаны ў Віленскую навучальную акругу.

Школьная рэформа 60-х гадоў XIX ст. праходзіла ў Беларусі пад асабліва строгім кантролем царскага ўрада. Звязана гэта было з рэакцыйнай палітыкай царызму ў краі пасля падаўлення паўстання 1863-64 гг. У Літве, Беларусі і правабярэжнай Украіне былі усталяваны жорсткі ваенна-паліцэйскі рэжым. Увесь край быў абвешчаны на ваенным становішчы. Пачынаецца новая кампанія ўзмацнення палітыкі "русіфікацыі адукацыі" і "адраджэння рускай справы". Былі ліквідаваныя дваранскія вучылішчы, у якіх займаліся пераважна дзеці шляхты. Адкрываліся толькі рускія школы, а заснаванне беларускіх забаранялася. Горы-Горацкі земляробчы інстытут у 1864 г. быў пераведзены ў С. Пецябург. Прагрэсіўнае для таго часу "Палажэнне аб пачатковых народных вучылішчах" 1864 г., на губерні Беларусі не распаўсюджвалася. Для Віленскай, Ковенскай, Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губерняў у сакавіку 1863 г. былі зацверджаны "Часовыя правілы для народных школ". Сфера народнай адукацыі апынулася цалкам падкантрольна адміністрацыі ўрада [5, с. 59-61].

У адпаведнасці з "Часовымі правіламі" Магілёўская дырэцыя народных вучылішч была заснаваная ў сакавіку 1863 г. [6, с. 910]. У 1864-65 гг. у распараджэнне дырэкцыі перайшлі парафіяльныя вучылішчы, ў 1867 г. – школы, якія раней падпарадкоўваліся Міністэрству грамадзянскай маёмасці, у 1868 г. – пачатковыя вучылішчы пры лютэранскіх і рэфармацкіх цэрквах [2, с. 231].

З-за палітычных і нацыянальных абмежаванняў у краі вынікі рэформы 1864 г. былі больш сціпымі ў параўнанні з Расіяй. Нягледзячы на рост школьных навучальных устаноў у губерні ў 1869 г. з 204 валасцей навучальныя ўстановы існавалі толькі ў 38 [4, с. 179]. Земская рэформа 1864 г., якая ажыццяўляецца ў 34 губернях еўрапейскай часткі Расіі, не праводзілася на тэрыторыі Беларусі. У адрозненне ад

велікарускіх губерняў Расіі ў Беларусі не існавала земскіх школ і грамадскасць не дапускалася да кіравання народнай адукацыяй.

Меры, прынятыя ў 1860-х гг. расійскімі і мясцовымі ўладамі супраць панавання ў гімназіях Беларусі "польскага элемента", шмат у чым дублявалі палітыку 1830 гг., толькі праводзіліся больш настойліва. Усе выкладанне павінна было весціся выключна на расейскай мове. Настаўнікі-каталікі ў 1864 г. былі звольненыя, а на іх месца прызначаліся настаўнікі праваслаўнага веравызнання, якіх імкнуліся падбіраць з "унутраных губерняў" (велікарускіх – аўт.). З мэтай прыцягнення чыноўнікаў, духавенства і настаўнікаў з "цэнтральнай Расіі" для іх былі ўсталяваны розныя ільготы, у тым ліку 50 % грашовыя надбавкі да алады. Нават мясцовыя праваслаўныя кандыдаты ў настаўнікі праходзілі дбайную праверку на добранадзейнасць [5, с. 60].

Царскім урадам ігнараваліся нацыянальныя інтарэсы не толькі польскамоўнага насельніцтва, але і беларускамоўнага. Пытанне аб вывучэнні беларускай мовы або выкладанне предметаў на беларускай мове ў навучальных установах Беларусі Міністэрствам народнай асветы нават не разглядалася, нягледзячы на тое, што беларуская мова была найбольш распаўсюджанай у губерні. У 60-х гадах XIX ст. расійскія ўлады пайшлі на некаторыя нязначныя саступкі "беларускай гаворцы" рэкамендаваўшы настаўнікам "пры тлумачэнні незразумелых слоў карыстацца роднай беларускай мовай народа". Але ў студзені 1864 г. па распараджэнню міністэрства адукацыі ў сценах навучальных устаноў забаранялася размаўляць на родных мовах: беларускай, польскай, яўрэйскай і інш. Дазвалялася гаварыць, нават на перапынках, толькі на рускай мове. У 1867 г. адмысловым указам было забаронена друкаванне кніжак на беларускай мове. Такая палітыка паслядоўна праводзілася доўгія гады [1, с. 62-63].

А вось цэркоўнапрыходскія школы кіраваліся імперскімі заканадаўчымі актамі. У 1884 г. былі выдадзены "Правілы аб царкоўна-прыходскіх школах". Знаходзіліся яны ў падпарадкаванні духоўнага ведамства. Згодна "Правілаў", у 1885 г. Сінод зацвердзіў адзіныя праграмы і навучальны план. Навучанне ажыццяўлялася толькі на рускай мове. Практычна ніякіх звестак пра родны край, "аб роднай беларускай мове" не паведамлялася. Аб вывучэнні гісторыі Беларусі як дзяржавы не вялося гаворкі. Размова ішла толькі пра Паўночна-Заходні край і заходнія губерні Расіі. Такім чынам, пачатковыя школы былі аддадзены пад кантроль праваслаўнага духавенства, чыноўнікаў і паліцыі [5, с. 75-78].

Гімназіі па статуту 1864 г. аб'яўляліся бессаслоўнымі навучальнымі ўстановамі. Паводле статуту пачынаючы з 1865 г. калектыў Магілёўскай класічнай гімназіі пераходзіць на новыя праграмы, у Гомелі на базе трохкласнага дваранскага вучылішча адкрываецца мужчынская прагімназія. У 1871 г. сярэдняй адукацыя зноў робіць крок назад – выдаецца больш рэакцыйны "Статут гімназій і прагімназій", які дзейнічаў з некаторымі зменамі да 1918 г. У 1872 г. ўпершыню былі зацверджаны агульнадзяржаўныя праграмы гімназіяў. Тады ж былі зацверджаны статуты шасцігадовых рэальных вучылішчаў, якія ўтвараліся замест рэальных гімназій. Трэцім ў Беларусі з'явілася ў 1885 г. вучылішча ў Магілёве. Такім чынам, гімназіі ў Магілёўскай губерні дзейнічалі па агульнарасійскім узорам і сталі самым эфектыўным ў сферы адукацыі сродкам русіфікацыі края.

Гарадскія вучылішчы былі школамі павышанага ўзроўню. Большая частка павятовых вучылішчаў, якія існавалі паводле статуту 1828 г, была ператворана ў 1870-х гг. у гарадскія вучылішчы па "Палажэнню" 1872 г. Гарадскія вучылішчы давалі найбольш высокі ўзровень пачатковай адукацыі [5, с. 68].

З агляду Магілёўскай губерні за 1895 г. бачна, што ў губерні было 2807 навучальных устаноў, у якіх вучылася 62 746 чалавек, у тым ліку 55 276 хлопчыкаў і 7470 дзяўчынак. Але ахоп навучаннем дзяцей школьнага ўзросту ў беларускіх губернях ўсё яшчэ быў невысокі і адставаў ад велікарускіх. Так калі ў сярэднім па губернях еўрапейскай Расіі на мяжы стагоддзяў навучалася 42 % дзяцей, то ў беларускіх вучылася толькі кожнае трэцяе дзіця. Рэакцыйная палітыка царызму ставіла нацыянальныя раёны ў горшае становішча, у параўнанні з метраполіяй [1, с. 66]. У 1904 годзе былі адменены абмежаванні адносна "мясцовых" моў у дзевяці заходніх губернях Расіі, але праблемы стварэння беларускамоўнай школы царызм так і не вырашыў [5, с. 87].

Шэраг рэформаў, якія правяў царскі ўрад у XIX ст., паклаў пачатак стварэнню сістэмы пачатковай і сярэдняй свецкай адукацыі. Тым не менш, Расія па-ранейшаму значна адставала ад еўрапейскіх краін па ўзроўні пісьменнасці насельніцтва. Усеагульна перапіс 1897 г. паказала, што толькі чвэрць насельніцтва Расіі была пісьменнай. У краінах Заходняй Еўропы адукаванасць насельніцтва складала каля 90%. Спрабуючы падняць ўзровень народнай адукацыі, урад Расіі з 1900 па 1914 павялічыў выдаткі на патрэбы Міністэрства народнай асветы ў 4,75 разы [1, с. 67].

Толькі Палажэнне 1903 г. "Аб кіраванні земскім гаспадаркай у губернях Віленскай, Віцебскай, Валынскай, Гродзенскай, Кіеўскай, Ковенскай, Мінскай, Магілёўскай і Падольскай" дало старт стварэнню губернскіх і павятовых камітэтаў па справах земскай гаспадаркі. Урадавым органам прадастаўлялася шырокая ўлада над земствамі. Крытыкі адзначалі, што гэтыя земствы ўяўлялі сабой карыкатуру на выбарчыя органы земскага самакіравання, паколькі замест выбарчага сходу і адпаведных упраў былі створаны губернскія і павятовыя камітэты. Толькі з 1911 г. ў Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях сталі стварацца выбарныя земскія ўстановы па асобнай сістэме, якая давала перавагі рускай курыі.

У Магілёўскай губерні прыступілі да працы па пашырэнні сеткі земскіх народных школ ў 1905 г. Толькі за 1907 г. іх было ў губерні адкрыта 200. Да пачатку Першай сусветнай вайны на Магілёўшчыне колькасць навучальных устаноў рознай ведамаснай прыналежнасці, якія давалі пачатковую адукацыю, вырасла да 3360. Вялікі крок наперад у справе развіцця народнай адукацыі адбыўся, перш за ўсё, дзякуючы таму, што

ўрад дэлегаваў на мясцовы ўзровень частку сваіх функцый. Нават ва ўмовах вайны земствы ставілі задачы пераходу да ўсеагульнай адукацыі ў Магілёўскай губерні [5, с. 80].

Наша спроба аналізу прававых дакументаў, якія рэгулявалі працу навучальных устаноў на Магілёўшчыне, паказвае, што за малым выключэннем, тут у XIX – пачатку XX стст. дзейнічалі не агульнарасійскія, а асобныя палажэнні і статуты. Школьныя рэформы 1803 г., 1864 г. і земская праводзіліся ў Магілёўскай губерні па асобных палажэннях. Гэта было выклікана тымі вялікімі адрозніваваннямі, які мелі беларускія губерні ў параўнанні з велікарускімі, нежаданнем даваць мясцовым элітам, у тым ліку настаўнікам, такія ж правы, як выхадцам з расійскіх рэгіёнаў, жаданнем праводзіць праз сферу адукацыі русіфікацыю краю. Увогуле гэтыя палажэнні стваралі менш спрыяльныя ўмовы і нават абмяжоўвалі магчымасці развіцця адукацыі ў губерні. Сітуацыя пачала мяняцца ў другой палове XIX ст., калі пачалася інкарпарацыя найбольш прэстыжных навучальных устаноў у расійскую прававую прастору. У выніку абмежаванняў Магілёўская губерня, насельніцтва якой пасля далучэння да Расійскай імперыі было адным з самых адукаваных ў краіне, праз стагоддзе страціла свае перадавыя пазіцыі сярод губерняў еўрапейскай частцы імперыі. І толькі калі расійскія ўлады ў 1911 г. далі абмежаванні ў параўнанні з велікарускімі магчымаці самакіравання ў выглядзе земстваў, працэс развіцця школьнай сеткі губерні адразу паскорыўся.

Безумоўна нельга толькі па актах прававога рэгулявання сістэмай адукацыі рабіць вывады аб каланіяльным ці паўкаланіяльным статусе Беларусі ў Расійскай імперыі. Але агульная каланіяльная залежнасць, нераўнапраўе Магілёўскай губерні ў сферы адукацыі не выклікае сумненняў. Каб зрабіць абагульняючыя вывады аб статусе Беларусі і Украіны ў Расійскай імперыі, трэба метадычна і сістэматычна разгледзіць усе сферы грамадскага жыцця, усе грамадскія інстытуты.

Бібліяграфічны спіс літаратуры:

1. Агееў, А. Р. Гістарычнае краязнаўства Беларусі (па матэрыялах Магілёўшчыны) : вучэбна-метадычныя матэрыялы / А. Р. Агееў. – Магілёў: МДУ імя А. А. Куляшова, 2015. – 124 с. : іл.
2. Асвета і педагагічная думка ў Беларусі са старажытных часоў да 1917 г. – Мінск: Народная асвета, 1985 г. – 464 с.
3. Жарова, Е. Ю. Універсітэцкія статуты 1803-1804 гг. / Е. Ю. Жарова // Пытанні адукацыі. – 2011. – №4. – С. 268-290.
4. Нарысы гісторыі народнай асветы і педагагічнай думкі ў Беларусі. – Мінск: Народная асвета, 1968 г. – 621 с.
5. Науменко, В. В. Очерки истории образования Могилевщины / В. В. Науменко, В. С. Богданов, А. Р. Агеев, под общ. ред. Л. С. Смотрицкого. – Могилев : МГОИРО, 2012. – 504 с. : ил.
6. Опыт описания Могилевской губернии. В 3 кн. Кн. 2 – Репринт. Изд. – Могилев: Амелия Принт, 2008. – 1028 с.
7. Парашков, С. А. Адукацыя і асвета Беларусі пасля далучэння яе да Расійскай імперыі (канец XVIII – першая палова XIX ст) / С. А. Парашков / – Магілёў: МДУ імя А. А. Куляшова, 1998. – 54 с.

Надійшла до редколегії 18.04.2017

А. Агееў, канд. іст. наук
Могильовський державний університет імені А. О. Кулешова
(Mahileu, Belarus)

LEGAL REGULATION OF THE SCHOOL SYSTEM OF MOGILEV GUBERNIYA AS THE REFLECTION OF THE COLONIAL DEPENDENCE OF THE BELARUSIAN LANDS FROM THE RUSSIAN EMPIRE

The article regards the legal regulation of school education in Mogilev Guberniya as a reflection of its colonial status. The analysis of legal documents shows that the activity of educational institutions in Mogilev region in the 19th and early 20th centuries was regulated not by the all-Russian, but with a few exceptions by special statutes. It was caused by major distinctions of Belarussian guberniyas compared to the inner Russian guberniyas, as well as by the reluctance to give local elites the same rights as the representatives of the inner parts of the Empire had, and the governmental desire to carry out Russification of the region by means of education. Legal acts created less favourable conditions and put bounds to the development of education in the guberniya. As a result, one of the most educated guberniyas within a century had lost its leading position among the guberniyas of the European part of the Empire. Only when the Russian authorities finally set up limited local self-governance in the form of the zemstvos, the process of the development of the school network immediately accelerated. Colonial dependence and inequality of Mogilev guberniya in the field of education is not in doubt.

Key words: Mogilev Guberniya, Belarus, Ukraine, Russian Empire, colony, colonial outskirts, school, education, legal regulation.

УДК 94(477): 271.2-726.2 (17/18)

С. Кагамлик, канд. іст. наук, ст. наук. співроб.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

УКРАЇНЬСЬКА ЦЕРКВА У ПРОТИСТОЯННІ РОСІЙСЬКОМУ ЦЕНТРАЛІЗМУ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА СЬОГОДЕННЯ

Розкрито витоки протистояння Української Православної Церкви російському колоніалізму від часу її підпорядкування Московському патріархату. Акцентовано на обороні прав Київської митрополії і статусі її зверхника в умовах централізаційної політики російських властей. Наведено форми протистояння української церковної еліти російській військовій та ідеологічній агресії на сучасному етапі.

Ключові слова: Українська Православна Церква, Київська митрополія, російський централізм, військова та ідеологічна агресія.

Протистояння Української Церкви російському централізму має глибоке коріння. Фактично його витоки сягають часів, коли Київська митрополія актом 1686 р. була підпорядкована Московському патріархату. Цей акт зміни традиційної канонічної юрисдикції українського православ'я, яке до кінця XVII ст. знаходилося у формальній залежності від Константинопольського патріархату і користувалося усіма наданими йому вольностями і привілеями, цілком можна назвати актом колонізації Православної Церкви в Україні й початком боротьби церковної еліти за відновлення своїх давніх прав, яка з перемінним успіхом тривала ціле століття – до акту секуляризації 1786 р. Прикметно, що ці події віддаленого часу знаходять свої асоціації в умовах російської військової та ідеологічної агресії на сучасному етапі.

Давні права та привілеї Київських ієрархів

Київські архієреї були виразниками і послідовниками традицій в церковному і суспільно-політичному житті України в умовах, коли Церква в умовах відсутності національної держави брала на себе чимало функцій останньої, а митрополит і в очах влади, і в очах суспільства вважався лідером усієї нації [6, с. 82].

На часи перебування Київської митрополії у складі Речі Посполитої Київський митрополит користувався широкими повноваженнями. Він приймав посвяту від Константинопольського патріарха і значився його екзархом (такими були, зокрема, Петро Могила, Сильвестр Косов і Йосиф Нелюбович-Тукальський); йому належало право посвяти в священний сан православних єпископів в межах Київської митрополії, контролю над ними, а також над архимандритами та ігуменами єпархіальних монастирів, за винятком ставропігійних, власний судоустрій. При цьому юрисдикційне підпорядкування Київського митрополита Константинопольському патріарху традиційно залишалося номінальним.

Київські митрополити разом із духовенством користувалися нарівні з шляхтою всіма правами і вольностями, які традиційно затверджувалися польськими королями, великими князями Литовськими і московськими царями. Так, у царській настольній грамоті, даній 15 грудня 1686 р. при посвяті Гедеону Святополку Четвертинському, стверджувалося, що "прежнія духовного чина права и вольности" митрополита будуть збережені і відправлятися за давніми звичаями: Київський митрополит буде й надалі обиратися "вольною елекцією" з природних мешканців Малоросії і без втручання російської влади – "лиш по указу царскому и с благословения Московского патриарха". Загалом стверджувалося, що Київська єпархія залишиться "как в митрополичей чести, так и во исправлении духовнаго чина и церковнаго начала и в сохранении прав и вольностей обыкных... в таком же соблюдении, в каком она была до того времени под благословением Константинопольскаго патриарха [2, с. 87–95]. Аналогічні грамоти, які підтверджували всі права Київського митрополита, були надані московськими царями в 1690 і 1708 роках Варлааму Ясинському та Іоасафу Кроковському відповідно.

З давніх часів київські ієрархи мали титул "митрополита Київського, Галицького і вся Русі". З відновленням 1620 р. православної митрополії київський ієрарх повернув собі і колишній титул. Таким чином титулувалися митрополити Петро Могила, Сильвестр Косів, Діонісій Балабан, Антоній Винницький, Йосиф Нелюбович-Тукальський.

Відстоювання митрополичої гідності київських ієрархів упродовж 1686-1786 рр.

З підпорядкуванням у 1686 р. Київської митрополії Московському патріарху (причому ця залежність до 20-х рр. XVIII ст. значною мірою залишалася номінальною) почалися спроби пониження митрополичої гідності київських ієрархів. Так, у грамоті, даній Гедеону Святополку-Четвертинському 28 січня 1688 р., він вже значився як "митрополит Київський, Галицький і Малої Росії" [17, с. 247].

Зі вступом на Київську митрополичу кафедру Варлаама Ясинського він зробив спробу повернути колишню титулування зверхника Київської митрополії. В кінці березня 1691 р. професор філософії Києво-Могилянської академії Стефан Яворський разом з ієродияконом Варлаамом Косовським привезли до Москви чолобитну від Київського митрополита Варлаама Ясинського щодо збереження додатку до митрополичого титулу "и всея [виділено автором – С.К.] Маляя России" [4, арк. 2 зв. пор. 77–86 зв.]. При цьому митрополит посилався на грамоту, надану його попереднику Сильвестру Косову царем Олексієм Михайловичем. Проте в Москві на підставі грамоти від 28 січня 1688 р., якою було заборонено так титулуватися вже митрополиту Гедеону Святополку-Четвертинському, дали Варлааму Ясинському негативну відповідь [17, с. 247].

По смерті Київського митрополита Іоасафа Кроковського (1718 р.) українське, передусім київське, духовенство довгий час було під підозрою. Обрання киянами межигірського архимандрита Іродіона Жураковського на вакантну київську кафедру не було затверджено – згідно з імператорським указом на її заміщення було призначено Варлаама Ванатовича. Тим самим, з цього часу припинилася традиція вільного обрання київських ієрархів. Настановлення Ванатовича показово і в тому сенсі, що при хіротонії він отримав лише титул архієпископа Київського і Галицького, а не митрополита, як його попередники, і без додатку "і Малої Росії". Фактично цим Київську митрополію було позбавлено її давнього визначального статусу.

Разом із вищим київським духовенством архієрей намагався офіційно повернути статус Київської митрополії. Про це свідчить прохання Варлаама Ванатовича з підлеглим йому духовенством імператору Петру II про відновлення в Києві митрополії [16]. Після викладу історії Київської кафедри з 54 її зверхниками включно з митрополитом Іоасафом Кроковським, автор петиції виклав суть прохання: „Всемиловивѣйшіи государѣ Обще со всѣм духовенством моеи паствѣ подсудственым прошу Вашего Императорскаго величества, да по

велит высокодержавство ваше милостивым своим указом, дабы паки по прежнему была митрополия при Киевском престоль" [16, с. 74].

Наслідком цієї чолобитної, як і всієї діяльності Варлаама Ванатовича, як ревного охоронця давніх прав Київської митрополії, стало незадоволення російської влади і автора Духовного Регламенту Феофана Прокоповича, яке викликало трагічні обставини подальшої долі київського архієрея. Ванатовича викликали в Москву, де його було піддано суду, позбавлено архієрейського сану і священства та заслано довічно до Кирило-Білозерського монастиря Новгородської єпархії. Через десять років заслання, у жовтні 1740 р. – з нагоди сходження на престол імператриці Єлизавети – Варлаам Ванатович отримав помилування і йому було повернуто архієрейський сан. Проте від архієрейських регалій він відмовився.

Намагання київських ієрархів повернути втрачений митрополичий титул були повторені за сприятливого для України царювання імператриці Єлизавети. Так, архієпископу Рафаїлу Заборовському (1731–1747) вдалося у 1743 р. повернути титул митрополита і втрачений статус Київської митрополії. У травні 1742 р. Київський архієпископ Рафаїл Заборовський, користуючись впливом при дворі Розумовських та духівника імператриці Федора Дубяньського, подав клопотання від імені настоятелів київських монастирів про відновлення окремих прав українського духовенства [5, с. 125]. Відповіддю на клопотання Рафаїла Заборовського став указ Сенату від 16 грудня 1742 р., який відновлював окремі права українського духовенства [1, с. 468–470]. Показово, що майже одночасно з цим клопотанням два архієреї-українці російських єпархій – Арсеній Мацієвич і Амвросій Юшкевич – подали проект про відновлення патріаршества.

Вибореним титулом – "митрополит Київський, Галицький і Малої Русі" – користувався і наступник Заборовського на Київській кафедрі – Тимофій Щербацький, правління якого (1748–1757) також припало на сприятливі для української Церкви часи, коли російський престол належав імператриці Єлизаветі. Показово, що преосвященний, щойно посівши Київську кафедру, зробив спробу повернути давню київську традицію, коли хіротонія відбувалася в Києві, а не в столиці Російської імперії. Це засвідчило клопотання від імені Київської духовної консисторії Синоду [15, с. 15–16], яке, проте, не мало успішного результату.

З приходом до влади імператриці Катерина II її метою стало продовження секуляризаційних реформ Петра I і повна централізація у всіх сферах правління Російської імперії. Ці зміни зачепили і тогочасного Київського митрополита Арсенія Могилянського (1757–1770), якому, на відміну від попередників, було заборонено титулуватися з додатком "і всієї Малої Росії". Мотивація відповідної грамоти Синоду була такою, що "Малороссія не в единой Киевской епархии, но еще у двух преосвященных состоит" (тобто, Чернігівського і Переяславського), а тому митрополиту Арсенію було велено іменуватися "Киевским и Галицким, как и прочие епархиальные преосвященные состоят" [20, с. 509]. Як відзначав у цьому зв'язку М. Шпачинський, російські власті залишали без уваги ще одну невідповідність титулатури Київського митрополита – позначка "Галицький", на думку дослідника, "в титуле не соответствует действительному значению Киевского иерарха, только составляет историческое воспоминание", а тому "в таком же смысле и значении можно было бы оставить и добавку в титуле слов "и Малыя России, для исторического напоминания о бывших правах и влиянии Киевских владык" [20, с. 510].

Довідавшись про пониження митрополичої гідності Арсенія Могилянського, київське вище духовенство в черговий раз взялося відстоювати втрачені права Київської кафедри, скориставшись підготовкою до діяльності Комісії Нового Уложення. Для цього були зібрані всі необхідні документи – давні патріарші і царські грамоти, які були свого часу надані митрополитам Гедеону Четвертинському, Варлааму Ясинському та Іоасафу Кроковському, а також синодальна грамота, надана попередникові Могилянського, митрополиту Тимофію Щербацькому, але прохання української церковної еліти залишилися без уваги.

Відновлення гетьманства у 1750 р. як спонука повернення давніх прав Української Церкви

Відновлення інституту гетьманства у 1750 р. стало потужним стимулом для української церковної еліти повернути свої привілеї. Першим почав діяти Київський митрополит Тимофій Щербацький з метою відновити юрисдикцію і права Київської митрополії. На початку 1752 р. він підготував чолобитну на ім'я імператриці і відправив у цій справі до С.-Петербургу свого уповноваженого – архімандрита Густинського монастиря Пахомія Вітвицького. Про це згадував Печерський архімандрит Лука Білоусович у своїй чолобитній: "Сего 1752 года генваря 25 дня преосвященный Тимофей Щербацкий, митрополит Киевский, чрез присланного от себе епархии своей архимандрита Пахомия Вѣтвицкаго поданною Вашему Императорскому Величеству в государственную иностранных дѣл коллегию чолобитною, между прочим, просит" [19, арк. 7–10].

У фондах Києво-Печерської лаври збереглась "сказка" – пояснення, яке давав Пахомій Вітвицький в Колегію іноземних справ від 4 березня 1752 р. за його власноручним підписом. У ній він вказував, що Київським митрополитам, попередникам Тимофія Щербацького, надавалися такі "вольности и права духовные": 1) "по оным грамотам повелено епископам переяславским рукоположение от митрополитов киевских воспринимать, по благословению патриархов московских, и всегда под послушанием престола митрополитанского Киевского спомоществованием быти"; 2) "По оным же жалованным грамотам подтверждено судом митрополита киевского быть в своей епархии, по прѣжним обычаям, и никому от тѣх судов в Москву с челобитьем не приходит и патриархом московским в тѣ суды не вступать и челобитен ни у кого не принимать" 3) "Что же по данной прежде Киевскому митрополиту Гедеону князю Четвертинскому грамотѣ позволено имѣть типографію для печатанія книг, и в жалованных грамотах преосвященным митрополитам Киевским – Ясинскому и Кроковскому – все то же подтверждено. И хотя в Киево-Софійском монастырѣ особливою типографіи в то время не имѣлось, но такіе типографіи находились в бывших под властію и послушаніем митрополитанским, по выше объявленным же грамотам, Киево-Печерской лаврѣ и Черниговском Ильинском монастырѣ. А как онде – Киево-Печерская лавра и черниговской архієпископ по данным им грамотам из власти и послушанія митрополитов киевских исключены, то уже печатанія книг под вѣдомством митрополитанским не осталось и нынѣ не имѣется, без котораго обойтись митрополіи Киевской всячески не можно" [19, арк. 4 зв.-6]. На доказ цих клопотань Пахомій Вітвицький представив Колегії іноземних справ оригінали грамот, наданих Гедеону Святополку-Четвертинському (від 15 грудня 1685 р.), Варлааму Ясинському (від 1 квітня 1700 р.) та Іоасафу Кроковському (від 14 вересня 1708 р.) [2, с. 87–95, 149–154, 180–183].

На підставі чолобитної Тимофія Щербацького і пояснень його уповноваженого Пахомія Вітвицького Колегія іноземних справ навела довідки в Синоді і заявила про

вихід із підпорядкування Київського митрополита Переяславської єпархії (указом Анни Іоанівни від 1733 р.) і Києво-Межигірського монастиря (царськими грамотами від 1710 і 1744 рр.). Щодо питання підсудності Київської митрополії і подачі чолобитних Синод повідомив, що згідно з правилами Духовного Регламенту будь-яка духовна особа може подавати жалобу на архієрея, як, водночас, і самі архієреї в питаннях судочинства можуть звертатися до Синоду. Нарешті, щодо питання про книгодрукування Синод повідомив, що він не видавав ніяких указів, які б забороняли Київській митрополії друкувати книги в Києво-Печерській або Чернігівській друкарнях [7, с. 157–163]. Тим самим чолобитна Тимофія Щербацького отримала відмову.

Вище духовенство Переяславської єпархії, в свою чергу, також намагалося скористатися відновленням інституту гетьманства в Україні і після упокоєння єпископа Никодима Срібницького (помер 12 червня 1751 р.) спробувало відновити своє давнє право виборності предстоятеля. Ймовірно, ініціатива у цій справі належала наміснику Переяславського кафедрального монастиря ієромонаху Сильвестру, на якого було покладено справи єпархії на період міжархієрейства. Так, в кінці 1751 р. він звернувся до Генерального писаря Андрія Безбородька, який перебував у Глухові, з проханням дізнатися "коим образом по нынѣшному малоросійському порядку в прошеніи єпископа в Переяславль поступить і возможно ль о том гетмана трудить" [10, с. 27]. Безбородько в грудні 1751 р. відповів, що наміри переяславського духовенства були схвально сприйняті у старшинських колах і радив подати прохання самому гетьману, в якому "ко избранію на Епископство никого имяноват не слѣдует, а просит токмо присилки персон к избранію в тот чин из достойных мужей кандидатов" [10, Приложения № 19, 20].

Київський преосвящений Тимофій Щербацький також вирішив скористатися виборами в Переяславі для відновлення прав Київської кафедри і направив від себе делегата ("аблегата"). Ним став відомий пізніше архієпископ Білоруський і Могильовський, на той час префект і професор Києво-Могилянської академії Георгій Кониський. Про результати свого представництва на виборах, які відбулися в Переяславі 23 лютого 1752 р., він доповідав 25 лютого 1752 р. гетьману К. Розумовському: "...асаула господина Якубовича и полкового Переяславского обозного господина Безбородька, тако ж и моем, надлежащим порядком избрали в помянутый чин єпископа Переяславского из иноков учених и благоговѣйных трех кандидатов: 1) великоновгородского Антонія-Римлянова монастиря архимандрита и богослова в семинарії тамошней учителя Іоасафа Миткевича; 2) Александра-Невского монастиря намѣстника Софронія Кришталевого; 3) Михайловского Переяславского монастиря ігумена Германа Прохоровича, и оное избраніе, своеручно подписав, для поднесенія вашему великографскому сиятельству чрез господ делегатов подали" [1, с. 53; 10, Приложения № 19, 20].

Проте Синод не затвердив жодного з трьох обраних від переяславського духовенства кандидатів-українців, а за імператорським указом було призначено ректора Московської академії Іоанна Козловича [9, с. 15]. Тим самим вибори в Переяславі було знівельовано.

Спроби збереження статусу Київської митрополії в наказах Комісії Нового Уложення 1767–1774 рр.

Останньою спробою українських ієрархів зберегти права Української Церкви, у тому числі статус Київської митрополії, було напрацювання ними пунктів на Комісію Нового Уложення 1767–1774 рр.

У відповідь на указ Синоду від 10 вересня 1767 р., який зобов'язував Київського митрополита Арсенія Могилянського, Чернігівського і Переяславського єпископів Кирила і Гервасія, а також архимандритів ставропігійних монастирів – Печерського і Межигірського – підготувати проект стосовно потреб українського духовенства, члени Київської духовної консисторії підготували в 74 пунктах проект під назвою "О дарованіи малоросійському духовенству разнаго рода выгодностей и возвращеніи ему тех прав, привилегій, вольностей и свобод, которыми оно пользовалось в прежнія времена" [8, с. 50–54]. Сюди ввійшли всі документи, що підтверджували надані литовськими і польськими королями та російськими царями права і привілеї українському духовенству [8, с. 49–50].

Порівняно з наказами від духовенства інших українських єпархій (окремо формулювалися накази від духовенства трьох українських єпархій – Київської, Чернігівської і Переяславської, а також від двох ставропігійних монастирів – Києво-Печерської лаври і Києво-Межигірського монастиря) "пункты о выгодностях киевскаго духовенства" відзначалися значимим обсягом (всього 74 пункти), особливою аргументованістю і виваженістю. Не було жодного пункту, який би не супроводжувався відповідними історичними документами чи іншими доказами. І ця обставина не пройшла повз увагу дослідників. Як вважав М. Шпачинський, "київські пункты по своему направленію представляют параллель прошенію гетмана Разумовскаго 1763–1764 г. и казацких старшин о восстановленіи прав малоросійскаго казачества и об учрежденіи наследственнаго гетманства. Здесь та же тенденція возвратить и отстоять все прежнія права и привилегіи..." [20, с. 500].

Найважливішими з усіх пунктів, представлених київським духовенством в Комісію Нового Уложення, були пункти, які стосувалися особи і прав київського ієрарха – 36–44, 46, 66 (11 з усіх 74 пунктів). Головний з них, 36-й, вказував на привілеї Київського митрополита з часів прийняття християнства: висвята і повноваження екзарха Константинопольського патріарха; право посвяти в священний сан православних єпископів та настоятелів у межах визначеної юрисдикції; титул "митрополита Київського, Галицького і всія Руси"; користування всіма правами і вольностями нарівні з шляхтою; вільне обрання митрополита з природних мешканців Малоросії і без втручання світської влади [8, с. 54–64].

У проєкті також йшлося про збереження за монастирями їх маєтностей, відміну пунктів Данила Апостола 1628 р. про заборону купівлі ґрунтів і приймання їх на поминання, звільнення від усіх натуральних і грошових повинностей тощо. Проте діяльність Комісії Нового Уложення не реалізувала планів українського духовенства, а указ про секуляризацію церковного майна звів їх нанівець.

Водночас варто зауважити, що завдяки опозиції українського духовенства плани секуляризації церковного майна, яка спочатку планувалася в Україні разом із російськими єпархіями на 1764 р., були відкладені більш ніж на 20 років. Російська влада намагалася заручитися підтримкою шляхти, щоб запобігти спалаху незадоволення. "Я остановила отсылку указа в духовную комиссію, о котором упомянуто в 16 пунктѣ моего сегодняшнего письма к вам, – писала імператриця Катерина II до графа П. Рум'янцева 9 липня 1765 р. щодо своїх планів про секуляризацію в Україні, – и желаю, чтобы вы тамошних нѣскольких называемых панов склонили к подачѣ челобитной, в которой бы они просили о лучшем в них учрежденіи школ и семинарій, и если можно, о положеніи духовенства в штатное состояніе от духовных или свѣтских такую же челобитную имѣть, то б мы уже знали, как начинать. Мнѣ Николай Чичерин сказал, что митро-

полит кievской [Київський митрополит Гавриїл Кременецький (1770–1783) – С.К.] сам не прочь от сего учреждения будет, понеже он меньше дохода с деревень имеет, нежели последний великороссийской архіерей, а мы б ему, преосвященному, если б склонился о штатном положении просить, сдѣлали б весьма выгодная для него кондиции. Я все сіе поручаю вашей испытанной ревности и искусству" [13, с. 280].

Реформи Катерини II трагічно позначилися на настроях української церковної еліти. Так, Київський митрополит Самуїл Миславський у листі до графа П. О. Рум'янцева писав, що ці зміни наближають його "ощутительным образом к последнему концу жизни" і наводять на думку, "не рѣшиться ли по болѣзням на избраніе уединенія, или ожидать того же жребія, каковому подвержен отец архимандрит Зосима" (останній вільнообраний архимандрит Києво-Печерської лаври Зосима Валкевич) [14, с. 493].

Отже, більшості зверхників зазначеного періоду доводилося стояти в обороні прав Київської митрополії в умовах наступу централізаційної політики російських властей. Київські ієрархи, починаючи від 1686 р., відстоювали статус Київської митрополії в умовах її поступового – спочатку суто канонічного, згодом фактичного – підпорядкування російській церковній владі. Найбільш показовими у цьому зв'язку були петиції вищого українського духовенства про відновлення статусу Київської митрополії за часів Варлаама Ванатовича і Арсенія Могилянського.

Протистояння Української Церкви російській військовій та ідеологічній агресії на сучасному етапі

Військова та ідеологічна агресія Росії з її імперськими амбіціями об'єктивно викликала нові форми протистояння української церковної еліти російському централізму на сучасному етапі. По-перше, це викликано тим, що в українській релігійній та інформаційній простір активно насаджується теорія "руського мира" під прикриттям єдності православної віри обох народів. Зокрема, під такими гаслами пройшла організована УПЦ МП до Дня хрещення України 27 липня 2016 р. хресна хода в Києві [18].

Як стверджують сучасні українські вчені, "проект "руського мира" суперечить національним інтересам України, орієнтований на підрив гуманітарної безпеки Української держави, поляризує українське суспільство, перешкоджає формуванню загальноукраїнської ідентичності, гальмує процеси європейської інтеграції" а тому, "природно, постає питання про спроможність на найвищому державному рівні здійснювати заходи, що покликані нейтралізувати експансію неоімперських світоглядних конструкцій в українському суспільстві" [3]. Зі свого боку, верхівка УПЦ КП активно розвінчує цю теорію як агресивну та антиукраїнську. За словами її предстоятеля патріарха Філарета, "це імперська ідеологія. Україна, коли почула про ідею "Русского мира", вся встала проти: і вчені, і інтелігенція, і наша Церква, і інші Церкви. Українці відчули свободу в умовах своєї держави і вже не хочуть повертатися в імперію. І чим більше Патріарх Кирил буде їздити в Україну зі своєю ідеєю "Русского мира", тим більше він буде дратувати український народ проти цієї ідеї" [11].

Військова агресія Росії на сході України покликала до життя активну форму протистояння їй з боку церковних кіл – військове капеланство. За сучасними даними, в зоні АТО щоденно відбувається служіння понад ста військових капеланів. Лише упродовж двох років збройного конфлікту українське духовенство різних церковних юрисдикцій (крім УПЦ МП) направило на фронт та в прифронтову зону близько 600 священнослужителів [12].

Високо оцінюючи їх діяльність, Президент П. Порошенко у своїй промові під час молитви капеланів-учасників АТО за мир та перемогу 9 травня 2016 р. зазначив: "Українські військові капелани – теж захисники Вітчизни. Вас не обминає доля солдата на війні. Вас так само рвуть кулі та осколки. Ви можете, як будь-хто, потрапити в оточення чи полон. Ви, як кожний в армії, страждаєте від усіх труднощів військового побуту. Але ви перевершуєте інших надзвичайною силою духу, якої має вистачати не лише на себе, але на тисячі й тисячі людей, які потребують кожного дня, години та хвилини вашої пастирської опіки" [12].

Оптимальною формою протистояння українських церковних кіл російському колоніалізму було б створення єдиної Української Помісної Православної Церкви. Проте цей об'єднавчий процес, який почався з початків української незалежності, об'єктивно ускладнений різним баченням кожної із гілок українського православ'я засад об'єднавчого процесу (яка із нинішніх Православних Церков стане основою такого об'єднання). Водночас підстави для оптимізму подає активна державна підтримка у вирішенні даного питання, і особисто Президента Петра Порошенка, яку він, зокрема, виявляє у своїх різних офіційних зустрічах на найвищому світському і церковному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отд. II / Под ред. Н.И. Петрова. – Т.2. – К., 1905.
2. Болховитинов Евгений. Описание Киевского собора и киевской иерархии. – К., 1825. – Дополнения. – № 19.
3. Здіорук С., Яблонський В. Проект "русского мира" як механізм імперської агресії Росії проти України / С. Здіорук, В. Яблонський // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2014. – Випуск 6 (74). – С. 258–267.
4. Інститут рукопису НБУВ, ф. 312, №430, Отд. III
5. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – 351 с.
6. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки на Україні. У трьох книгах. – Книга 3. Кінець XVI - середина XIX століття / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій – К., 1994. – 335 с.
7. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – Т. 32 (1752 г.). – Петроград, 1915.
8. Орловский П. К истории малороссийского духовенства // Киевская старина. – Т. LIV. – 1896. – №9. – С. 49–64.
9. Пархоменко В. Из истории борьбы малороссийского духовенства за свои права в 18 веке / В. Пархоменко // Киевская старина. – 1906. – № 9. – С. 13–15.
10. Пархоменко В. Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1908) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени. – Полтава, 1908. – 134 с.
11. "Патріарх Кирил з його ідеєю "русского мира" дратує український народ" – патріарх Філарет. [Електронний ресурс. Режим доступу:] https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc_kp/47458/
12. Слово Президента під час молитви капеланів-учасників АТО за мир та перемогу. 9 травня 2016 р. [Електронний ресурс. Режим доступу:] <http://193.29.204.11/news/slovo-prezidenta-pid-chas-molitvi-kapelanivuchasnikiv-ato-za-37081>
13. Соловьев С. История России с древнейших времен. – Кн. 13. – Т. 25–26.
14. Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии // Киевская старина. – 1890. – Т. 31. – С. 471–493;
15. Терновский Ф. А. Очерки из истории Киевской епархии на основании документов синодального Архипа / Ф. А. Терновский. – К., 1879. – 49 с.
16. Терновский Ф. Прошение киевского архиепископа Варлаама Ванатовича императору Петру II о предоставлении киевской кафедре прежнего титула митрополии / Ф. Терновский // Киевские епархиальные ведомости. – 1874. – №3. – Отдел второй. – С. 63–78.
17. Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Т. 1. – Казань, 1914. – 970 с.
18. "Хресна хода" за "русский мир" [Електронний ресурс. Режим доступу:] <http://wz.lviv.ua/ukraine/177735-khresna-khoda-za-russkij-mir>
19. ЦДІАК України, ф.128, оп.1 друк., спр. 37.
20. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757 – 1770 г.) / свящ. Николай Шпачинский. – К., 1907. – 667 с.

Kagamlyk S., Phd, Researcher
Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

UKRAINIAN CHURCH IN CONFRONTATION TO RUSSIAN CENTRALISM: HISTORICAL HERITAGE AND MODERNITY

The origins of confrontation of the Ukrainian Orthodox Church to Russian colonialism since its subjection to Moscow Patriarchy are analyzed in the article. Special attention is paid to the defense of the rights of Kyiv Archdiocese and the status of its Head under Conditions of centralizing policy of Russian Authorities. The forms of resistance of Ukrainian Church Elite to Russian military and ideological aggression nowadays are shown.

Key words: Ukrainian Orthodox Church, Kyiv Archdiocese, Russian centralism, military and ideological aggression.

УДК 323.1 + (470+571)

С. Грабовський, канд. філос. наук, старш. наук. співроб.
Інститут філософії НАН України ім. Г.С. Сковороди

ПАРАДОКСИ "ЧЕРВОНОГО" УКРАЇНОФІЛЬСТВА ЛЕВА ТРОЦЬКОГО

Аналізуються пов'язані з Україною сюжети діяльності одного з лідерів "жовтневого перевороту" та міжнародного комуністичного руху Лева Троцького. Стаття відстежує еволюцію поглядів Троцького на "українське питання" та деконструє численні соціально-історичні міфи, пов'язані з оцінкою ролі Троцького в 1920-х роках. Автор особливо увагу звертає на роль Троцького у запровадженні політики українізації, на його боротьбу з великодержавним російським шовінізмом сталінських часів та на ідею революційного унезалеження України, висунуту в другій половині 1930-х років. Разом із тим стаття акцентує увагу на химерному, часом фантазмагоричному характері практичної та теоретичної діяльності Троцького, де поєднані прагнення до подолання всіх форм колоніалізму й тоталітаризму з немінучим за умов однопартійної диктатури розвитком імперіалізму й шовінізму.

Ключові слова: великодержавний шовінізм, революція, "українське питання", українізація, сталінський тоталітаризм, єдність України.

Стандартна оцінка Лева Троцького як ідеолога та практика "червоного імперіалізму", "головного ворога України" й "організатора геноциду українців" є однією, а в тому, що стосується останніх років діяльності одного з вождів жовтневого перевороту 1917 року в Росії, – хибною. Погляди та дії уродженця Таврії Троцького (1879–1940) були значно складнішими, неоднозначнішими та химернішими; його ж викриття колоніальної політики Кремля у 1930-х роках актуальне донині.

Абсолютна більшість публікацій українських авторів, присвячених Троцькому, містять у собі відверте перекручення фактів. Типовим зразком цього є заява, опублікована на сайті київського "Меморіалу": "Здійснюючи окупацію України, більшовицькі війська, загальне керівництво якими здійснював Троцький, вчиняли страхотливі військові злочини. Найбільш відомим з-поміж них стало масове вбивство мирного населення після окупації Києва збройними формуваннями Муравйова у лютому 1918 р., коли внаслідок триденного терору загинуло понад 3 тисячі киян, тисячі мирних громадян стали жертвами пограбувань і насильства" [1]. Але Троцький у ті часи не командував військами, обіймаючи посаду наркома закордонних справ Росії; більшовицьким головнокомандувачем і комісаром з військових справ тоді був Микола Криленко, якому асистували Володимир Антонов-Овсієнко та Павло Дибенко.

Що ж стосується західних і російських дослідників, то навіть у найкращих із них у них повністю чи частково відсутній український вимір діяльності Троцького, там відзначена, і то штрихами, тільки його боротьба з "українськими націоналістами".

Детальна розповідь про діяльність Лева Троцького (при народженні – Лейби Бронштейна, сина багатого землевласника) виходить за межі цієї статті; дозволю собі відіслати читачів до власних наукових і науково-популярних публікацій [2; 3; 4] Тут же зосередимося на заявленій вище тематичі.

Лев Троцький саме тоді, коли начебто керував посланими на Київ військами Муравйова, на мирних переговорах з державами Четверного Союзу у Бересті визнав міжнародну суб'єктність УНР, коли Центральна Рада ще не наважилася проголосити незалежність України. Адам Улам у книзі "Большевики. Причины и последствия переворота 1917 года" так пише про це: "Троцький, якому вихід України зі складу Росії напевно завдав біль,

28 грудня 1917 року [10 січня 1918 року за "новим" стилем – С.Г.] оголосив заяву про те, що російська делегація "у повній відповідності до принципу надання кожній нації права на самовизначення, включно з виходом, не має нічого проти участі української делегації в мирних переговорах" [13].

Водночас Троцький, визнавши рівноправність України й Росії, переслідував далекосяжну мету, будучи переконаним, що владу в УНР невдовзі перебере пробільшовицький уряд. Так не сталося; розгорілася війна між російськими більшовиками і їхніми місцевими сателітами, з одного боку, військами УНР й українськими повстанцями, з іншого боку. Маріонетковий харківський "уряд" України, в якому не було навіть прем'єр-міністра, прислав своїх представників на мирну конференцію. Делегація УНР заявила рішучий протест, наголосивши на незаконності самого уряду Росії, який розігнав Установчі Збори, та на його агресивності. "Свідки того, що відбулося, зійшлися на думці, що під час цього монологу Троцький почував себе страшенно незручно. [...] Ба більше, Троцький був достатньо розумною людиною, щоб не визнати справедливості цих слів" [13]. Утім, глава советської делегації спробував звести все на жарт.

Безперечно, діяльність Троцького мала наслідком завоювання України Червоною армією у 1918-21 роках і перетворення її номінально збереженої незалежності майже на фікцію. Але водночас той самий Троцький на початку 1920-х років став одним із головних ініціаторів та промоуторів процесів "коренізації" більшовизму; зміни ставлення до місцевих кадрів і місцевої культури; він активно підтримував ідею українізації червоних військ на теренах УСРР, ініціював створення в Харкові Школи червоних старшин і розробку військової термінології українською мовою. У ті ж роки він вимагав від номенклатури толерантно ставитися до української культури і мови, знати їх і поважати повинні були всі мешканці України іноетнічного походження. Ось що писав, згадуючи тодішні події, сам Троцький: "У 1923 році я на партійній конференції більшовицької партії України висунув вимогу: чиновник повинен вміти говорити і писати на мові навколишнього населення. Скільки з цього приводу було іронічних зауважень, які йшли значною мірою від єврейської інтелігенції, яка говорила і писала поросійськи і не хотіла навчатися української мови!" [9].

Схоже, в уяві Троцького як фанатика ідеї світової революції існувала якась ідеальна "червона Україна", під яку він хотів, не гребуючи нічим, підігнати Україну реально, а тоді вже цю "червону Україну" всіляко возвеличувати й підносити. Так підносити, щоб зробити з неї певну "вітрину переможного соціалізму", взірць, який захопити б наслідувати народні маси країн Центрально-Східної Європи. Тому не можна погодитися з тезою, наче "Троцький був одним із головних ідеологів і практиків імперіалізму у ХХ столітті" [1]. Бачення світової революції Троцьким істотно відрізнялося від її бачення Сталіним, Кіровим, Молотовим й іншими "ленінськими ділоходами", і частково – Бухарінін. У нього йшлося про глобалізаційний проект, в якому Росія виступала одним із інструментів революційних перетворень, у Сталіна й Кірова – про "всесвітній Союз" зі столицею у Москві, тобто про іноформу Російської імперії під червоним стягом. А разом із тим об'єктивно він своєю діяльністю зі зміцнення більшовицької влади сприяв майбутньому піднесенню російського шовінізму, що стало всезагальним у 1930-х.

Скажімо, коли 1920 року викинуті з України війська Червоної армії знову повернулися туди, Троцький на радіощах наговорив на грамплатівку: "...На наших очах звершується велике історичне чудо – советська влада об'єднує народи старої царської Росії в одне ціле. Советські війська визволили Харків і Київ. Що, народ український хоче жити особливим життям від решти радянської Росії? Ні, він хоче дружного братського союзу і нерозривного зв'язку" [8]. На першу думку – суто імперіалістичний погляд. Але потім Троцький веде мову, що це лише частина світової революції, і до українців скоро приєднаються інші народи Європи й Азії. І всі заживуть щасливим життям без поміщиків та капіталістів, "і буде в усьому світі єдина советська республіка всіх народів".

Перебуваючи з кінця 1920-х на еміграції, Лев Троцький почав переосмислення деяких своїх позицій. Не відмовившись від ідеї світової революції, він водночас перестав вважати ССРСР її оплотом, ба більше – постійно критикував "бюрократичне переродження соціалізму" в Советському Союзі, врешті-решт прямо називаючи режим Сталіна "тоталітарним". Найкритичніше "пізній" Троцький ставився до національної політики Кремля: "На ділі бюрократія перетворила Советський Союз на нову тюрму народів. Правда, національна мова і національна школа продовжують існувати: в цій галузі наймогутніший деспотизм не може вже повернути колесо розвитку назад. Але мова різних національностей є не органом їхнього самостійного розвитку, а органом бюрократичного командування над ними. Уряди національних республік призначаються, зрозуміло, Москвою, точніше сказати, Сталіним" [6].

Деспотизм, за Троцьким, закономірно спирається на відроджений російський великодержавний шовінізм: "Офіційна ідеологія нинішнього Кремля апелює до подвигів князя Олександра Невського, героїзму армії Суворова-Римнікського чи Кутузова-Смоленського, заплучуючи очі на те, що цей "героїзм" спирався на рабство і темряву народних мас і що саме з цієї причини стара російська армія виявлялася переможною тільки в боротьбі проти ще більш відсталих азіатських народів чи слабких і струхлявлених прикордонних держав на Заході. При зіткненні ж із передовими країнами Європи доблесне царське воїнство завжди виявлялося неспроможним" [10].

А де російське великодержавництво – там й антисемітизм: "Бюрократичний централізм немислимий без шовінізму, а антисемітизм завжди був для шовінізму лінією найменшого спротиву" [6].

Як вважає професор Вадим Скуратівський, виступивши у другій половині 1930-х років за незалежність України, "Троцький по суті був змушений визнати, умо-

вно кажучи, помилковість, якщо не злочинність, усіх своїх дій з початку 1918 року, орієнтованих на інкорпорацію України до складу советської Росії" [5].

Так це чи ні, можна дискутувати, адже така інкорпорація свого часу була лише засобом ствердження світової революції, – затим змінилася доба, змінилися і засоби. Звернімося краще до фактів і деталізуємо сюжет про певну "зміну вік" у ставленні Троцького до України. Спершу варто навести фрагмент із його статті 1937 року, присвяченої спеціально українському питанню: "Українське питання, що його багато які уряди і багато які "соціалісти" і навіть "комуністи" намагалися забути чи відсунути у довгу шухляду історії, знову постає, тепер з подвоєною силою, на порядку денному. Нове загострення українського питання якнайтісніше пов'язане із виродженням Радянського Союзу і Комінтерну, успіхами фашизму і наближенням нової імперіалістичної війни. Розп'ята між чотирма державами, Україна нині посіла у долі Європи те становище, яке займала у минулому Польща [...] Українському питанню суджено у ближчий період грати величезну роль у житті Європи [...] Ніде утиски, чистки і репресії і взагалі всі різновиди бюрократичного хуліганства не набували такого вбивчого розмаху, як на Україні, у боротьбі з сильними підспудними устремліннями українських мас до більшої свободи і самостійності. Советська Україна стала для тоталітарної бюрократії адміністративною частиною цілого і військової бази ССРСР. Сталінська бюрократія, щоправда, зводить пам'ятники Шевченкові, але для того, щоб міцніше придушити цими пам'ятниками український народ і змусити його мовою Кобзаря славити кремлівську кліку "гвалтівників" [11].

Говорячи про УРСР "розвиненої" сталінської доби, Троцький констатує: "Мало змінився національний склад бюрократії [тобто до неї належать в основному євреї та росіяни – С.Г.] і, що незмірно важливіше, антагонізм між населенням і бюрократією страхітливо зріс за останні 10–12 років. Про наявність антисемітизму, причому не тільки старого, але і нового, "советського", свідчать властиво всі серйозні і чесні спостереження, особливо ті, кому довелося тривалий час жити серед трудящих мас" [9].

Іншими словами, не самі тільки українці винні у тих проявах антисемітизму, що потім випилися в цілу низку жахливих епізодів на початку нацистської окупації УРСР, коли було чимало охочих виказати євреїв, пожитися їхнім майном та навіть узяти участь в "очищувальних" акціях. Винна в усьому тому передусім сталінська система. І провидів це заздалегідь не український буржуазний націоналіст, а полум'яний адепт світової революції.

А навесні 1939 року Лев Троцький конкретизує своє бачення української ситуації. Він висуває гасло виходу України зі сталінського ССРСР та об'єднання всіх українських земель (нагадаю, тоді вони були розділені між чотирма державами) у межах незалежної Української радянської республіки.

І, нарешті, на початку серпня 1939 року, полемізуючи у статті "Демократические крепостники и независимость Украины" з російськими емігрантами-соціалістами, об'єднаними навколо журналу "Новая Россия", Лев Троцький розставляє всі крапки над "і" у своєму баченні українського питання.

"Припустимо, що відокремлення України дійсно послаблює ССРСР. Але як же бути з демократичним принципом самовизначення націй? Кожна держава, яка по-насильницькому утримує у своїх кордонах будь-яку націю, вважає, що її відокремлення послабило б державу в економічному і військовому відношенні. Гітлер анексував Чехію і напіванексував Словаччи-

ну саме тому, що це призводить до військового посилення Німеччини. То чим же критерій наших демократів відрізняється від критерію Гітлера?

Чи нація – українці, на це запитання демократи з "Нової Росії", слідом за добре відомим демократом Мілюковим, готові, мабуть, відповісти, що українці "загалом і в цілому" все ж нація, але ж, як кажуть, треба і честь мати. Іншими словами, якщо нація, то другого сорту, то ж доля України має визначатися інтересами Росії, тобто великоруської більшості. Це і є точка зору шовіністичних кріпосників.

У плачевні дні Лютневої революції Тимчасовий уряд безсовісно відмовив українцям не лише у незалежності, – вони тоді цього ще не вимагали, – а й у простій автономії. Пани демократи торгувалися щодо національних прав України, мов кінські баршники. Вони виходили тоді прямо і безпосередньо з інтересів старих великоруських "хазяїв" поміщицького, буржуазного і бюрократичного типу. Зараз вони переводять ту ж велику традицію на мову еміграції.

Далекоглядні демократичні кріпосники дуже турбуються про те, що Гітлер використає в майбутньому національну українську революцію. Вони закривають очі на те, що Гітлер вже сьогодні користується придушенням і роздробленням української національності.

Національно-революційний український рух є складовою частиною тієї могутньої революційної хвилі, яка зараз молекулярно готується під корою торжествуючої реакції. Ось чому ми говоримо: "Хай живе незалежна радянська Україна" [12].

Маємо характерну для Троцького "політичну квадратуру кола", щось справді фантазмагоричне: беззаперечне визнання права української нації на самостійне життя в одних абзацах поєднується із наміром підпорядкувати це життя якійсь "могутній революційній хвилі"; проникливе розуміння сутності російського шовінізму, коли і демократи, і чорносотенці об'єднуються проти всього українського ("Демократичне прагнення пригнобленої нації завоювати собі повну самостійність не може не обурювати кріпосників"), – з вимогою, щоб незалежна Україна обов'язково була радянською.

Власне, фантазмагорією є вся система поглядів Троцького, який вважав за можливе ошасливити людство шляхом побудови справедливого соціалістичного суспільства, але за одноособного панування комуністичної партії, і водночас – без нового панівного класу, без всевладдя бюрократії, за допомогою розвитку робітничо-селянського самоврядування. А в майбутній незалежній Україні, за Троцьким, повинна існувати національна єдність, але не повинно бути місця "українським націоналістам", і не тільки буржуазним, а й "дрібнобуржуазним", тобто соціал-демократам різного ґатунку.

У той самий час Троцький писав про наближення світової війни: "Війна неминуча, притому в недалекому майбутньому. Одна міжнародна криза слідує за другою. Ці конвульсії схожі на пологові схватки війни, що насувається. Кожна нова схватка має більш жорсткий і загрозливий характер. [...] Нова страшна бійня невмолимо насувається на людство" [7]. Таким чином, визволення України, її революційний вихід зі складу СРСР Троцький пов'язував з Другою світовою війною та більшою чи меншою поразкою в ній сталінського режиму. При цьому робітничо-селянська Україна мала знайти своє місце у "Європейському соціалістичному союзі", а не в СРСР, навіть післясталінському.

Таким чином, вивчення спадщини Лева Троцького приводить до руйнації низки советських і постсоветських міфологем. У світі наразі наявні кілька мільйонів ідейних послідовників Троцького та десятки організацій, які вважають себе наступниками політичної лінії творця IV Інтернаціоналу. Ці організації представлені, поміж іншого, у Європарламенті, у складі групи "Об'єднані європейські ліві/Північні зелені ліві" [14]. Тому донесення до них правдивої інформації про ставлення Троцького (особливо в його останні роки) до "українського питання" є надзвичайно важливим.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Книгарня "С" ганьбить себе презентацією книги про Троцького. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.memorial.kiev.ua/novyny/1341-knyharnia-ye-hanbyt-sebe-prezentatsiieu-knyhu-pro-trotskoho.html>
2. Грабовський С. Українська незалежність і товариш Троцький/ Всеукраїнський науковий журнал "Мандрівець" – №3 – 2011. – С. 79–88.
3. Грабовський С. Генії проти ідіотів. Алгоритми української історії: Стилюс, 2012. – 446 с.
4. Грабовський С. Україна today: під прапором сталінізму. Соціальна міфологія "найкращого друга фізкультурників" і його послідовників. – Ніжин: Лисенко М. М. [вид.], 2013. – 229 с.
5. Країна Інкогніта": Лев Троцький. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/918484.html>
6. Роговин Вадим Была ли альтернатива? – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://web.mit.edu/people/fjk/Rogovin/volume6/>
7. Роговин В.З. Мировая революция и мировая война. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://militera.lib.ru/research/rogovin1/02.html>
8. Троцький Лев Речь о союзе советских республик. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.sovmusic.ru/text.php?fname=trotsky>
9. Троцький Л. Термидор и антисемитизм. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.litru.ru/br/?b=71066&p=67>
10. Троцький Л. Крупный успех (По поводу международной конференции Четвертого Интернационала). – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://web.mit.edu/people/fjk/BO/BO-70.html>
11. Троцький Л. Об украинском вопросе. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotm465.htm>
12. Троцький Л. Демократические крепостники и независимость Украины. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotm478.htm>
13. Улам Адам. "Большевики. Причины и последствия переворота 1917 года". – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://document.wikireading.ru/18639>
14. European United Left/Nordic Green Left. European Parliamentary Group. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.guengl.eu/>

Надійшла до редколегії 6.04.2017

Hrabovsky S., PhD in Philosophy,
H. S. Skovoroda Institute of Philosophy

PARADOXES OF "RED" UKRAINOPHILISM BY LEON TROTSKY

The author analyzes the subjects activities of one of the leaders of the "October revolution" and the international communist movement Leon Trotsky related to Ukraine. The article tracks the evolution of views of Trotsky on the "Ukrainian question" and deconstructs many socio-historical myths associated with the assessment of the role of Trotsky in the 1920s. The author draws attention to the role of Trotsky in implementing the policy of Ukrainization in his struggle against great-Russian chauvinism of the Stalinist era and the revolutionary idea of independence acquisition of Ukraine put forward in the second half of the 1930s. However article focuses on the bizarre, sometimes phantasmagorical character of practical and theoretical activity of Trotsky, combining the pursuit of overcoming all forms of colonialism and totalitarianism with certain conditions for the one-party dictatorship context of imperialism and chauvinism.

Key words: great-power chauvinism, revolution, "Ukrainian question", Ukrainization, Stalinist totalitarianism, the unity of Ukraine.

УДК 94:277.4(477) "1946/2016"

О. Висовень, канд. іст. наук, доц.

ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

АТЕЇСТИЧНА ПРОПАГАНДА РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ ЯК ЗАСІБ ДУХОВНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Статтю присвячено атеїстичній пропаганді радянського тоталітарного режиму, яка стала дієвим механізмом духовного поневолення українців та перетворення України в колонію. Проаналізовано сталінську атеїстичну пропаганду в останнє десятиріччя його правління; показано динаміку змін атеїстичних кампаній в хрущовський та брежнєвський періоди; виявлено руйнівні наслідки радянської атеїстичної політики на постколоніальні українські реалії.

Ключові слова: атеїстична пропаганда, антирелігійна кампанія, тоталітарний режим, постколоніальна Україна, Євангельські християни-баптисти.

Атеїстична пропаганда радянського тоталітарного режиму стала дієвим механізмом духовного поневолення українців та перетворення України в колонію. Атеїстичні кампанії давали можливість реалізувати "езуїтську політику" щодо християнських релігійних громад загалом, і зокрема до громади Євангельських Християн-Баптистів (далі – ЄХБ). У зв'язку з цим, ця тема є однією з актуальних та суспільно і політично значущих проблем сучасної історичної та українознавчої науки. Україна на початку ХХІ стала об'єктом агресивної політики з боку Російської Федерації (військово-політичної, соціально-економічної та ідеологічно-інформаційної). У радянські колоніальні часи та у постколоніальну добу ідеологічна пропаганда загалом, й атеїстична, зокрема, була і залишається дієвим механізмом впливу на свідомість громадян і завжди ефективно використовувалася тоталітарними і авторитарними режимами для досягнення своїх цілей. Тому проводячи паралелі між сьогоднішнім і політикою радянського режиму у другій половині ХХ ст. у релігійній сфері можемо проаналізувати руйнівний вплив атеїстичних кампаній на життєдіяльність протестантських громад УРСР. Також оприлюднення інформації про злочинну політику тоталітарної влади проти євангельських християн баптистів, яка проходила в рамках атеїстичних кампаній, по-новому актуалізують проблему доведення до суспільства, урядів і конфесій в Україні та в світі неможливості співіснування сучасної цивілізації в умовах безкарності злочинів проти людства та людяності, які не мають терміну давності, але через відсутність покарання та приховування інформації породжують ще більш злочини.

Головною метою дослідження є розкриття руйнівної ролі атеїстичної пропаганди радянського тоталітарного режиму, як одного із дієвих механізмів духовного поневолення українців та перетворення України в колонію (на прикладі діяльності релігійних громад ЄХБ). Для досягнення поставленої мети є доцільним вирішення таких дослідницьких завдань: стисло охарактеризувати наукові напрацювання з цієї проблематики; проаналізувати сталінську атеїстичну пропаганду в останнє десятиріччя його правління; показати динаміку змін атеїстичних кампаній в хрущовський та брежнєвський періоди; виявити руйнівні наслідки радянської атеїстичної політики на постколоніальні українські реалії.

На науково-аналітичному рівні дослідження цієї важливої проблеми лише розпочалося. Першими дослідниками, які надавали важливості атеїстичних кампаній і писали про їхню виключну роль у вихованні пролетаріату та підростаючого покоління були радянські історики. Звісно, що вони схвально відносилися до різноманітних форм і методів атеїстичної пропаганди, яка спрямовувалася проти церкви, сектантів, яких дослідники радянської доби вважали "ворожим елементом", "паразитами суспільства", "темними людьми" [8, 10, 12]. Сучасні дослідники переосмислили і

по-новому оцінили роль атеїстичної пропаганди в житті поневолених українців, і виявили, що в часи радянського тоталітаризму вона носила агресивний характер, дискредитувала християнські цінності і мораль, а отже і Християнську Церкву [11, 14, 18].

Й. Сталін розумів, що у цій ситуації, яка склалася у післявоєнний період в СРСР (розруха, непомірні хлібозаготівлі, і як наслідок – рукотворний голод, нестійка міжнародна ситуація) для здійснення абсолютного контролю над усім громадським та духовним життям і виробництвом потрібно застосовувати нові ефективні технології та методи маніпуляції суспільством, тому і надалі важливу роль надавав ідеологічній пропаганді. Адже, саме "ці технології здатні забезпечити гарантовану масову підтримку керівництва країни, особливо якщо на чолі стоїть харизматичний лідер" [16].

Найважливіше те, що ідеологічна пропаганда тоталітарної держави давала можливість контролювати духовне життя громадян загалом, так і окремої особистості, зокрема. За роки війни велика кількість громадян СРСР звернулася до Бога, Віра в якого стала для них духовною підтримкою та надією на порятунок. Тому втрачаючи підтримку та контроль над духовним життям значної кількості громадян, тоталітарна влада вирішила використати низку ідеологічних прийомів та механізмів спрямованих проти релігії, які нав'язливо поширювалися в суспільстві.

У 1947 р. вождь СРСР наказав поновити ідеологічну дискредитацію Церкви на більш "високому рівні". Зокрема, коли у 1947 р. секретарем ЦК ВКП (б), відповідальним за ідеологічну роботу, став М. Суслов, Й. Сталін йому порадив "не забувати про атеїстичну пропаганду серед народу", додавши між іншим, що "в теперішній час – це питання не найголовніше" [20, с. 86].

Уже 7 липня 1947 в Москві з ініціативи М. Суслова було створено "Товариство поширення політичних і наукових знань" ("Знання"), одним із головних завдань якого стала боротьба з релігією на новому більш високому науковому рівні. Товариство поширило свої філії у всіх союзних республіках. Крім того, на підприємствах, в колгоспах, радгоспах, МТС, в наукових установах і навчальних закладах були створені первинні організації товариства. Також товариство видавало щомісячний журнал "Войовничий атеїст". Товариству були передані і всі матеріальні засоби Союзу войовничих безбожників, який з політичних міркувань на початку Другої світової війни згорнув свою діяльність, а офіційно був закритий у 1947 році [15].

У 1948 р. Всесоюзне товариство "Знання" створило свої філії і в УРСР. Владні структури сприяли тому, щоб охопити якнайбільшу кількість громадян, задіяних у товаристві, зокрема, уже "у 1950 р. у його складі було 34 тис. членів" [9]. Згодом в університетах, педагогічних, медичних, культурно-просвітницьких вищих і середніх спеціальних навчальних закладах було запрова-

джено курс "Основи наукового атеїзму". Велася підготовка кадрів пропагандистів атеїзму на спеціальних атеїстичних факультетах вечірніх університетів марксизму-ленінізму, у гуртках тощо [1].

Боячись поширення релігійних настроїв серед населення уже в кінці 1948 р. керівництво Радянського Союзу планувало посилити атеїстичну пропаганду та провести акції з метою послаблення авторитету церкви серед населення. Дана акція супроводжувалася антицерковними заходами, зокрема, закриттям храмів, у зв'язку з припиненням реєстрації релігійних громад [20, с. 87].

Хоча після смерті Й. Сталіна до влади в СРСР прийшли більш помірковані партійні діячі і в країні розпочалися політичні, економічні і культурні реформи (які пізніше стали відомі під терміном "хрущовська відлига"), – внутрішня і зовнішня сутність тоталітарної системи залишилася незмінною. Тому й після проголошення остаточної перемоги соціалізму в країні Рад на "доленосному" XXI з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) у 1959 р., і переходу до розгорнутого будівництва комуністичного суспільства, партійно-державне керівництво вирішило розпочати новий етап боротьби з релігією.

На відміну від Й. Сталіна, який в останнє десятиріччя свого правління відкрито не наважувався боротися з церквою, оскільки хотів її використати для підняття іміджу СРСР на міжнародній арені, М. Хрущов не вважав за потрібне церемонитися з попами та сектантами, тому відкрито оголосив антирелігійну кампанію. "Вони ллють воду на млин ворога ...". У цьому звинуватив віруючих М. Хрущов з трибуни партійного з'їзду. Було оголошено, що терпиме ставлення до релігії – помилкова і шкідлива позиція. З релігією було вирішено покінчити до середини сімдесятих – за п'ять років до настання обіцяного Микитою Сергійовичем "комунізму" [17]. Саме в 1975 році він обіцяв показати по телевізору останнього радянського попа. А тому до розробки програми державного масштабу влади підійшли комплексно, підключивши до її вирішення всіх зусиль: від системи агітпропу та преси до активістів від ВЛКСМ і агентів КДБ [17].

На думку відомого американського дослідника евангелістського руху після Другої світової війни В. Заватські, головною причиною, яка спонукала до такого різкого та відвертого антирелігійного курсу загалом, і щодо ЄХБ зокрема, стало те, що "... баптисти з їх гнучким світоглядом, прагматизмом, детермінізмом, апокаліптичними і месіанським настроями, вимогою абсолютної відданості віруючих своїй церкві, пристрасно до дисципліни і організованості і соціально-історичною свідомістю дуже нагадували членів комуністичної партії. Таким чином, оскільки Церква і Партія апелювали до однаково психологічно налаштованою аудиторії, вони ставали серйозними конкурентами. Число баптистів швидко досягло півтора мільйонів, тому партія, яка налічувала в своїх лавах 3,6% населення, почала турбуватися" [6, с. 153].

На нашу думку, головною причиною антирелігійної кампанії періоду правління М. Хрущова були ідеологічні протиріччя між офіційною ідеологією та засадами Віри ЄХБ, а оскільки комуністична ідеологія претендувала на роль не лише панівної, а й єдиної, інші вчення мали просто зникнути. Виразники і прибічники ідеології марксизму-ленінізму, яка претендувала на роль нової релігії, по своїй природі та сутності і тяжінню до монопартійності та моноідеологізму, ніколи не змирилися з існуванням альтернативних вчень, тому намагалися різноманітними засобами дискредитувати релігію, релігійні громади, а потім і знищити. Задля цього була задіяна ціла низка державних механізмів, у тому числі і репресивних.

У рамках хрущовської антерелігійної пропаганди на початку 1960-х років були зачинені тисячі церков і молитовних будинків. Розпочалася масована атеїстична пропаганда, яка поєднувалася з наклепами на адресу віруючих. У свою чергу, гостро посилювався тиск з боку Ради у справах релігій і КДБ на керівників релігійних об'єднань, у тому числі і на керівництво Союзу евангелістських християн-баптистів. "За першу половину 1961 року було ліквідовано 300 таких громад. ВРЄХБ вважав, що при таких темпах навішування замків всі громади будуть зачинені за 2,5–3 роки" [19, с. 38–40].

Після зміни влади у Кремлі в 1964 р., примусового відсторонення від влади М. Хрущова й обранням очільником КПРС Л. Брежнєва ситуація в релігійній сфері суттєво не змінилася, її змістовне наповнення було й надалі атеїстичне. Дотримуючись засадничих принципів радянської атеїстичної пропаганди тоталітарна влада продовжувала репресії щодо віруючих і у 70–80-х рр. XX ст. Вона не тільки закривала незареєстровані громади, забороняла молитовні зібрання, саджала за ґрати, а фізично знищувала евангелістських християн-баптистів. Режим усілякими способами намагався зламати і знищити Віру в Бога.

Атеїстична пропаганда, хоча й проводилася масовано, але, насамперед, націлювалася на дітей та молодь, з метою відвернути їх від релігії та спрямувати на побудову нового комуністичного суспільства, хоча засоби для такої "великої мети" використовувалися надзвичайно агресивні та руйнівні. З цієї метою розповсюджувалися гоніння на дітей віруючих. Окрім звичних вже для них загроз, знущань, допитів і побиття, з'явилися випадки, коли дітей силоміць забирали від віруючих батьків і відправляли у дитячі будинки та інтернати для атеїстичного виховання [3, с. 2]. Дітям не лише заборонялося відвідувати церковну службу, але й застосовувалися більш дієві методи перевиховання: виховні бесіди, всілякий моральний тиск, залякування та фізичні покарання. У самвидавних документах братства ЄХБ 1960–1980-х років наводиться велика кількість фактів кричущого порушення прав дитини в загальноосвітніх школах. Типовими для цього періоду були випадки фізичної розправи над дітьми за небажання бути у лавах дитячої піонерської організації. Так, у 1964 році в місті Житомирі в школі № 30 учня 5-ого класу Володю Довбиша у воротах школи побив черговий школи за те, що він прийшов без піонерського галстука до школи [4, с. 49].

За свідченням Валентини Іванівни Левченко (1969 р. н., м. Яготин, Київська обл.) процес її атеїстичного перевиховання в школі проходив в декілька етапів: "Першим з ким я мала виховну бесіду з приводу релігійної приналежності моїх батьків це був завуч з виховної роботи. Далі процесом атеїстичного перевиховання займався класний керівник... Крім морального тиску з боку вчителів, долучалися до процесу перевиховання і школярі всієї школи, які добре знали, що мої батьки баптисти" [7].

Це були не поодинокі випадки, а системна боротьба компартійної влади з евангелістськими християнами-баптистами, яка проводилася в рамках атеїстичних кампаній та мала на меті, з одного боку, – залякати українців та знищити їхню Віру у Бога, а з іншого, – насадження нових комуністично-більшовицьких цінностей та моралі. Так, у відозві Ради Церков ЄХБ зазначалося: "Тільки з лав нашого братства біля 100 віруючих знаходяться в ув'язненні (в тому числі і члени Ради Церков ЄХБ Г.П. Вінс, Н.Г. Батурін і П.В. Румачік) десятки тисяч інших віруючих піддані іншим формами пригнічувань і переслідувань" [2, с. 1]. Як свідчить А. Руденко, "всього за 25 років через табори пройшли понад 2000 учасників руху, окремі по 5–6 разів... З середини 1970-х років з

початком періоду т.зв. "розрядки" між Сходом і Заходом безпосередній контроль держави над діяльністю церкви ослаб, особливо це стало відчутним тоді, коли уповноважені Ради у справах релігій на місцях дивилися крізь пальці на фактичні порушення у зареєстрованих громадах антицерковного законодавства про культури 1929 р." [13, с. 353–354].

За 26 років незалежності Україна, українці та Християнські релігійні конфесії так і не змогли позбутися колоніального тоталітарного спадку. Зокрема, це проявляється в нетерпимому ставленні Української Православної Церкви Московського Патріархату та її вірних до інших релігійних конфесій України та віруючих. Прагненьні домінувати в релігійному житті та свідомості українців, насадженьні угодних для її верховного кліру ідеології, моралі, цінностей, які далекі від загальнолюдських. Тоталітарний атеїстичний спадок вплинув на бездуховність декількох поколінь радянських громадян України, які виховувалися в дусі нетерпимості до релігії. Нині цей спадок ліг важким тягарем на свідомість мільйонів громадян постколониальної України, особливо від цього потерпає молодь, яка внаслідок малого життєвого досвіду не знає як реагувати на сучасні виклики, подвійну мораль, яка негативно впливає на сімейні, суспільні, національні цінності і пріоритети тощо. Щоби подолати постколониальні проблеми України й українців, потрібно протидіяти використанню Християнської Церкви для ідеологізації загарбницьких війн, анексії, дестабілізації світу.

Негативним наслідком атеїстичної пропаганди у постколониальному українському суспільстві є подвійні стандарти у всіх своїх проявах, зокрема і в духовній сфері, корінь цих проблем тягнеться ще зі сталінських часів, коли цілеспрямовано руйнувалася християнська церква, її віровчення перекручувалося, фізично були знищені її яскраві представники та їхні послідовники. Все це у сукупності призвело до підміни багатьох загальнолюдських цінностей, фальшивими гаслами, подвійної моралі у багатьох мільйонів громадян сучасної України і т.д.

З початком неоголошеної російської війни проти України постколониальні протиріччя, які стали наслідком радянської атеїстичної політики та нетерпимості до інших віровчень ще більше загострилися та стали очевидними для всіх свідомих українських громадян. Віроломна окупація частини Донбасу російсько-терористичними угрупованнями для багатьох віруючих українських християнських Церков стала справжньою трагедією. Оскільки російські терористичні війська захопивши українські території проголосили, що визнають лише одну релігійну організацію легітимною, а саме Російську Православну Церкву та її невід'ємну частину, Українську Православну Церкву Московського Патріархату. Лише вона має повне право проводити богослужіння на окупованих територіях та благословляти нову владу на "нові звершення". Усі інші конфесії, а насамперед, протестантські та православні Київського Патріархату тощо, які широко представлені на території Донбасу стали вважатися "неблагодійними" для прихильників "російського миру" та його покровителів і ідеологів від РПЦ [5].

Водночас на мирних теренах незалежної України Всеукраїнське об'єднання ЄХБ разом з іншими релігійними конфесіями щороку 24 серпня на честь Дня Незалежності України у Софіївському соборі бере участь у проведенні єкуменічної "Молитви за Україну". Ці заходи сприяють подоланню постколониальних наслідків та відновленню релігійної толерантності в українському суспільстві.

Таким чином, атеїстична пропаганда радянського тоталітарного режиму стала дієвими механізмом духовного поневолення українців та перетворення України в колонію. Велику роль у дискредитації релігійних громад та віруючих відіграла атеїстична пропаганда, як один із дієвих механізмів тоталітаризму. Завдяки оновленій та розгалуженій системі атеїстичної пропаганди, тоталітарній владі за час свого панування вдалося провести низку масованих антирелігійних кампаній, наслідком яких стало нібито справедливе ув'язнення провідних пресвітрів, закриття і знищення тисячі релігійних громад ЄХБ в УРСР. Водночас атеїстична пропаганда, хоча й проводилася масовано, але, насамперед, націлювалася на дітей та молодь, з метою відвернути їх від релігії та спрямувати на побудову нового комуністичного суспільства, хоча засоби для такої "великої мети" використовувалися надзвичайно агресивні та руйнівні.

Україна, українці та Християнські релігійні конфесії навіть за 26 років своєї незалежності так і не змогли позбутися колоніального тоталітарного спадку, який був нав'язаний їм комуністичним режимом. В умовах російської неоголошеної військової та інформаційної агресії для відновлення Соборності України та подолання колоніальних духовних пут, нав'язаних тоталітаризмом, потрібно свідомим українцям об'єднатися навколо української національної ідеї, яка базується на загальнолюдських і християнських цінностях: гуманізму, патріотизму, добра, взаємодопомоги, милосердя тощо. Виразниками і прихильниками цих суспільнозначимих, життєстверджуючих цінностей для України і українців є Християнська Церква, значне місце в лоні якої займає громада ЄХБ України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атеїстична держава [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> – Заголовок з екрану.
2. Братский листок. – №1. – 1976. – 2 с.
3. Братский листок. – №5. – 1973. – 2 с.
4. Бюллетень № 10 Совета Родственников узников Евангельских христиан-баптистов в СССР. – Москва. – 1972. – С. 49–50.
5. Васін М. Представники Церков заявили про посилення релігійних утисків на Донбасі / М. Васін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://viruyu.at.ua/files/viruyu/2014_11_viruyu.pdf. – Заголовок з екрану.
6. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй Мировой войны. Перевод с англ. / В. Заватски. – М.: ЦКМ, 1995. <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/zavat.html>. – Заголовок з екрану.
7. Записано 15 квітня 2014 р. від Левченко В.І. 1969 р.н., яка мешкає в м. Яготин Київської області.
8. Иванов И.О. научно-атеистической пропаганде среди сектантов / И.О. Иванов. – М., 1948. – 43 с.
9. Калакура Я. Подвижники разумного, доброго, вечного / Я. Калакура [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://archive.nndiivi.org.ua/fulltext.html?id=456>. – Заголовок з екрану.
10. Клибанов О. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем / О. Клибанов. – М., 1973. – 153 с.
11. Коцур В.П. В ім'я свободи совісті (до питання боротьби радянської тоталітарної систем із релігійним дисидентством) / В.П. Коцур, О.І. Висовень. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2013. – 227 с.
12. Куроедов В. Религия и закон / В. Куроедов, Н. Кольцов. – М., 1970. – 65 с.
13. Руденко А.А. Евангельские христиане-баптисты и перестройка СРСР / А.А. Руденко // На пути к свободе совести. – М., 1989. – С. 340–360.
14. Савинский С.Н. История русско-украинского баптизма. Учебное пособие / С. Н. Савинский. – Одесская богословская семинария, "Богомыслие" [Електронний ресурс] Режим доступу: [1995, DJVu, RUS]. – Заголовок з екрану.
15. Союз воинствующих безбожников [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Союз_воинствующих_безбожников/media/File:Bezbozhnik_u_stanka_15-1929.jpg. – Заголовок з екрану.
16. Тоталітаризм [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>. – Заголовок з екрану.
17. Хрущев Н. "Я покажу вам последнего попа!.." [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://maxpark.com/community/43/content/1603448>. – Заголовок з екрану.
18. Шкаровский М. Сталинская религиозная политика и Русская Православная Церковь в 1943-1953 годах / М. Шкаровский [Електронний ресурс] Режим доступу: http://krotov.info/history/20/1940/shkar_01.htm. – Заголовок з екрану.
19. Юбилейное послание всем евангельским христианам-баптистам // По пути возрождения. Совет церквей ЄХБ. – 1989. – С. 38–40.
20. Яремчук С. Православна Церква на Буковині в радянську добу (державно-церковні взаємини) / С. Яремчук. – Чернівці: Рута, 2004. – 352 с.

O.Vysoven, PhD, the Associate Professor
SHEE "Pereyaslav-Khmelnytsky state pedagogical university after Hrihory Skovoroda"

ATHEISTIC PROPAGANDA OF THE SOVIET TOTALITARIAN REGIME AS A MEANS OF SPIRITUAL COLONIZATION UKRAINIAN

The article is devoted atheistic propaganda of the Soviet totalitarian regime that became effective mechanisms of oppression and spiritual transformation of Ukraine into a colony. It is proved that the beginning of spiritual enslavement ukrainian initiated Stalin, who understood that for the absolute control over all public and spiritual life needs efficient technologies and methods of manipulation society as attached great importance to atheistic propaganda. With upgraded and developed system of atheistic propaganda on the so-called "scientific level" totalitarian regime during its rule failed to hold a series of massive anti-religious campaigns, which resulted in the closure and destruction of thousands of religious communities ECB in the USSR. Found that Ukraine, ukrainian Christian confessions and even in 26 years of independence have not been able to get rid of totalitarian colonial legacy, which was imposed on them communist-Soviet regime under distraught atheist campaigns.

Keywords: Atheistic propaganda, anti-religious campaign, totalitarian regime, postcolonial Ukraine, Evangelical Christians-Baptists.

УДК 009.1(=161.2)

I. Стамбол, канд. іст. наук, наук. співроб.
Інститут біографічних досліджень НБУВ

ШТРИХИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ КОЛОНІАЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ПУБЛІЦИСТИЦІ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ ОДЕСИ ПОЧ. ХХ СТ.

Висвітлено погляди провідних одеських публіцистів початку ХХ ст., що стосувалися залежності українців від Російської імперії. На базі газетних статей та брошур було визначено, як саме оцінювали становище українського народу представники української громади Одеси. З'ясовано, що одеських українців цікавили переважно питання культурної та релігійної залежності від Російської імперії.

Ключові слова: колоніалізм, Одеса, І. Луценко, С. Шелухин, І. Липа.

Тема стосунків України з Російською Федерацією та Європейськими країнами є надзвичайно актуальною в контексті подій, активна фаза яких розпочалася у 2014 р. Спроба однозначно обрати зовнішньополітичний вектор розвитку призвела до збройного конфлікту із колишнім "союзником", "братом", або ж просто сусіднім народом. Чи був такий розвиток подій цілкомовито несподіванкою? Дослідники та експерти в різні способи доводять протилежне. Одним із моментів, навколо якого постійно точаться дискусії, є колоніальність українського народу.

Щодо того, чи можна вважати залежність українців від Російської (де-факто Московської) та Австрійської імперії є чимало публікацій, які можна зводити до протилежних за значенням тверджень. Доречною, на нашу думку, є визначення М. Волобуєва про "колонію європейського типу", якою можна за більшістю ознак вважати Україну [1, с. 28]. Напевно, найбільш докладний огляд історіографії питання виклав канадський дослідник С. Величенко у статті "Якщо Росія була імперією, то чи буда Україна колонією?". У ній автор розглянув як зовнішньо так і внутрішньо українські наукові і публіцистичні ідеї щодо сприйняття залежності українців [2]. Проте, відслідковуючи ставлення до питання колоніалізму на початку ХХ ст., С. Величенко обмежився лише оглядом праць М. Грушевського, Д. Антоновича, М. Порша, М. Міхновського та М. Стасюка, тобто географічно пов'язаних з різними регіонами сучасної України, окрім Півдня.

Але Південна Україна, що, внаслідок царської політики, на початок ХХ ст. являла собою дуже строкатий за етнічним складом регіон, не була німою у розвитку суспільно-політичної думки. Особливе місце в цьому процесі посідала Одеса, як найбільше місто підмосковської (тобто під керівництвом московської еліти, як складової частини східнослов'янської групи) частини України, адже тут вже наприкінці ХІХ ст. утворилася досить впливова українська громада [15]. Серед її основних, відомих на сьогодні, виразників початку ХХ ст. були М. Комаров, В. Боровик, І. Луценко, І. Липа, С. Шелухин. Проте, М. Комаров не надто долучався до публіцистики, а спадщина В. Боровика досі лишається розпорошеною і дуже маловідомою. Тому видається можливим аналіз поглядів останніх трьох діячів у публіцистичних і художніх працях яких чимало уваги

було присвячено питанню залежності українського народу. Аби з'ясувати, чи варто вводити їх праці в атиколоніальний дискурс, варто проаналізувати антиімперські закиди в друкованих працях вказаних діячів, що і є завданням цієї статті.

Як і більшість праць української інтелігенції, пов'язаних із питанням залежності українців від московської держави, якою була Російська імперія, праці одеситів за тематикою можна поділити на кілька загальних груп. Чимало уваги одесити присвячували причинам потрапляння українського народу в залежність від московського, що відноситься до першої тематичної групи. Лікар і згодом військовий діяч І. Луценко (1863–1919 рр.) називав однією з причин м'якість характеру українців, що після двох століть співжиття з Москвою має право "лиш проливати свою кров на Близьких і Далеких Сходах, захищаючи чужі йому інтереси..." [8, с. 186]. Лікар, літератор і державний діяч УНР І. Липа (1865–1923) підтримував цю думку у своїй казці "Юрасів сад", що мала публіцистичний підтекст: заволоділи "садком-Україною" і розвели там своїх "ведмедів, вовків та змії-підколотних" [4]. Проте, причиною порушення Москвою всіх політичних традицій українців І. Луценко бачив насамперед не економічні причини, а політичні – царизм боявся "народоправства", що панувало серед українців. Адже воно могло вплинути на "великоросів" [9, с. 229].

Юрист, літератор та державний діяч УНР С. Шелухин (1864–1938) бачив угоду Б. Хмельницького з московським царем, як добровільне визнання українцями протекторату останнього. Проте, росіяни, як це зазначав і М. Міхновський, цілком по-своєму трактували цю угоду. За умови відходу росіян від монархії, на думку С. Шелухина, ця угода припиняє свою чинність [16, с. 24]. Тому, всі подальші вимоги росіян до "союзів" були лише їхніми імперіалістичними бажаннями.

Другою темою, що хвилювала одеських мислителів була релігійна залежність українців, що сприяла насадженню Петербургом своєї політики. І. Луценко теж вбачав релігійну залежність українців: "...аби накинути петлю й на душу народу українського, московські царі, підкорили нашу церкву... заборонили проповіді на українській мові, наші богослужбні книги..." [6, с. 3]. Подібні ідеї висловив і С. Шелухин у статті "Церков на Україні" [21]. Розвивав їх і І. Липа, зокрема в 1906 році в статті

"Сучасний рух і духовенство". У цій праці він зазначав також, що після царського Маніфесту 17 жовтня 1905 року, у православній церкві стали помітні зрушення в бік модернізації: відділення від державного апарату, виборність священників, виділення краєвих церков тощо [3]. Але царська бюрократія не допускала реформування церкви, адже, втрачаючи вплив на духовенство, могла втратити контроль за населенням.

Але така позиція, на думку І. Липи, була недалекоглядною, адже шкодила авторитетові самої церкви і не давала їй бути ближче до народу. Він закликав до використання прикладу іновірчих церков, аби церкви були ближчими до мирян, а не до чиновників. Стосовно української церкви І. Липа відзначав, що вона має стати насамперед найближчою до українського народу: боротися за самостійність від московського патріархату, адже в неї не менше прав на автокефалію ніж у грузинської, яка тоді була майже непідвладною Москві [3].

Третя, найширша тема, стосувалася умов перебування українців у складі Російської імперії, або, за висловом І. Луценка тюрмі народів, у якій "всі задихались" [9, с. 230]. Причиною на загальній низького економічного рівня українців він вважав те, що розподіл земель Південної України відбувся несправедливо: козацтво зігнало із освоєних ним земель і "загнано в кріпацтво", в той час як землі роздано чужоземцям [7, с. 5]. Водночас, І. Луценко відзначав зневажливе ставлення до українців з боку росіян: "Москва залазила своїми постоломи в саму душу народню, щоб там витоптати все, що зосталося ще там живого, особистого, своєрідного, а замість того начинити її своїм московським, аби зробити його своїм безвідпорно слухняним знаряддям для досягнення своїх мрій про всевітнє панування, про третій і останній Рим, про свою "самобитну" богоносність й інші химери" [5, с. 4].

С. Шелухин викривав ставлення петербурзької інтелігенції до питання залежності українців: "... психіка російської інтелігенції занадто просякнута соками російської культури з її зарозумілим відношенням до українського, з її нетерпимістю, шовінізмом, централізмом і українофобією... і не бажає відмовлятися від положення поневолювачів..." [17, с. 2]. Причому, С. Шелухин наводив аргументи протиправності такого поводження росіян: "... український народ не віддавав себе під владу великоруського народу..., а через те, всякі претензії їх, як чужинців, великоруських націоналістів, централістів, імперіалістів, порабителів, русифікаторів і т.и. цілком безпідставні й свідчать тільки про замах на свободу українського народу та його землю, працю й багатства" [20].

Однією зі сторін залежності українців, яка значною мірою відповідає колоніальному положенню, є відмічений С. Шелухиним факт недосяжності українців до освіти. В одній зі статей він проаналізував документи і зробив висновки про те, що, дійсно, в малоросійських губерніях було не випадково створено всі умови, аби зашкодити українцям отримувати освіту [19]. До речі, в цій статті автор зачепив ще одне важливе питання колонізації земель Півдня сучасної України. Він доводив, що імперський уряд зробив значно кращі умови для розвитку на цих територіях німецьких колоністів. Ці заяви викликали обурення серед німецької громади міста, адже на той час положення німців у російській імперії було не сприятливим у зв'язку з подіями Першої Світової війни. Проте, ця проблема постала в громадській думці не вперше, адже до неї апелював ще Т. Шевченко: "...а мудрий німець на Січі картопельку садить..."

С. Шелухин відзначав також велике зацікавлення московської народності процесом асиміляції українців, що найбільше простежувалося у їхньому ставленні до української мови [18, с. 6]. Проте, він відзначав, що від занепаду української культури не було ніякої користі і російській. Тим більше, що на думку юриста, асиміляційні

процеси, які постійно чинилися над народностями російської імперії, навіть у випадку повної перемоги, витворили б якусь нову народність, адже асиміляція – це процес взаємовпливів [18, с. 13]. У цьому аспекті, С. Шелухин звертає увагу на тих, хто зрікає своєї мови: "спорожнвши свою душу від рідних народніх скарбів, стає бездушною... духовно убожіє і занепадає і не можу бути ні альтруїстичною, ні взагалі гуманною" [18, с. 23].

Основна проблема в політичній ситуації Російської імперії початку ХХ ст., на думку І. Липи, полягала у шовінізмі росіян та зверхньому ставленні до українців. Адже як тільки в урядових установах підіймалося питання українців, одразу масово з'являлися звинувачення в "мазепинстві", що було синонімом зрадливості та сепаратизму. Причому, як справедливо зазначав публіцист, такої реакції на набагато активніших поляків у імперській владі не було [13].

Вже на початку партійного розвитку імперії, І. Липа помічав розбіжності, які є між загальноросійськими і московськими "ліберальними" партіями. Різниця полягала в тому, що загальноросійські ліберали займали м'якші позиції щодо іногородців, тобто залежних народів, бо часто складалися із зросійщеної провінційної буржуазії, а московські включали до своїх рядів лише етнічних росіян, надаючи перевагу дворянським родам [12]. Ідеологом таких партій, що складаються за національною ознакою був М. Меньшиков, який, як відомо, був ідейним наставником російського етнічного націоналізму. За словами І. Липи, його послідовники бачать в українському народові лише зрадників великоросів, критикують недолугість інтелігенції. Але вони не звертають увагу на стан народної освіти, суду, економічні визиски, що насправді рано чи пізно спровокує до визвольної боротьби [12].

Ще однією шкідливою рисою російських націоналістичних рухів в контексті політики уряду було наголошення їхніх ідеологів на провіні цілих народів у проблемах імперії. Найбільшими "шкідниками" за великодержавно-шовіністичною (як пізніше за сталінською) фразеологією були євреї [10, с. 65–73.]. До антисемітизму інколи додавалася також пропаганда щодо шкідливості розвитку польської інтелігенції. І. Липа відзначав шкідливість подібної пропаганди, адже для українських селян, більшість яких були неосвіченими, подібний шовіністичний стереотип сприймався як істина.

Російська імперія таким чином, як і Британська наприклад, мала всі підстави стверджувати, що її поліційна система в колоніях – життєво необхідна для стримування радикально налаштованих націоналістів. І. Липа закликав інтелігенцію різних етносів протидіяти такій політиці і відкидати "вузький націоналізм", адже, на його думку, жодна із національних меншин на території України не буде вільною поки українці будуть залежним народом [11].

Не набагато кращою, на думку І. Липи, була ситуація із найпрогресивнішою після революційних подій 1905–1907 років Конституційно-демократичною партією ("кадет"). Як одна з найвпливовіших партій у Російській Думі, вона мала чітку програму, де відстоювалися права населення імперії на свободу слова та культурного розвитку. І. Липа наголошував, що при такій програмі, партія "кадетів" зустріла відміну закону 1876 року "могилями мовчанням". Так само вони і їхні журнали мовчали, коли закривалися українські часописи в період столипінської реакції [13]. Схожа позиція в "кадетів" була і стосовно української освіти.

І. Липа вважав тенденційною для російського бюрократичного апарату скандальну ситуацію, пов'язану із корупційною діяльністю генерала А. Рейнбота, яка розгорілася в Москві в 1907–1908 роках. І це, на його думку, вказувало на занепад царської адміністрації, адже

на чолі основних постів стоять особи подібні до А. Рейнбота. Вони стояли на чолі закону і себе вважали законом, бо одне їх слово може відправити людину в Сибір, або на страту [14].

Підсумовуючи усе сказане вище, варто відзначити, що представники української громади Одеси проявили, переважно, тенденційні погляди на залежність українців від Російської імперії. Вони не вживали поняття "колонія", іноді оперуючи поняттями, що випливають саме з явища колонізації. Вочевидь, у їхніх поглядах значну роль відіграло усвідомлення себе як громадян, нехай і з меншими правами, тієї країни, в якій вони народилися. Вони різко критикували Російську імперію щодо придушення культурницького та політичного розвитку українців, особливо в галузі релігії та освіти, але, на відміну від того ж М. Міхновського, дуже мало звертали увагу на економічні аспекти залежності українців. Цьому причиною можна вважати давній стереотип про українця, як людину мало зацікавлену комерцією, так і те, що серед одеських інтелігентів-українців не виявилось фахових економістів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончарук Т.Г. Праці українських істориків О. Оглобліна та М. Слабченка як підґрунтя економічної концепції М. Волобуєва / Т. Г. Гончарук // Інтелігенція і влада. – 2005. – Вип. 5. – С. 22–32.
2. Величенко С. Питання російського колоніалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток / С. Величенко // Схід–Захід. – Випуск 13–14. – 2009. – С. 300–344.
3. Липа І. Сучасний рух і духовенство / І. Липа // Громадська думка. – 1906. – № 2.
4. Липа І. Юрасів сад / І. Липа // Чорноморські новини. – 2015. – 21 лютого.
5. Луценко І. Де-що з старовини / І. Луценко // Наше село. – Одеса, 1918. – 21 вересня (№18). – С. 4–5.
6. Луценко І. Наша віра / І. Луценко // Наше село. – Одеса, 1918. – 4 серпня (№ 10 – 11). – С. 2–3.

I. Stambol, Phd
Institute of biographical research Vernadsky National Library

THE STROKES TO DEFINITIONS UKRAINIAN'S COLONIAL DEPENDENCE IN ODESA UKRAINIAN COMMUNITY JOURNALISM OF THE BEGINNING OF XX CENTURY

The article highlights the views of leading Odesa journalists early twentieth century, relating to Ukrainian dependence of Russian Empire. The views of doctors I. Lutsenko, I. Lypa and lawyer S. Shelukhin to Ukrainians dependence of Russian Empire were analyzed. It was determined that these authors were mainly interested by matter of containment of Ukrainians by Russian authorities in the fields of culture (prohibition of Ukrainian language and education) and religion (closing Kyiv Metropolis and distributing the power of Moscow church). Also they searched for answers to the question: why Ukrainians got into dependence on Russia? They did not use the term "colony" relatively to Ukrainian lands, while they operated on concepts that were included in the definition of this phenomenon of the XIX–XX centuries. The economic losses and Petersburg gains from Ukrainians they mentioned only indirectly.

Key words: colonialism, Odesa, I. Lutsenko, S. Shelukhin, I. Lypa.

УДК 316.334.56(477)

Л. Афанасьєва, канд. філос. наук, доц.
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
І. Букресєва, канд. філос. наук
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК РЕФЕРЕНТ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО МІСТА

Висвітлено роль соціокультурного середовища в стратегічному плануванні розвитку міст та обґрунтовано дієвість соціологічних знань у вирішенні конкретних міських проблем, особливостей розвитку, функціонування та модернізації сучасного українського міста.

Дослідження ґрунтуються на розробках проєктів культурного мапування сучасного міста, що поєднують аксіологічний і діяльній підходи. Встановлено, що такий підхід дозволяє визначити ціннісні орієнтації і визнати єдність культури та соціальної міського мешканця, міських субкультур, утворених і перетворених діяльністю людини.

Охарактеризовано соціологічну концепцію міста, в якій значення надається просторово-планувальній структурі, а засобами планування досягається цілеспрямоване, відповідне конкретним умовам міста формування його підсистем: розселення, працевлаштування, обслуговування, інфраструктури, рекреаційних та природних зон. Виявлено, що аналіз ідентифікації місцевих і культурних цінностей може закласти основу для планування подальшого розвитку міста, а створення культурної мапи, як засіб і перший етап культурного планування, дасть можливість дізнатися про культурну особливість міста, охопити більшість культурних потреб і відповісти на запити громади.

Ключові слова: простір міста, культурне мапування, стратегічний розвиток.

Постановка проблеми. Сучасні міста виступають не лише як просторо-територіальні утворення, а й як активні соціокультурні середовища, в яких отримують свій імпульс трансформаційні процеси, що відбуваються на макрорівні

7. Луценко І. Наші державні змагання в минулому / І. Луценко // Наше село. – Одеса, 1918. – 8 вересня (№ 16). – С. 4–6.

8. Луценко І. От редакции // Вінцовський Т. Іван Митрофанович Луценко (1863 – 1919): український націєтворець / Т. Вінцовський, О. Музичко. – Київ: Гамазин, 2013. – С. 184–187.

9. Луценко І. Про вільне козацтво // Вінцовський Т. Іван Митрофанович Луценко (1863 – 1919): український націєтворець / Т. Вінцовський, О. Музичко. – Київ: Гамазин, 2013. – С. 225–235.

10. Меньшиков М.О. Еврей о евреях // Меньшиков М.О. Письма к русской нации. – Москва, 2002.

11. Міщанин М. З російської України / М. Міщанин // Діло. – 1908. – 19 березня.

12. Міщанин М. З російської України. "Великорусская партія" / М. Міщанин // Діло. – 1907. – 20 червня.

13. Міщанин М. З російської України. "Істинно"-народні демократи / М. Міщанин // Діло. – 1907. – 29 червня.

14. Міщанин М. Сенатська ревізія в Москві / М. Міщанин // Діло. 1908. 12 грудня.

15. Про одеську громаду докладніше: Болдирев О. Одеська Громада. Історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. – Одеса: Маяк, 1994. – 144 с.; Чмир С. Г. Одеська громада в українському національному русі (кінець XIX – початок XX ст.) // Південна Україна XX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.1 (4). – Запоріжжя, 1998. – С. 107–114.; Музичко О. Південна вісь Соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Одеса: ВМВ, 2015. – 352 с.

16. Шелухин С. Визнання Української Республіки Росією / С. Шелухин // На переломі. – Відень, 1920. – Ч.1. – С.23–28.

17. Шелухин С. За роботу // Молодая Украина / С. Шелухин. – Одеса, 1918. – 27 июля. – С. 2–3.

18. Шелухин С. Значіння рідної мови для народності і творчості / С. Шелухин. – Київ, 1911. – 33 с.

19. Шелухин С. Из секретных архивов / С. Шелухин // Одесский листок. – 1917. – 6 апреля.

20. Шелухин С. Українська державність і самовизначення / С. Шелухин // Наша хата. – 1919. – 1 лютого (№ 21).

21. Шелухин С. Церков на Украине / С. Шелухин // Одесский листок. – 1918. – 7 апреля.

Надійшла до редколегії 18.04.2017

держави-нації. З огляду на це, актуальним є вироблення механізмів стратегічного планування соціокультурного розвитку міст, із залученням містян до активної культурної діяльності. Одним із важливих чинників просування

у зазначеному напрямі є укладання культурної мапи міста, яка передбачає виявлення існуючих ресурсів, визначення основних потреб містян у сфері культурної індустрії та створення бази даних культурних активів міста. Даний процес налічує декілька етапів. Насамперед відбувається ідентифікація організації та осіб, важливих для культури міста, а також аналіз усіх наявних ресурсів культури. Згодом визначаються потреби містян та їхня відповідність існуючим пропозиціям культурних закладів та подіям. Так формується нова ідентичність міста через культуру, що включає культурну спадщину, сучасні мистецтва, парки, річки, традиційні мистецтва, релігійні звичаї, традиції та чимало іншого, що є важливим у місті. Відтак йдеться про культурне мапування як методологію або технологію для ідентифікації, опису, популяризації та відновлення культурних ресурсів та цінностей певної місцевості.

Пропонований аналіз ідентифікації місцевих і культурних цінностей дасть можливість дізнатися про культурну особливість міста, охопити більшість культурних потреб і відповісти на запити громади.

Аналіз досліджень і публікацій. Необхідність осмислення нинішнього стану розвитку українського суспільства спонукає українських учених до розгляду окремих аспектів теорії модернізації та застосування її методологічного арсеналу з метою досягнення різних феноменів суспільно-політичної практики. До аналізу просторової зумовленості існування людини в соціологічній традиції зверталися такі класики як О. Конт, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, П. Сорокін, Т. Парсонс, пізніше. Е. Гідденс, П. Бурдьє, А. Лефевр, Е. Соджа, А. Алєн та інші. Крім того, дослідження спирається на теорію соціальної дії і порядку Т. Парсонса, концепцію міста як специфічного способу життя М. Вірта, Р. Парка та ін., положення теорій А. С. Ахієзера, Е. А. Орлової, А. І. Ракітова та інших, що обґрунтовують облік соціальних і культурних факторів у вивченні міста. Їхні ідеї знайшли відображення у працях вітчизняних соціологів: Є. І. Головахи, О. Г. Злобіної, С. А. Макеєва, В. Л. Оссовського, А. О. Ручки, М. О. Шульги та інших.

Виклад основного матеріалу. Проте, виникнення соціології міста як самостійного напрямку, насамперед, пов'язано з дослідженнями Чиказької школи (1918–1939) під керівництвом Р. Парка і Е. Берджеса. Увага американських соціологів була зосереджена на вивченні "міського середовища" та "міського способу життя", розглядалися механізми колективної поведінки у міському середовищі, оскільки суспільний простір виражає колективне життя міста і, на думку багатьох дослідників, є найважливішою складовою міського життя. Я. Морено, Е. Богардус, Е. Берджес, Р. Парк показали соціальну неоднорідність фізичного простору і, таким чином, заклали основи соціології міста як "просторово зорієнтованої" галузі соціології [1]. Луї Вірт ввів у науковий вжиток термін "урбанізм" як соціологічну категорію і головного значення надавав двом чинникам: а) впливу міста на психологічний стан мешканців; б) впливу міста на соціальну структуру населення. Цей процес, названий диференціацією, послаблює соціальні зв'язки, результатом чого є те, що індивід відчуває себе самотнім у байдужому світі. Концепція міського способу життя Л. Вірта продовжує залишатися однією із найбільш авторитетних у західній соціології, хоча емпіричні дослідження не повністю підтвердили його припущення про розпад особистісних зв'язків у великому місті. Подальшого розвитку соціологічна концепція міста набула у працях Х. Хойота (секторальна теорія), К. Хариса та Е. Ульмана (багатокомірня теорія), М. Кастельса [9].

В контексті розгляду проблематики культурного мапування особливого значення надається просторово-планувальній структурі міста: розселення, працевлаштування, сфера сервісу, інфраструктура, рекреаційні та природні зони. Такий підхід став підґрунтям для вироблення концепції суспільного простору міста, що має дві визначальні характеристики: з одного боку, простір конструюється соціальною реальністю, а з іншого – навпаки, конструює цю реальність. У цьому контексті варто виокремити штучність створення суспільного простору й те, що він є елементом відтворення та творення соціальної реальності. Так, суспільний простір обумовлює особливості взаємодії, контактів та комунікації індивідів і навпаки – комунікація, норми поведінки, соціальна взаємодія обумовлюють та формують цей простір. П. Бурдьє зазначає, що міський соціокультурний простір також є конструктом: "Той простір, у якому ми живемо і який ми пізнаємо, є соціально позначеним і сконструйованим" [2, с.24]. А за Лайманом і Скоттом, саме існування соціальних норм демонструє соціальний характер суспільного простору [5].

Очевидно, що організація і самоорганізація суспільного простору відіграє ключову роль у функціонуванні міста, оскільки він не лише пов'язує між собою розрізнені міські осередки, виконуючи логістичну функцію, а й інтегрує міське населення, забезпечує середовище для комунікації та взаємодії. Саме суспільний простір визначає сутність міста, і за умов певної роз'єднаності жителів міста створює комунікативні міські канали де "всі зустрічаються з усіма", і які дають можливість "знайти спільну мову тротуару" [8], тим самим інтегруючи міське населення.

Сучасною гуманітарною наукою використовується багаторівневий підхід щодо розгляду міської культури на засадах концепції соціалізації, що активно розробляється починаючи з кінця 50-х років ХХ ст. в працях Ж. Піаже, Дж. Міда, Ч. Кулі, Д. Істона, Т. Парсонса, Ю. Габермаса, Н. Лумана, Е. Еріксона, Е. Фромма та багатьох інших дослідників, і включає в себе вивчення як суб'єктивної орієнтації індивіда, тобто його думок і відчуттів щодо символів, інституцій, правителів тощо, притаманних даному місту, так і мезорівня, як системи колективних орієнтацій містян.

Оскільки саме в процесі такої соціалізації людина формується і як соціальна, і як культурна особистість, то кожен міський мешканець є носієм міської культури тією мірою, якою він соціалізується у міське співтовариство. З одного боку, міська культура надає людині інструментарій міської поведінки, а з іншого – цінності міської культури мають велике значення для життєдіяльності і збереження спадкоємності соціально-міської системи. Міська культура завжди містить ціннісні компоненти, форми орієнтацій у визначених ситуаціях і розглядається науковцями як складова загальнонаціональної культури, а отже цілком може визначатися і ціннісно-нормативною системою, що визнається переважно більшістю мешканців міста. Вочевидь міська соціалізація стає елементом накопичення соціокультурного капіталу міста, а важливим аспектом міської соціалізації є формування відносин, пов'язаних із соціальними ролями, притаманними конкретному місту.

Власне, на вказані засади і спирається потреба в міській соціалізації, як чиннику формування у людини культури співпричетності до загальноміських проблем і відчуттів, оскільки лише свідомо регульована потреба індивіда бути в контакті з міським співтовариством призводить до формування специфічних комунікативних потреб і їхнього втілення у культурній практиці спільноти.

В контексті нашої роботи надзвичайно важливим є розгляд проблеми саме в площині комунікативного підходу (ґрунтовно розробленого в працях Ю. Габермаса), оскільки характер регулювання, а значить і модернізації будь-якої комунікативної системи визначається різноспрямованими векторами: зближення — віддалення, злиття — відчуження, від людини до соціуму чи від соціуму до людини, а інтенсивність комунікацій в процесі соціокультурного розвитку міського мещанця на пряму залежить від того, якою мірою індивід відчуває потребу у зв'язку з суспільством в цілому і міським співтовариством зокрема і навпаки. Зазначене вище має вирішальне значення для розробки будь-якої стратегії успішності процесу міської соціалізації — сформованої міської ідентичності або комунікативного-культурного рівня відносин у тій чи іншій конкретній міській системі [6]. Дослідження засвідчують і іншу обставину: якщо місто не в змозі задовольнити потреби людини, то вичерпується ресурс ідентичності, і навіть, у тому разі, коли людина має високий рівень міської ідентичності унаслідок успішної соціалізації, може виникнути ситуація, що за постійного незадоволення культурних потреб відбувається криза міської ідентичності без втрати загального рівня соціалізації, однак людина прагне до виходу із неуспішної групи [10]. Важливу роль у формуванні комфортного соціального середовища міста відіграє громадська думка його територіальної громади, адже такою мешканці міста становляться лише тоді, коли вони починають діяти не як населення, а як організована спільнота — суб'єкт прийняття важливих доленосних для міста рішень. Тому, врахування громадської думки містян при прийнятті важливих рішень і контроль за ефективністю виконання поставлених цілей виступають важливим інститутом формування в місті громадянського суспільства [7].

Власне на поєднанні засад соціологічної концепції міста, концепції суспільного простору міста, ресурсної концепції міста, концепції соціалізації, соціокультурного капіталу міста, концепції соціокультурної ідентифікації і міської ідентичності, аксіологічного і діяльнісного підходів до стратегії модернізації міста сучасними дослідниками виявлено і ґрунтовно досліджено специфічні риси міської культури — мультикультуральність, багатополосність інтересів, цінностей, потреб і можливостей груп населення, віртуалізація соціального простору, впровадження інформаційно-комунікативних технологій тощо, які виражають якісну відмінність міського населення як одиниці соціокультурної стратифікації культури [4].

Саме "соціокультурне середовище міста" як синтез розвитку соціальної та культурної сфер життєдіяльності міської спільноти, сукупності суспільних (співтовариство міста і безпосереднє оточення людини, спілкування в процесі створення і засвоєння цінностей), матеріальних (об'єкти культури, організаційно-структурні форми) і духовних умов існування виступає чинником формування сучасного обличчя міста. Це дозволяє розуміти сучасне міське середовище як активне співтовариство, як важливий і невід'ємний суб'єкт соціокультурного обміну.

Отже "середовищний підхід" поєднує психологічні і соціологічні розробки у вивченні міст з питаннями архітектури, містобудування. Вочевидь він не несе нового знання і методологічних позицій, але стає основою комплексної теорії дослідження міста. Соціальне у контексті згаданої концепції також "об'єктивоване", "вписане" у просторове: "фізичний простір є соці-

альною конструкцією і проекцією соціального простору" [3]. Відтак, соціокультурне середовище міста є формою буття духовності, матеріальної та соціальної предметності; системи духовно-пізнавальних цінностей і культурних смислів, у межах якої функціонує міське співтовариство, діють соціальні інститути, що регулюють взаємодію людей на макро- і мікросередовищному рівні. [11].

Висновки. Узагальнюючи напрацювання соціологів і культурологів, можна стверджувати, що сьогодні, спираючись на цінності середовища, міська людина створює свої цінності з печаткою еволюційної новачки. На формування міського середовища впливає образ міста як носія ідеальних значень, які пов'язують світосприйняття городян з цінностями, а тому виділення персонального, групового та громадського образу міста дозволяє сприймати місто єдиним мінливим організмом. Плануючи предметний світ, людина перетворює середовище, втілюючи в ньому ідеальний образ, а перетворене середовище, в свою чергу, чинить зворотний вплив на міську спільноту. Так, поняття "культура міста" зводиться до зв'язку духовного життя міських спільнот з їх соціокультурними характеристиками як сукупності фізичних, символічних об'єктів, технологій, нормативних та ціннісних утворень, які включають створені людьми артефакти і міську культуру.

На нашу думку, саме такий комплексний соціолого-культурологічний підхід надасть можливість розширити перспективи вивчення міста, виступить складовою при втіленні проєктів культурного мапування, з огляду на взаємодію матеріальних і нематеріальних зв'язків у місті. Така методологія дозволить, на наш погляд, сприймати "міське середовище" як простір, який крім матеріального чинника включає духовну компоненту як культуруутворюючу міського середовища і всіх сфер його життя в контексті реалізації інтересів і ціннісних орієнтацій територіальної громади. Однією з кінцевих і головних ланок такого вивчення є стратегічне планування соціокультурного розвитку міст та їх модернізація.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барзгова Е. С. Уильям Томас, Флориан Знанецкий: Методологические ориентации Чикагской школы / Е. С. Барзгова. Американская социология. — К.: — Освіта, 2000. — С. 212.
2. Бурдьё, Пьер. Социология социального пространства / Пер. с франц.; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. — М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. — 288 с.
3. Заборова Е. Н. Участие граждан в управлении городом / Е. Н. Заборова // Социолог. исслед. — 2002. — № 2. — С. 23–30.
4. Ионин Л. Г. Социология культур / Л. Г. Ионин. — М.: Логос, 1996. — 431 с.
5. Карпов А. Е. Различение. Пространство в городе [Электронный ресурс] / А. Е. Карпов // Социолог. обозрение. — 2001. — Т. 1. — № 2. — Режим доступа : <http://www.sociologica.ru/Journal/02sta1.pdf>.
6. Макеев С. А. Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. — К.: [Б. И.], 1996. — 173 с.
7. Нагорный Б. Г. Город как специфический объект социологического исследования / Б. Г. Нагорный // Материали міжнародної науково-практичної конференції "Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології". — Дніпропетровськ, 2001. — С. 14–16.
8. Публичное пространство в социологии города. Проблемы публичного пространства в Петербурге: Лекция [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.urban-club.ru/?p=89>.
9. Смелзер Н. Поселенческие общности и жизнь в крупных городах / Н. Смелзер // Социология; пер. с англ., 1994. — С. 243–272.
10. Соціокультурні ідентичності та практики [за редакцією А. Ручки]. — К.: Інститут соціології НАН України, 2002. — 312 с.
11. Соціологічні студії: науково-практичний журнал [уклад. Л. Й. Кондратик, С. А. Сальнікова]. — Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. — № 1. — 112 с.
12. Соціологічні студії: науково-практичний журнал [уклад. Л. Й. Кондратик, С. А. Сальнікова]. — Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. — № 2 (9). — 108 с.

L. Afanas'eva, Phd. the Associate professor
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical university
I. Bukrieva, Phd
Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical university

SOCIO-CULTURAL ENVIRONMENT AS THE REFERENT OF MODERNIZATION OF THE MODERN UKRAINIAN CITY

The role of sociocultural environment in the strategic planning of urban development and justifies the validity of sociological knowledge in solving specific urban problems, the characteristics of the development, functioning and modernization of the modern Ukrainian city.

The study is based on the development of projects of cultural mapping the modern city that combines axiological and activity-based approaches. It was found that this approach allows to determine values and to recognize the unity of culture and sociality of urban residents, urban subcultures that were formed and transformed by human activity.

Described the sociological concept of the city in which importance is attached to spatial-planning structure and a planning tool is achieved in purposeful, appropriate to the specific conditions of formation of its subsystems: resettlement, employment, services, infrastructure, recreation and natural areas. Revealed that the analysis and identification of local and cultural values may provide the basis for planning further development of the city, and the creation of cultural maps as a means and the first stage of cultural planning, provide an opportunity to learn about the cultural feature of the city, to cover most of the cultural needs and to respond to the demands of society.

Key words: urban space, cultural mapping, strategic development.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

УКРАЇНОЗНАВСТВО

Випуск 1(19)

Статті подано в авторській редакції

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Responsibility for the opinions given, statements made, accuracy of the quotations, economical and statistical data, terminology, proper names and other information rests with the authors. The Editorial Board reserves the right to shorten and edit the submitted materials. Manuscripts will not be returned.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та електронні носії не повертаються.

Формат 60x84¹⁸. Ум. друк. арк. 6,51. Наклад 300. Зам. № 217-8478.
Вид. № Фл5. Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний.
Підписано до друку 01.11.17

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua, redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02